HROMADA

RECUEIL OUKRAÏNIEN

Rédigé par

**M. Dragomanov.**

# ГРОМАДА

## УКРАІЇНСЬКА ЗБІРКА

ВПОРЯДКОВАНА

## М. ДРАГОМАНОВИМ

**№ 5.**

GENÈVE

H. GEORG LIBRAIRE-ÉDITEUR

—

1882

# МОЖНА ДІСТАТИ ЧЕРЕЗ:
## H. GEORG, Corraterie, 10, Genève

ГРОМАДА, Украйінська збірка впорьадкована М. Драгомановим.
№ 1. Переднье слово. Женева. 1878, 2 фр.

Межі нашої мужицькоїі Украйіни в Россіїі і Австріїі. — Наші сусіди-мужики. — Чуже начальство і панство на нашій землі.—Змаганьня наших простих льудей до волі і спільності на всій нашій Украйіні в козацькі часи XVII ст.—Остатній поділ наших льудей: невольа в XVIII ст.—Змаганьня наших льудей до волі і спільности в XIX ст.: письменство украйінське і наука про Украйіну в Россіїі; змаганьня мужиків до волі і землі. — Змаганьня наших льудей до волі духовноїі в XVI—XVII ст. і попівська невольа в XVIII—XIX ст.: братства мішчанські в XVI ст. і сельанські в XIX ст., (льуде божі і штунди).—Змаганьня наших льудей до волі і землі в Австріїі.—Марність надіїі на царство і попівство.—Своя вольа на своїій землі.— Можливість і вартість своєїі украйінськоїі держави.— Украйінська козацька держава XVII ст. і правдива своя вольа: — товариство і безначальство. — Товариство в Січі Запорожськіїі. — Товариські і громадівські змаганьня і наука в Европі і Америці:— соціалізм.— Однаковість украйінських і соціальних змаганьць.

Конечна ціль громадськоїі праці. — Зміни половинні і посередні станціїі: державні зміни.—Служба льудей з теперішнього панства мужицьким громадам. — Проби такоїі служби на Украйіні: украйінські, польські і всероссійські. — Потреба ясно одмежованного украйінства в тій службі.— Всевітньа наука і крайева працьа. — «Всесвітньа спілка робітників» і товариства по крайінам і породам. — Украйінські потреби громадівськоїі праці: політичні вільности, осілость по крайінам і громадам і спеціальність праці; живі повстаньня громадських льудей; потреба праць не політичних і зріст нових порьадків в громадах; працьа противупопівська і наукова. — Украйінськиїі соціалізм—не партіїа, а громада.

Шчо тепер може зробити украйінська печать? — Украйінці в чужіїі печаті.— Наші думки про чужих льудей на Украйіні. — Наші супротивники і спільники — Федеральна спілка в Россіїі і в Австріїі. — Спілка демократіїі в недержавних породах в Европі.—Користь з неїі дльа державних пород.— Спілка украйінців з західніми славяанами. Порьадок виданьня „Громади.“

ГРОМАДА, № 2. Женева. 1878, 8 фр.

Звістки про Украйіну 1876—1877. Од впорьадчика М. Драгоманова; Житьтьа по селам: I. «Здирство»; А) Богатирі і бідні: 1, Поділ землі. 2, У наймах. 3, Мошенства панів і підпанків. Б) Начальство: 1, Крестьанське начальство. 2, Царське начальство. 3, Земство. II «Темнота»: Народні школи на Украйіні серед житьтьа і письменства в Россіїі. М. Драгоманова; Шчо нового по газетах? I—V. С—ого. Украйіна і центри I.—III. М. Драгоманова. Одповіді впорьадчика; Прилога. Лічба „Общества пособія политическимъ изгнанникамъ изъ Россіи“.

ГРДМАДА, № 3. Женева. 1878. 2 фр.

«Лихі льуде», один листочок з житьтьа. Повість.

ГРОМАДА, № 4. Женева. 1879. 6 фр.

Біржове мошенство та запродана печать. I,—III. П. М.; Добавка од впорьадчика. (Хиба россіїськоїі і украйінськоїі печати про мужицьке житьтьа); Т. Г. Шевченко і його думки про громадське житьтьа, С—а.; Уваги впорьадчика; Шевченко украйнофіли і соціалізм I, II, III. М. Драгоманова; Кілька слів про І. М. Ковальского. Е. Ч. Грунт, книжка та «препятствія.» (Листи і уваги впорьадчика про новини на Украйіні): Спомин помершого товаришча, Зубку-Кодреану. М. Д.; Вільниї земськиї рух в Черниговщині; Геройська самооборона соціалістів в Киіїві. М. Д.; Книгарські Звістки: Федералізм і соціалізм в Окцітаніїі. Польськиї демократ про украйінство і со-

# ГРОМАДА

## УКРАІЇНСЬКА ЗБІРКА

ВПОРЯДКОВАНА

М. ДРАГОМАНОВИМ

№ 5.

ЖЕНЕВА

ПЕЧАТНЯ «ГРОМАДИ»

1882

# ЗАГОЛОВКИ:


Од впорьадчика. . . . . I
Дорога по Полтавшчині в 1876 р. *Л. Л.* . . . . 1
Пjанство j пропінаціjа в Галичині. (Розвідка статистична). *Онисима* (В. Навроцького) . . . . . 20

ЗВІСТКИ З УКРАJІНИ

Од впорьадчика . . . . . 58

**Житьта по селах:**

I. Здирство. (Добавка до II т. «Громади»). . . . 63
II. Темнота:
A) Навчителі:
1) Школа . . . . . 113
2) Церква . . . . . 113
3) Суди . . . . . 153
Б) Темні льуде . . . . . 166
III. Усьаке лихо вкупі . . . . . 171
IV. Марні надіjі:
A) Виселки . . . . . 196
Б) Мрии . . . . . 206
V. Проби повстаньня j товариських порьадків. *М. Драгоманова.* . . . . . 214
Козацькі спомини j громадські потреби в Кубаншчині. *М. Д.* . . . . . 225
Украjінські громадівці перед польським соціалізмом і польським патріотізмом. *М. Драгоманова.* . . . . . 231
Украjінські сельане в неспокіjні роки (1880—1882). *М. Драгоманова.* . . . . . 242
Спомин померщого товариша, Володимира Навроцького. . . . . 271

# ОД ВПОРЬАДЧИКА

Випускаючи тільки тепер оцьу книгу, котра почала печататись шче в 1879 р., ми мусимо сказати кілька слов про причину, од чого вона спізнилась, тим з далеких наших товаришчів, котрі помогли зложити цьу книгу і випечатати јіјі. Перш усього ми мусили зупинити печатаньња цијеји книги через несподівану, та неодложну працьу, од котроји ми не могли одхилитись, бо вона мусила служити тому ж ділові, шчо і «Громада». Ми говоримо про нашу працьу в складаньњу V тома «Nouvelle Géographie Universelle» Рекльу, в котрій письменний світ знајшов в перший раз доволі широке списьњња і Украјіни. Далі наша невеличка печатња мусила зкінчати друк початого, замісць цеји книжки «Громади», романа «Хиба ревуть воли, јак јасла повні», а потім другі наші товаришчі, шчо пристали до впорьадкуваньња з нами «Громади», зважили, шчо треба б видавати «Громаду» строковими кньгами по одній в два місьаці. За цеју строковоју «Громадоју», — котру впорьадковували ми з тт. Павликом і Подолінським, — пријшлось знову одкласти на јакијсь час кінець цеји книги. Тільки, коли проба показала немоготу строкового виданьња «Громади», — після того јак торік видано так три книжки, — наша друкарња могла знову стати до кінця цеји книги, котра тепер тільки і појавльајетьсьа.

Звісно, цей довгий протьаг перш усього прикриј нам самим. Тільки ж ми не думајемо, шчоб тој матерјал, котриј дајетьсьа в цій книзі, дуже багато втратив од того, шчо јакиј час залежавсьа. Матерјал тој взьатиј з таких боків житьтьа народу на нашій Украјіні, котрі не дуже скоро зміњајутьсьа. В книзі цій говоритьсьа најбільше про житьтьа господарське та про освіту, або ліпше сказати, про брак јіјі, про темноту народу на Украјіні. А з цих боків житьтьа народу мало перемінилось і доси проти 1876—1879 р. в Украјіні россијській, јак і в австријській. Коли шчо перемінилось в Украјіні австријській з кого часу, так думки тамошніх письменних льудеј в Галичині і трохи в Бу-

ковині. Письменні русини в тих сторонах вже мусили звернути увагу власне на господарське житьтьа свого народу, про котре перше не хтіли j слухати, думајучи, шчо коли j је јаке лихо тому народові, то најбільше через јого лінивство та пјанство. От через шчо ми сподівајемось, шчо наші галицькі j буковинські земљаки пријмуть оцьу книгу «Громади» навіть охотнішче тепер, ніж кілька років назад, коли наше виданьнја здибувало собі в тих земљаків наших мајже саму зневагу j злість. Окрім того тепер в Галичині јесть уже j між польаками људе одних з нами думок. Вони мајже тільки j дбајуть про польаків, (навіть в східній половині Галичини, де більше украјінців) та j то мајже про самих тільки городьан. Ми јім показујемо житьтьа русинів і сельан: городьане без сельан нігде не моможуть змінити громадських порьадків, — а в Галичині польаки без русинів, јак і русини без польаків, не можуть поліпшити дољу народу.

В Украјині россійській тепер шче гострије, ніж кілька років назад, стала справа більш державна, ніж господарська, — справа політичноји (державноји) волі, јак це ми наперед казали в I кн. «Громади» і в «Листку Громади». Россија јавно вже простује тепер до того, шчоб скинути, чи хоч вменшити, царську j чиновницьку самовольу. Тільки ж і вільні, виборні, порьадки в державі најбільш потрібні дља того, шчо б при них ліпше влагожувати порьадки господарські. Ми сподівајемось, шчо цьу думку нагадујуть нашим россійським читачам, ті мальунки з житьтьа господарського, котрі вони знајдуть в першій половині оцијеји книги. В кінці ж јиji вони знајдуть покази того, јак простий људ ворушитьсја з поводу бијки між ворогами царја j царем і јак тој људ прикладаје всју j державну справу најперш усього до својіх справ господарських. Вважлива то пересторога дља державних вільнодумців в Россији, шчоб не забували господарських справ пісља того, јак добјутьсја волі державноји, шчоб не јшли слідом за освіченими људьми в Галичині, котрі j пісља того, јак здобули державну вольу, допустили зостатись в својім краји навіть таким порьадкам јак «пропінација», про котру ми дајемо допись в оцій книзі. Те, шчо росказејетьсја в кінці оцеји книги, в статьті: «Украјінські сельане в неспокијні роки», показује між инчим і то, јак не стаје тим сельанам јасноји думки про все те, шчо дијетьсја тепер в державі j шчо так зацікавило јіх, јак вони сами собоју добивајутьсја до розуму, котрого б мусили навчити јіх освітні људе, — а також і те, јак најшчирішчі з тих освітніх људеј на Украјіні не можуть і не вмијуть підступити до простого људу між инчим через те, шчо помосковившись та попольачившись, не знајуть того људу, ні

споминів його, ні навіть мови. Це те ж велика пересторога дльа прихильників волі державної і добра мужицького. Не може бути волі в державі, поки кожна крайіна не буде вправльати своїх власних справ по своїй волі; не можна і підньати усьякі льуди безмірно-великого россійського царства до боротьби і за вольу державну, коли не показати тим льудім моготи такої вільної вправи кожного льуду і крайіни; не можуть і освітні льуде зробити по своєму, коли вони не перетьагнуть до себе силу простого льуду, — а цього не буде, поки освітні льуде держатимуть себе, мов окрема порода серед простого льуду, як держуть себе попольачені та помосковлені украйінці.

ЖЕНЕВА

25 Маја 1882 р.

# ДОРОГА ПО ПОЛТАВШЧИНІ

## в 1876 р.

Давно вже збірајусьа ја пошвендьати по своїй ріднїй Полтавшчині; все мене вабить, все мене тьагне туди на вільні просторі степи, на широкі зелені польа, на тихојасні води... Півпарубком привелосьа мені јіјі кинути ј років з 25 прожив ја поміж чужими льудьми, далеко від рідноїі сторони.... 25 років! не малиј час! Багато в річці води втече, багато в житьті всього перевернетьсьа... Шчо там, — думалось мені, — з мојіми земльаками? Чи ті, кого прийшлосьа кидати живих, і досі живі? Де вже! Старі мабуть усі вимерли, молоді постаріли, а діти поросли, шчо ј не пізнати.... А порьадки та звичаји, невже ј досі порьадки мого часу, звичаји давнеји давнини?... З-за далеких сторін, з-за високих гір, з-за бистрих річок текучих тьагла, манила мене до себе рідна сторона; квіткоју рожевоју стојала вона перед мојіми очима. До того шче моїі сусіди, шчо приньньали мене, тілько ј знали, шчо на всі лади хвалили мій крај... „Богом благословенна сторона!“ Там, — по словам јіх, — трохи не ситові та молошні річки текли. „Житницьа Россіїі ј усієјі Европи!“

Кому приходилосьа довго проживати по чужих сторонах — тој, певне, зрозуміје мене. Він дознаје, чим билосьа моје серце, слухајучи часом і сумну приповістку про рідну сторону. Здалека ј нерадісна звістка втрачала своју пекучу вразу ј здаваласьа радісноју. А коли сіјі весни случај привів зібратисьа мені в дорогу та хоч перејіздом гльанути на свій крај, — то ја вже ј не памјатају, шчо дијалосьа зо мноју... „Туди, туди! де небо синьевисоке, де польа зелені-широкі, у тој крај лечу ја“!... „Садок вишневиј коло хати“! „Знаете ли вы украинскую ночь! О, вы не знаете украинской ночи“! — шептав ја про себе ј вичитував

прijателььам. Коли ja сів в вагон і помчавсьа, — все мені здавалосьа, шчо ми мов волами jідемо, а остановки на станцijах ішли віками... Ja кльав у душі на чім світ стоjіть залізницькі порьадки.

Угамувавсьа трохи ja, коли ми стали в Полтаві. Тут кінець був моjему залізному шльаху. Спочину, думаjу, день-другий, побігаjу по місту, роздивльусьа, чи перемінилосьа то воно з того часу, коли прийшлосьа мені перед вийіздом дивитисьа на jого; повештаjусьа поміж льудьми;—а може кого j знаjемого стріну? Беру хурку; jіду. Шльах іде на гору. Це колись була кльата гора, — скілько в jій льудських возів поламалосьа, скоту попідривалосьа? Тепер не те: увесь шльах від вокзалу вбитий камінем. — Ого, думаjу: — он jак наші полтавці! таки додумалисьа, шчо треба зробити.

Перше всього мені заманулосьа обдивитисьа Полтаву; так jак шче раннij час був, то ja, напившись чаjу, зараз же j ішов поблукати.

Полтава не дуже величний губерський город, на мій погльад, здавсьа крашче других губерських городів. Послався він на горах і, jак кожен з полтавських городів, потонув у садках, у зеленій гушчавині jіх. Не було тиjі вулиці, де б не брало на себе очі кучерьаве зелене дерево. Одна Дворьанська, заселена жидами, колола в вічі своjеjу нечистьу, своjіми голими дворами, облупаними хатами, та шче рьади лавок, мов тьуремні двори, чорніли своjіми голими стінами; за те такі пригородні части, jак Павленки, Кобішчани здавалисьа одним зеленим та пишним садком. Манастирь, правда, чимало таки опустивсьа, і ліс кругом jого порідчав, і сам він стоjав чорний та обшпугований негодоjу. За те камjані шльахи трохи не по всіх вулицьах; базарньа плошчадь навіть усьа вбита камінем. Це добре діло чимало витрусило на себе городських грошеj; показуjуть, jак на дуже вбиточне діло, на продажу крамниць московського рьаду; крамниці ці під Ільjінську jармарку давали великий дохід городу; тепер, збувши jіх з рук, город хоч маje камjанні вулиці, за те не маje користи; на ці вулиці окрім високоjі плати з дворів, треба шче багато грошеj на підправу. А де jіх візьмеш? До того шче, jак не багато пішло на це діло грошеj, а немало jіх пересипалосьа j у кешені строjітелів. Де хто таки добре наживсьа. Указуjуть на архітектора Салька, шчо з нічого зажив добрим паном; а гласні, кажуть, трохи між собоjу не билисьа за те тілько, шчоб назначити jіх догльадчиками за роботами.

Полтава місто чисто хліборобське; коли викльучити Ільjінську, в котрій всьуду чуjетьсьа крамарський гук, jармаркова біганина, то в остатні часи року на льудних улицьах не побачиш душі

живоїі з 10 години вечера; а по дальніх кутках льуде льагајуть за світла. Це, крашче,—купа хуторів, сел, посеред котрих засіла адміністрација, назвавши все це городом. Дьакујучи тілько боју з шведами, Полтава, вславлена історијеју, випливла в губерські городи; по всьому — не місто тут бути губерніїі: вже одно те, шчо вона лежить не в середині, а геть в південному кутку јіјі, уже одно це проти неїі. Та не мені ј не тепер шукати тих причин, шчо зробили так, а не инче. Мені, јак пројізжому, приходитьсьа удовольньатись тим, шчо тепер је.

Полтава містить у собі, јак кажуть каліндарі, 31 т. житців. Скілько між ними неукрајінського льуду, — зајізжому чоловікові трудно певне дознатисьа; з чужесторонців најбільше німців: тут је ціла німецька колонија. Жидів нашчитујуть тисьач 2—3, а јіх певно багато більше. Жиди за послідніј час багато дужче роздобріли, ніж за мојеїі памјати. Тоді бувало стрінеш і геть-то чимало, так званих, пархатих жидів, у халатах, патинках, пејсах; — тепер все те прибралосьа, причепурилосьа, обстриглосьа, прилизалосьа: — иноді трудно пізнати жида між нашим братом. І добра чимало вони надбали. На Александровськіј улиці Варшавськиј двинув такі магазини з жильльам на горі, шчо ј геть-то! Всі знајуть цього Варшавського шче пархатим жидком, приказчиком в откупніј конторі. З того часу, јак з другим своїм побратимом Горвицем підчикрижили вони Рьумина на 2 мильјони, пішло Варшавському все, јак з води. Правда, повештались вони по чужих крајах, поки затихло јіх діло; Горвица, розсказујуть, це заставило навіть приньати льутеранство. Та велика сила — час. Все јде, все минаје ј усе за собоју заносе, ховаје, мов у темну домозину. Тепер Варшавськиј, јак знаје всьа Россіја, комерціјі совітник, залізнодорожниј стројітель, кавалер Почотного Легіона! У Полтаві зовуть јого правоју рукоју міністра фінансів Рејтерна. Він сам, кажуть, у беседі з своїми одновірцьами, зове себе великим пријателем того міністра, котриј завше совітујетьсьа з ним, кому віддати ј јак стројіти јаку залізницьу.— Горвиц не пішов так високо, јак јого побратим Варшавськиј; за те обньухавши гаразденько, повернув Рьуминовські грошики в нерушимиј капитал — земльу: такі великі помістьтьа, јак в Лохвицькому повіті — Городишче пана Паульсона, а в Миргородському Сороченці графа Гудовича, перејшли в јого руки. В послідніј час жиди, јак саранча, накинулисьа на земльу: у Гадьацькому повіті Головинське помістьтьа більш, ніж 2 т. десьатин посів жид Зарохович, рідниј брат котрого держе в оренді Муравјовське помістьтьа в Миргородському повіті, 12 т. десьатин по півтора карбованцьа!

Будетъ нѣкогда день и—погибнетъ священная Троя!...

У кожному повіті прокидаютьсьа вже жидки-помішчики; а шчо таких, шчо ворочајуть через своји гроші цілими повітами, — то нічого ј лічити. У Полтаві з таких помішчиків-банкірів указујуть на Азенштејна. „Пархате жиденьа“ з західнього крају, батько котрого ј доси там, кажуть, держе корчму, приблудилосьа в Полтаву на вільні степи шукати долі-грошеј. Не помилилосьа воно в својему виборі. За невеликиј час воно придбало помістьтьа, не далеко від залізниці тисьачу десьатин, зробилосьа трохи не всијеји губерніји підрьадчиком; коли не на своје имја підрьад бере, то певне гроші на залог даје, — більше $^3/_4$ залогів по губерніји — јого; убралосьа в „общество взаимнаго кредита“, засіло в јому членом совіта ј з својеју жидівськоју зграјеју крутить там, јак хоче. Торік само начальство звернуло увагу на таке хазьајнуваньнья Азенштејна в обшчестві ј по приказу, кажуть, губернатора, хотіли змінити де јакі статьті уставу. Шчоб придбати дльа цього потрібне число голосів, роздали в обшчестві трохи не всім чиновникам по 10 кар. — взнос, котриј даје право бути членом; поліција шчось цілиј тиждень нічого більше не робила, тілько ганьала по городу, шукала својіх льудеј і тикала јім 10 руб. бумажки, женучи в обшчество записуватисьа членами. Азенштејн, почувши про це, гукнув на својіх і.... почаласьа игра в жмурки. Цілиј тиждень битком набите було обшчество, руки не поспішали записувати прибувајучих членів. На зборі хоч жиди ј зостались по заду, аже все таки не попустили змінити уставу; дльа сього треба було согласија $^2/_3$ членів, а јіх тілько трохи більше половини вијшло. Оце-то зоветьсьа законноју борбоју, де ј сама адміністрација пријмала не малу запомогу; а шчоб знали, шчо таке та полтавська адміністрација, јака јіјі сила, то про це каже ось јака чутка: в Константіноградському повіті обижено станового пристава по служби. Почалосьа діло; адміністрација ждала страшноји кари за дльа обидчиків, — јак таке свьато обижати? — а вијшло јакось так, шчо суд присьажних оправдив јіх. Шчо робить тут? Оправдані по суду — значить не винні. Це так усьуди, тільки не тут. Адміністрација, кажуть, узьала на себе кару јіх, і коли суд оправдив, вона веліла обидчиків вислати „адміністративним порьадком“. Вијшло шчо адміністрација перемогла суд, а от жидів і не могла перемогти!

Не мало мене засмутила така жидівська сила в Полтавшчині. До чого воно јдетьсьа ј шчо далі буде? Знајемі, шчо стрів ја шче в живих, усі разом в один голос співајуть: не за великим часом народитьсьа в нас нова аристократија, жидівська, ј не забаром станемо ми всі јіх најмитами. Про це крашче всього каже дух і поступ віку. Шче зосталосьа трохи давніх панів-багатирів, шчо нажили своји добра крепацьким потом. Тепер ті часи ми-

нули, крепаків не ма, а наші крепачники так за свій вік зучилисьа чужими руками жар загрібати, шчо тепереньки ј не думајуть далі вести своје хазьајнуваньња. Засіли вони над грошиками, јак бідниј, тримтьать над кожноју копијкоју. Шчо ж, хиба село сила? Прийде смерть і віддасть јіх добра в другі рукі, у руки молодих паничів, котрі не забарьатьсьа лишньу копијчину спустити, а там і земльу, коли јесть. Наше дворьанство нікуди кчемне до тијеји борьби, котру народив теперішнij час. До цього не ма у јого ні моги, ні тијеји нажитоји практичности, ні того духу солідарности, шчо скріпльаје так жидів; воно не знајеме з тими плутньами, в јаких родитьсьа ј умираје „богомъ избранный народъ“. Ціла вервечка віків, принижујучи жидівське племьа, виробила з нього страшну плутньацьку силу, дльа борби з котрojу не обертајтесьа до совісти, не чіпајте гуманности, а викликајте всі најпакоснішчі грабительські инстінкти. Забудьте все, шчо виробив доброго чоловік, мајте одно слово: дери, грабуј, аби тілько все це було прикрито законноју одежинкоју. Чи на це піде наше дворьанство? Ніколи! Воно з гонором роскида своје добро, з гонором піде в невольу ј там заплаче на своју лиху дольу. *) За гроші вже ј тепер можна не помилившись сказати, шчо јіх більше в руках жидів, а ніж панів. А земльа? Та такі установи, јак земські банки, незабаром переведуть усьу земльу з рук на руки; з рук дворьанства в руки жидів. Сказав би: з недотепних рук у надежнішчі ј жальу б не було. Коли б же воно так? а то ми гаразд знајемо жидівське хазьајнуваньња; видавити јак можна і шчо тілько можна з землі, а далі трохи не пустирь передати,

---

*) Тут ми трохи не згожујемось з ш. автором. Справди, наше дворьанство не вгонитьсьа за жидами, — та тілько тому причина не гонор; а недбалість та ліность. Гонору шчось ніколи багато не показувало дворьанство в Россіјі. Ті ж з јого, котрі рухливішче других, ідуть таки гарненько слідом за жидами, јак це можна було бачити ј не давно в справах підрьадів, сухарних, больничних крадіжках і т. д., в котрих кньазі ј кньагині также гріли руки, јак і Шмулі ј Кіт Кітичі. І в Прусіјі, Австріјі ј навіть у Франціјі ј Англіјі, то б то в крајінах, де в дворьан завше було далеко більше гонору, ніж в Россіјі,—в котрій, јак каже один з геројів Шчедрина „мой дѣдъ въ крестовыхъ походахъ не участвовалъ, а тарелки подавалъ, потому что у насъ крестовыхъ походовъ не было, а тарелки были“,—коли ј там в мошенствах Струзбергів, Оффенгејмів, Перејр, — були замішані ј графи, ј кньазі, — то в нас і бог велів. Навіть у нас в загалі дворьанство остатніми часами, де далі все більше, поповньа рьамки новоји буржуазіјі, в котру поступа навіть наше вчене панство, напр. профессорство, котре напр. в городських думах, банках і т. д. показује всі признаки „жидівства“. От цеј то з одного боку жидівськиј і Кіт-Кітичівськиј, а з другого служило-дворьанськиј характер новоји буржуазіјі в Россіјі ј дуже вартиј уваги: він то між инчим робить те, шчо наша буржуазіја не здібна дати громаді ј того, шчо дала буржуазіја в Европі: культури, працьовитости ј непідлеглости перед начальством.

*М. Д.*

хоч і самому банкові. Хай, коли хоче, підкидаєтьсьа з нікуди годнoju землеjу! Наші банки тільки j слугуjуть багатому панству на позичку значних грошеj. Гльаньте тільки на список заложених в них земель. Все це землі великих панів, спинкових тузів. Чи ті ж гроші, шчо вони зазичаjуть, ідуть на хазьаjство? Розвозьатьсьа по за кордонах, тратьатьсьа на польубовниць, на пишні обіди, на бучні бенкети. А жидам це j на руку... Вже наша „житницьа Европи“ почина не то шчо одсуватись на заднiй кон всесвітнього базару, а часом то j сама голодувати.

Jак же вийти з такого стану? Ніхто не зна, — навіть мало хто про те j дума, хоч наші украjінці j вважаjутьсьа за філософів. Воно j правда, філософи, — тільки хиба такі jак Кифа Мокіjевич Гоголів, котриj сидів та думав, — шчоб воно було, jак би слон вилупльувавсьа з jajцьа?

Шчоб познакомити вас з полтавськими філософами, ja роскажу розмову між двома такими Кифами Мокіjевичами, котрим ja jакось поставив на вид, шчо робитьсьа з полем в нашій Полтавшчині. Обидва вони згожувались, шчо кругом — лихо, навіть росказували цікаві факти, — а jак доходило до кінцьа: шчо ж робити? — то звертали на слона в jajці.

— „Треба, каже один філософ, — одібрати землю од нікчемних рук. Це мусить зробити правительство. Ja б завів би такиj банк, шчоб у сотньу-півтори років сплатив би всім ненажерливим панам те, шчо стоjе земльа j поміг би бідному мужикові, jак найлегче купити jiji. Крашче всього земльу віддати мужикові. Він ријетьсьа у нij, кохаjетьсьа, він спражнij хазьаjін jiji, а то все, шчо тепер володіje неjу, — ташкенці.

— Шчо правительству мішатисьа в це діло? каже другиj, це наше діло — земське, схотіли j завели такиj банк.

— Шчоб земству?! несвоjім голосом закричав першиj і зареготавсьа божевільним реготом. — Не кажіть мені нічого про земство! Це тільки на очі руськоjі пресси воно здаjетьсьа таким робочим, таким невсипучим. Буде співати! ми на нього добре надивилисьа j бачимо тільки, шчо це — корито, в котре всьакому бажаjетсьа встромити свій писок. Шчо воно зробило дотепного, тратьучи на одні управи 200 т. у рік? Дороги наші, jакі були з початку, — такі j доси; народньа просвіта длья нього лишньа тьагота, вони дивльатьсьа на неjі не jак на земське діло, а jак на діло сельанське; тільки вже шчоб не одійти від других, ткне тисьачу-другу на школи,—на мов не дери очеj!—от і все. Та j то шче над цими школами трохи не стоокиj контроль нарьажаjуть, — правительство дивитьсьа очима інспекторів, дворьанство — предводителів, духовенство — попів. І всьаке знаходе, шчо школа далеко jде, шчо jiji треба вкоротити... Jаке добро з такоjі школи?—

Тепер медіцина. Упjать же земство дивитьсьа на неjі, jак на діло сельське, а не земське. Правда, позаводило воно по 3—4 лікарі на повіт, — викинуло шмат за вікно, — j знати більше нічого не хоче. Гльаньте, у нас шчо року коли не холера, то тіф; у нас сіфіліс розjідjае цілі села. Шчо нам до того?.... А от, дивітьсьа, наші близькі земські діла: Предсідатель губерськоjі земськоjі управи Тамара вже 5 років предсідательствуje. Позаторік, разом з другими прийшлось jому jіхати в столицьу, в так звану робочу коммісіjу, шчо виробила робітницькиj устав. Чим вијавив там себе д. Тамара — не знаjемо, хоч, кажуть, хвалившсьа тут, шчо кріпко відстоjував права хазьаjіна, шчо вгодно, робити з робітниками. Кажу, шчо не знаjу, чим вијавив себе Тамара, тілько коли торік вернувсь, то так усі j упали jому в ноги j заспівали в один голос, мов з акафиста: „радуjсьа, великиj заступниче!“ Співаjучи, ми закадили з усіх своjіх кадил, так шчо, певне, аж у самого п. Тамари голова закрутиласьа. Потім подумали: шчо ж ми куримо? скілько не кури, то все дим буде, а же ж д. Тамара jіздив; може кому j обід поставив, може кого чим і вповажив; не слід чоловікові за це тілько під носом покурити таj годі: треба, шчоб він знав нашу дьаку. Jак же jого подьакувати? думали-рахували j положили: „понеже він сеj нопельнастиj jів сало, сіль і всьакі сласті“, то дати п. Тамарі по 2 т. в рік на розjізди, а jак він jіздив трохи не шчо року в столицьу, то дати jому j за ті 5 років разом 10 т.!... Це одно таке добре діло, а ось і друге: з самого початку, jак тілько шче це земство заводилосьа, наші пани були такі ліберальні, шчо до громадськоjі кешені не тілько сами прикладалисьа, а попускали j jакому небудь продисвітові з хамів-сірьаків поласуватисьа обjідками. Таких продисвітів не довго шукати, — загльаньте в першу волость, і писарь, jак најкрашчиj тіп, стане перед вашими очима. Багато таких писарів служить членами повітових управ (jіх завше держать длья чорноjі роботи — розjіздів, розвідок і др.), і спочатку j губерське земство захотіло похвалитисьа своjім лібералізмом. І от, недовго ходьачи, вибрали в своjі члени з зіньковського повіту з м. Груні писарьа — Грунья. Чоловік грамотниj, чоловік розбитниj, то він всьаке діло буде робити! Вибрали. Дали Груневі разом з другими 2 т. в рік плати: — служи, мов; твоje діло містки лагодити, шльахи рівньати. Jізде Грунь по губерніjі, рівньаje шльахи, будуje містки; а в город прijіде, — по гостиницьах гульаje, дівчат перебираje. Живе Грунь, jак спражніj земець. Видаje jому jакось раз земство 10т. на мости. Взьав Грунь гроші, поjіхав мости лагодити. Лагоде Грунь мости; мости стоjать, jак і стоjали, гнилі, дірчаві, а грошеj—поминаj, jак звали. Кинулисьа наші до Грунья:—де гроші? Не маje. Сьуди-туди—не маje.

Шчо јого робити? Під суд јого, в Сібір! Рахували-рахували ј положили: продати Груневе добро ј сповнити земську казну. Продали, виручили шчось тисьач зо дві, а 8 поставили в недојімку. Стојать вони та ј стојать. Јакось земство зирнуло ј на јіх. А шчо ж, питајутьсьа, чи та недојімка буде сплачена, чи вік стојатиме? Тамара, кажуть, сам устав і повів довгу-предовгу промову за свого бувшого собрата:—шчо рострата зроблена Грунем не по злобі, а по нешчастьу, шчо він тепереньки не маје, зчого жити, трохи не милостинеју живе, шчо через це діло не маје він нијакоји служби; шчо јого недојімку не тілько треба зложити, а шче ј Груневі видати хоч не велику частину на завід хазьајства. Розспівавсьа наш чесниј пан про безчесного мужика, јак за рідного сина. Порішили: шчитати рострачені Грунем гроші пропашчими ј дати Груневі за јого убожество шчось 300 чи 400 рублів!... Јак вам здајетьсьа це? Оце вам і наше земство! А ви добра від јого ждали? Не ждіть!

— А то хиба од правительства ждати? Воно лучше?! закричав другиј філософ.

Ја, шчоб хочу јаку небудь користь винести з цијеји розмови, швидче повернув јіјі на крајеве правительство: шчо, кажу, ваш губернагор, Мартинов, за чоловік? Јого ја чув, в Петербург на јакесь більше місце переводьать, — чого доброго всероссијським правителем стане, велики реформи нашого великого реформатора проводитиме.

— Мартинов — реформатор?! — спитали вже обоје філософи. Та коли б можна — він би зараз повернув назад крепацтво. Про јого нельубов на реформи, про јого ворожнечу проти всього, шчо стаје поперек јого дороги, шчо вкорочује јого володарство, — усьак знаје. Јак суд відкривали ј мовили такі широкі ј блискучі річі про суд правиј, про суд скориј, про суд милостивиј, то він, прихилившись до бувшого діректора гімназиїі Кулжинського, сказав, трохи не скригочучи зубами: „і ждуть від *безконтрольного* суда добра? нічого не буде!“ Јому не подобаласьа установа суда својеју незміньајемостьу, својеју непідвідомостьу; јому хотілосьа, шчоб у губерниїі не було старшого від јого, і шчоб кожне слово јого — було законом дльа всіх. Всьаку нову реформу засновану на непідвідомості јому, — він вважа за підрив јого власти; всьаку нову ј вільну думку він прима јак образу дльа себе ј перенести не зможе стороньнього не рабського слова. Крадіжка, пјанство, роспута, все-все проститьсьа кожному, не прошчајетсьа одна, хоч би ј законна, неслухньаність. Такиј панськиј гонор, така нетерпілість заставльаје јого окружити себе льудьми недалекими, часом і дурненькими, аби слухньаними. Јого чиновники особих порученіј, коли не прості недалекі

льуде, јак Балашов, то пјані забіјашники, јак бувшиј Криштоф, котрого всі тут знајуть, јак писаного. Знајуть јого в 60-х роках јак завзьатого „космополіта“, котриј не мав родини ні на јакому кутку землі, хіба шчо може на місьаці, јак прогрессіста ј лібе-рала, шчо знај усе загравав з бувшим поліцмејстером Геекотом і робив јому немало клопоту своједу молодечоју завзьатістьу по пристанишчах хльорок, а тепер знајуть јого јак роскајавшогосьа прогрессіста ј адміністратора, шчо мов шибиник ганьаје на пош-тових, бје јамшчицькі *рила* ј зајшов у цім разі так далеко, шчо вигнав був пјаниј у Хоролі з присутствија помошника справника, заставивши јого спершу під дошч і лиху годину простојати цілиј день з листом, дожидати губернатора, прија̀зд котрого в жарту ј під пјану руку вигадав був сам. Це тільки діло ј доконало јого. Губернатор відставив јого від служби ј потім він повіјавсьа в столицьу шукати міста в Трепова. Поліцмејстер Стеблін-Камінськиј, колись учитель војенноји гимназіји, кинувшиј учительство через дівчат. Јого ненажерливіј натурі мало було жінки ј тих прислуж-ниць і знајемих, з котрими водивсьа він. Поліцмејстерство по цій часті — далеко користнішче місто. Скілько то арфьанок, співачок і таких других дівчат позјізжајетьсьа на јармарки! Шчо ж до приста-вів, то вже нічого ј казати: јакі пани, такі јіх діти. Ларіонов і Михајловськиј поодбивали в жидів жінок і позаводили трохи не жидівські гареми по својѝх частьах. Першиј з них знај тілько шукаје нігілістьачого духу в Полтаві. Шчоб вислужитись, він не зостановльујетьсьа ні перед доносом, ні перед оговором. І воно, јак видно, ј у користь іде. За одкритије јакихсь украјнофілів, котрі поготували ружьжьа ј порох, шчоб відірвати Украјіну від Москви, — јак сказано було в доносі, і в котрих на ділі знајшли всього на всього дві-три вірші Шевченкови, — він получив Станіслава. Почин користниј! Другиј, — Михајловськиј тілько ј знаје шчо кисне в горілці. А третіј Борисьак завдаје бенкети на гроші, шчо взискував з льудеј. Рік назад вијавилосьа було, јак він ша-нував чужими грішми; на те дивилисьа крізь пальці ј тілько незаплачені гроші повертали на јого жалуваньња. В цьому ж році видерласьа не мала ј не велика недостача. цілих 5 тисьач! Шчо јого робити? Кажуть: вертај гроші, нічого тобі не буде. Јого прија̀телька либонь заплатила за нього 3 т., а 2-х несхотіла. Тепер усі ганьајуть јак би з јого викрутити ј остатні 2 тисьачі. Нарьадили через судебного слідователья слідство ј то з тим тілько, шчоб сестра цього Борисьака, кажуть, велика пані, по-бачивши, шчо круто братові, доплатила јіх, а то зараз і слідство замнуть. Оттакі-то в нас порьадки, та шче в адміністрацији!

— Ну, а город же ваш јак? дума ваша? спитав ја, рад-ніщчиј почути хоч про город веселішчу приповістку.

— Город? шчо ж город? І в городі крадіжки. От вам свіжа, тільки шчо спечена новина. На одному зборі думи, коли клопоталисьа, де б узьати грошей на перестройку дома, подарованного д. Милорадовичкоју на реальне вчилишче, наш лорд-мер Абаза сказав, шчо за грошима нічого турбуватисьа: грошей від залога лавок в обшчестві взајімного кредіта зосталосьа 20 тисьач. Предсідатель обшчества, кажуть, підньавсьа ј промовив, шчо, скільки він памјата, гроші управоју взьаті всі. — Јак усі? 20 т. зоставалосьа, — одно плешче голова. — Ні, каже предсідатель, усі взьаті. — Замитушилисьа гласні: — справитьсьа. Побігли, справились: справді, взьаті всі членом управи ј казначејем Сахновським, тілько записаними јіх нігде не ма. До казначеја побігли. — Брав гроші? — Брав — Де ж дів? Тој спершу, кажуть, і повинивсьа: шчо ж, каже, ростратив, — судіть мене. — На другиј день збили колотнечу, зібрали ревізіонну коммісију, требујуть Сахновського. Тој не јде; ја, каже, і грошеј не брав і знати нічого не знају. Попрохали поліцију привести Сахновського. Привели. Сахновськиј почав тихо виправльатись, потьакав і на те, шчо коли він винуватиј, то в нього шче је мајетку на таку сумму, аж поки Абаза не крикнув: „ја тебе в Сібір зашлю!“ Тоді ј Сахновськиј визвірившьа: — шчо ти, каже, кричиш на мене — в Сібір та в Сібір? Гльади, лишень, шчоб ја тебе в Сібір не заслав. Спершу докажи, шчо ја ростринькав гроші, та тоді ј на Сібір шли. Ви ж, каже, мене шчо місьаця повірьали ј казали, шчо все гаразд. А шчо ја 20 т. узьав, то ја ј не одказујусьа, — узьав, тілько ја јіх не ростринькав, ја јіх на текушчиј шчот віддав. А хто јіх брав з текушчого счоту, ја не знају. У голови були чеки, він давав мені, другому, третьому... Може хто ј брав, ја не брав. — Справилисьа знову; справді Сахновськиј правду каже. Шчо ж јого робити? Думу зібрати. Перед думоју ј члени, ј ревізіонна коммісија повинилисьа в својіх гріхах, повинилисьа в тім, јак вони ревізију робили. Ревізија тілько робиласьа по книжках, чи је гроші записані проти документів, а там чи је гроші остатні в кассі, чи не ма, то, кажуть, не наше було діло. На зајавки дејаких членів повірити гроші голова либонь завжде відказував: јакі ж у нас гроші? Ви ж сами добре знајете, шчо в нас не ма на руках грошеј, а всі на текушчому шчоті. Та так ніхто ні до грошеј, ні до текушчого шчоту ј не доторкавсьа. Упјать же вијавилосьа ј те, шчо голова часом не знав, шчо инколи ј підписував; він один з таких, шчо так вірно слугујуть шкльанному богові. Під час то такого слугуваньња Сахновськиј либонь і підсунувсьа з соло-векселем на 20 т., підписати јого буцім на перемінку раніш виданного, котрому срок вже минув. Тој, јак у голові гаразденько шуміло — підмахнув

і не дивльачись.—Дізналисьа теж, шчо грошеј ростринькано 26 т., шчо ростринькани вони шче в 1874 році. — І ніхто про те, јак бачте, ось півтора року ј не знав і не відав... От вам і городські порьадки! Хиба додати, шчо дума зробила постанову віддати Сахновського під суд і от тиждень уже, јак не зберетьсьа написати журнала ј не сообшча прокурору. Кажуть уже, шчо Сахновськиј обіцьаје сплатити гроші, та видно, — казав пан: кожух дам, та ј слово јого тепле. Знајете шчо? ја так зневірившьа в усе, шчо думају: — Сахновськиј ні грошеј не сплате, ні під судом не буде; буде те шчо ј з Грунем; придетьсьа городу взьати на своју шију, так шчо ніхто не буде ј знати, коли ј јак бідні житці јіх сплатьать. Хіба в нас повірьајутьсьа роспологи сміти? А при таких порьадках все можна робити.

— Шчо ж вам зосталосьа з благодітельних реформ? спитав ја.

— Усе шчо хочте, тілько не добро. Ошукуваньња, легка нажива, крадіжка на законнїј підставі... а добра нијакого.

— Ја не думају, — сказав ја, — шчоб такі установи, јак суд, не пришчіпльували, не вирошчували в народі почутьтьа правди, законности?

— О-го, хватонули! засмијавсьа першиј філософ. — Почнемо з мирових судьдів. Хиба такиј судьдьа, јак Трегубов, шчо всьуду совітује саморучньу росправу з робочими ј обіцьаје всьакого за це оправдати, хиба такиј судьдьа розвива почутьтьа правди? Хиба такі случаји, јак одріки на тисьачі прошенїј, котрі були подані в ново-відкритиј полтавськиј окружниј суд, тілько через те, шчо јаке небудь слово було не так написане, і шчоб усі ті діла передати в руки адвокатів-брехунців, хиба це вирошчује почутьтьа правди? Судьді наші держать себе јак боги; поки доступиш до них — наберешсьа лиха! Прокурори наші обернулисьа в тајних шпіонів; по наговорам одного з јіх, брата славјанина Теохорова, кажуть, переведено навіть теперішнього жандармського полковника Југана аж у Гродно ј за те либонь, шчо він, провожајучи на вакзал одну арештовану панночку, розмовльав з неју по німецькі! Јак бачите, над тајноју поліцијеју своја поліција. А наші адвокати крашче всього обізвали сами себе в „Недѣлѣ“. Навіть при старих порьадках часом бідному чоловікові був доступ до суду ј скорішчиј, і вільнішчиј. Кожен знав, шчо там такиј-то столоначальник брав; прьамо јшов до јого, давав, шчо зміг, і ждав свого діла. Тепер — страшно доступити до пальаців наших адвокатів; побалакати з ним—та ј то гроші плати, а коли він візьметьсьа за діло, — заломить таку плату, шчо ј діло саме не стојатиме. Узьатисьа самому, — раз — може ј порьадків не знајеш, а в друге — ј суд гне на руч адвокатів. Один мій знајемиј мав діло за наслідство. Сам вів; прохав приз-

нати його в правах наслідства. Подав прошеніе; жде-жде, ходе-ходе, — обіцьають, а не роблять. Тілько получа повістку, шчо оттоді-то діло буде розбіратись. Іде, і після обіцьанок, завірів, йому відрікають. Шчо його робити? Найма адвоката, шчоб подав прошеніе, дає за це 10 карб., і в тиждень виграно діло. — Оце вам і суд, — За земство ja вже казав. Хиба додати шче те, шчо пани дуже косилисьа, шчо по иншіх управах засідали все льуде прості; навіть були такі управи, де цілий состав був з простих. Як його попустити пануваньня в руки мужичі? Як дати управльати собоју „неотесаним хамам"? І ліберали, і крепачники всі закричали в один голос про мужиче царство; перші корили їх за консерватізм, другі — прьамісінько виказували свої панські заміри. І ті, і другі злигалисьа, як би запомогти горьу; почали шукати причепки; знайти не довго. Земства уводились у нас в 1865 р., коли шче козачі і крепацькі волості були не одні, а різні, через шчо крепаки вибирали своїх уполномочених на вибір гласних од цілоїі волости, а козаки порівньані були з малоземельними панками, так шчо кожен маючий 10 десьатин землі мав право голоса. Козаків маюшчих таке число землі чимало таки; через це і гласних від їх було завжде більше ніж панських. Тим иноді і управи закладалисьа з самих простих. Пани зараз і догадались, шчо коли козаків одчислити в волості, то гласних від сельан зменша на половину. Чи так, то і так. В 1871 році зібралисьа пани в губерське собраніе і помірkувавшись послали п. Тамару в столицьу до міністра внутренніх діл, шчоб змінити вибори, так як всьуди революційно-демократичний елемент побива охранний аристократичний. Той зразу згодивсь, і вже в 1872 році гласних від сельан далеко позбавилосьа, так шчо тепер сельан в кожнім собранії рідко коли доходить до 15—16 на 40—50 усіх гласних. От вам і земство!

— Шчож у вас принесло хоч каплю якого небудь добра? допитуюсьа ja. Може хоч межуваньня землі зробило яку користь хліборобам?

— Межуваньня задумане на користь тілько великому панству. Ви не повірите шчо тілько воно зробило? Всі панські різні землі збили в одні шматки і одрізали їм найкрашчу земльу, а мужикам достались нікуди кчемні обрізки: то піски, то глиньаста земльа, то гори. Пани, як тілько зробили нарізку, зараз же кинулись окопуватисьа, трохи не обгорожуватисьа. Через це обшчеські толоки—як лизь злизав; тепер бідному чоловікові, маючому невеличкий шматочок землі, скоту хоч і не держи. Чим ти будеш його годувати? Пан на своју земльу дармо не пускаје; чотирі, каже, карбованці як даси від скотини — паси. Ви не повірите, як тьажко межуваньня відкликнулосьа на скотоводстві. Де було 3-4 пари во-

лів, там тепер пара паршивеньких коровчат; де була ціла отара овець — там дві-три та ј тих тьажко держати. Чи ви повірите, шчо крепаки тих панів, котрі хоч трохи пеклувалисьа про јіх достатки, раді б тепер повернутисьа в невольу; аже ј не раз, і не два чув ја це ј не від одного. Змилујтесьа! јак јого в світі прожити? в наділ дано по $2^1/_2$ десьатини на душу самоји гіршоји землі, межуваньња ј ті попереміньало. Доходу десьатина хај дасть 15 карб. — $37^1/_2$ карб. з наділу; з јіх 10 треба віддати на подушне, земські ј викупні, а з $27^1/_2$ — одьагнисьа, обујсьа ј прохарчисьа. Сказав би, заробітки је. Јакі ж заробітки, коли в цьому році косареві дајуть 35 к. на јого харчах, а в Доншчині або Херсоншчині 20—25 к? Багато, пішовши туди, вже повернулосьа назад. На другій роботі дајуть 15—20 к., а зімоју гривенника. Бјетьсьа, бјетьсьа бідниј чоловік отак, вибјетьсьа з мочі — опуститьсьа. Часом піде в чужиј млин, або комору вкрасти хліба, шчоб прохарчувати чим голодну сімју. Дивись—пијмавсь, заперли в тьурму, а то погнали ј на Сібір. Не ма того дньа, шчоб не виводили рештантів до постидного стовпа слухати приговори: все це — злодіји, котрі дијшли вже ј до душегубства. В народі, а најбільше в заможних льудеј страшна ворожнеча на злодијів. А того саме ј не розбирајуть, шчо хто ж јіх і наплодив, јак не вопи сами з своједу непрожорістьу, з своједу хапаниноју всього, шчо тілько можна одтьагти, одволочити. Поставльать чоловіка в такі суточки, шчо хоч з голоду пропадај, та шче ј хотьать, шчоб він часом не крав, шчоб він не кидавсьа часом і з ножем! Доходить до того, шчо торік літом в Гадьач на базар привела мати 15 літньу дочку віддати јіјі јакому небудь заможному паничеві в спальні дівчата. Чого вам крашче? Ви з далека пријіхавшиј, шчоб подивитисьа на своји земльаків, котрих ви кинули років 25 тому назад в патріархальнј простоті, великим дивом дивуватимитесьа, чујучи такі звістки. Ваше серце здавить тьажка туга, чујучи про таку деморализацију; ви може ј неповірите тому мені, скажите в душі: клипаје сьакиј такиј на своји крајан... Отже воно шче гірше је, ніж ја росказујy. Ја росказујy тілько те, шчо до нас доходить, а мало то је такого, шчо до нас не дијшло, шчо скрилосьа по тих глухих селах-хуторах, де воно ј породилосьа? Крашче всього підіть над вечір погульати по місту: — цілі низки пјаниць, „халамидників“ снујуть по вулицьах, другі вальајутьсьа по під тротуарами, треті чіпльајутьсьа до прохожих. Не за великиј час у нас вже народивсьа новиј тіп, најгіршиј тіп городського пролетарија, це—„халамидники“ ј „боски“. Страшниј час пережива наш народ. Ви гльаньте на пороки інтелігентного классу:—крадіжка, мошенство, ошукуваньња, біганина за наживоју, за грошима,... а з другого боку — бідність народња,

пjанство, бурлацтво, або j голісінькиj пролетаріат... У Полтавi — „халамидник“ і „боска“, в Харькові — „ракло“ j „боска“, — А ми, держачи в руках своjіх заправи, ми одвертаjемосьа од цього, jак не нашого j не до нас доходьачого. Під час, коли лихо окошитьсьа над нашоjу головоjу, крикнемо разом за другими: „лукавиj народ! jого мало по тьурмах сажати, в Сібір завдавати, — вішати, четвертувати треба!“

Слухаjучи таку смутну приповістку, мене жаль ушчипнув за серце, смута обньала моjу голову. Не вже це правда? думалосьа менi, а серце нило, душа боліла. Jа скоріше роспрошчавсьа з своjіми знаjомими j пішов від jіх, шчоб хоч надвірньа прохолода освіжила гарьачу голову. Jа пішов, куди гльадьать очі. Прижшов на Павленки (частина Полтави), — облупані хати, розорені городи, колись шумучі садки тепер обернулисьа в пустирь, по котрому рижутьсьа свині, никаjуть приблудні собаки. Коло хат мало де jе загород, повіток, хлівів, комір... нашчо воно? коли в jіх нічого заганьати, нічого ховати. І льуде jакісь опухлі, обрьузглі, спиті та непривітні. Повернув назад у город, — жиди розрьажені ходьать, джеркотьать про кербелі, та копкени. Пішов на Кобішчани (друга частина Полтави) — те ж, шчо j на Павленках. З далека все мов з за садка вигльадаjе, а придеш ближче, — то по пустошах кушчі поросли, бурjан зеленіjе. На Кулики, Очеретьанки — вже не хотілосьа j іти. Сум важкиj, нерозважниj сум обньав моjу душу. Менi скоріше хотілосьа jіхати, далі, далі... Проти ночі не поjідеш. Пішов у гостиницьу, ліг спати. Цілу ніч не спав, ворочавсьа, j сон кудись забіг; гості, шчо засіли в подушках таки добре допікали всьу ніч мене. Голова горіла, крутилаcьа, а перед очима стоjали страшні картини з одного боку народньоjі бідноти, крадіжки, розбоjів, голодноjі смерти; а з другого — жидівська грошова j земельна арістократіjа, банкові j залізнодорожні діла, високі хороми, страшенні палати в огні, в злоті, бенкети, де вино льетьсьа річкоjу, де пjані дівчата j молоді молодиці танцьуjуть своjі срамні танці, де за зеленим столом гроші переходьать з рук на руки цілими ворохами, цілими горами; — jак вони легко прижшли, так легко j спливаjуть!

Jак тілько розвиднилось, сонце показалосьа з-за гори, уже jа сидів на возі, j поштові коні везли мене з безотрадноjі Полтави на Зіньків, Гадьач, до Ромна. Проjіду, думаjу, своjі сторони, хоч з воза подивльусьа на jіх, а там знову на залізницьу j знову помчусьа-полечу, jак стріла, на чужу-чужину.

Шчо сказати про шльах, шчо сказати про дорогу, шчо прослалаcьа в однім містi рівно, jак струна, в другім — згиналаcьа на всі боки, буцім гадьука хвильувала своjім довгим исповишчем? там вона драласьа сіроjу попругоjу на круту гору, а

там збігала, мов јашчірка, з високоји гори на зелену долину. Кругом неји безкрајім морем розстилалисьа зелені ниви, чорніла поорана рільлья ј голубіли низькоју травоју толоки, або червоніли кольучим будьаком. З того або з другого боку геть отдаль витикалосьа сельце... біліла церква своїми білими боками, жовтіли хати соломјаними осельами.... А по шльаху, а на дорозі, аж землі важко, — јде — пливом пливе усьакиј народ, чоловіки, жінки, парубки, дівчата; були ј невеличкі хлопјата, були навіть і малі діти.

— Куди вас бог несе? спитајеш привітавшись.

— На заробітки, — кажуть одні.

— На вільні степи, на виселеньња, — одмовльајуть другі.

— Хто ж ви? питајеш послідніх.

— Козаки.

— Чого ж ви на поселеніје јдете? Хиба тут стало важко жити? Хиба не ма достатків?

— Јакі тут достатки? јаке житьтьа? Собаці крашче житьтьа! Одно подушне на тој світ зажене.

— А јак же ви своје хазьајство кинули?

— Јаке наше хазьајство? Хату продав, а те, шчо в хаті, ј так віддав, — от і готовиј

— А там, куди јдете, хиба крашче?

— Кажуть, крашче, та бог јого знаје. Та вже не згірше, јак тут је.

Отак то! думајеш, јідучи далі. Значить воно справді не легко жити, коли приходитьсьа спродувати хати, збувати все, шчо је лишнього, ј за цілі тисьачі верст іти-провадитись під дошч і лиху годину зо всім своїм кублом, з жінкоју, з малими дітьми... Не солодке те житьтьа, де дольа заставльаје так легко кидати своју сторону, де ми зросли ј зостарілисьа, де најкрашчі почутьтьа вітали нас, де рідні ј знајемі розважали нас в часи лихоји туги, — кидати все це, забути ј плентатись, бог зна, куди, бог зна, в јакі краји, шукати крашчоји долі. Значить житьтьа вже дијшло до цього... Пригадалисьа мені зараз слова знајемого полтавцьа ј туга обньала моје серце...

Кого ја не питав з ідушчих на вільні степи, всі вони були козаки. Чого козаки јдуть? хиба дльа јіх, вільних спокон віку, гірше, ніж бувшим крепакам?... Далі вже мені росказали, шчо јім тілько ј дозволено висельатисьа; крепакам же не дозволено, через те, шчо шче викуп не скінчивсьа. Спершу, казали мені, крепаки було ј посунули; були такі, шчо цілі села збіралисьа јти,

так їх і зостановили до викупу. Далі казали, шчо переселенці льуде найзаможнішчі,—бідному ні з чим на виселеньня їти, та і там же треба на перших порах об вішчо зачепитисьа. — Шче від того стало мені тьажче... Коли багаті кидајуть рідну сторону, шчо їм у їй важко жити,—шчо ж уже бідним? јаке їх житьтьа? Мені вказували на такі села, де в крепаків за податки випродали всьу скотину, так шчо нічим їм орати і земльу. Такі аж дві волості в Гадьацькому повіті, колись багатого пана Масьука, — веприцька і бобрицька. Села ці лежать по над річкоју Пслом на пісчанїј нікуди кчемнїј землі. Шче при наділі крепаки не хотіли брати землі та, јак тут привикли звати, бунтувалисьа; бо јакиј там не був родьучиј суиісок, — пан зоставив за собоју, а крепакам дали трохи шчо не сипучого піску. Шчо ти будеш казати? Спершу бунтували; — бунтовшчиків позасилали в Сібір, виморили по тьурмах. Другі перестали бунтовати, приньньали земльу, та тілько не платили викупу. Поліція продала все, шчо тілько змогла продати: скотину, вівці, свині, гуси, кури. Продавали, поки не спродали всього, зосталасьа одна гола хата, та все нічого не помагало: недојімки росли та росли. І доросли вже до 18 т. Побачили, шчо далі вже ні тьагти ні з чого, ні продавати нічого. Просили розсрочити. Розсрочили на 5 літ; оже на скілько розсрочку платьать, на стілько не розсрочених прибуваје, так шчо недојімка не зменшујетьсьа... а народ все де далі бідніје-запепадаје... Тьажко було такі приповістки слухати, важко і іхати. Ја прохав свого возницьу чим дуж гнати конеј, шчоб не бачити льудського несчастьа, не чути річеј про льудське горе. Та не закријешсьа від јого. Сама природа будила сум у серці. Мајевиј миколајівськиј мороз побив усе: жито стојало рідке — пожовкле, јарина — поскручуваласьа,—заширшавіла; коли по шльаху стріваисьа де ліс, — страшно було гльанути на јого, — мов пожар пројшов і попалив зелене листьа; јак під глибоку осінь, вони опадали і устилали чорниј шльах,—голі гільки росхитував вітер, і жалібно співали вони сумну пісньу: таку тілько пісньу заводе ліс у зімньу хуртовину.

Швидко пробіг ја Опішнье, славне своїми горшками, спустивсьа з Зајіченськоји гори і поіхав пеценоју Зіньковського повіту. Тут більше толоку приходилосьа бачити, ніж засіјане нивја. Далі Зіньків, і вже в вечері допхавсьа ја до Гадьачого. Ујіхав ја в јого, шче не зовсім було пізно, а світло горіло тілько по шинках. Народ уже обліг спати і тиша була така, јак на кладовишчі. За мојеји помки всі гадьачанські гори, зајарські садки оголошувалисьа пісньами молодечі; тепер хоч би собака де гавкнула.

— Чому це не чутно пісень? питају.

— Запрешчено, — одказује возницьа.

— Хто запретив?

— Поліція. Тілько де зачує спів або гомін, — зараз іде розганьати; по *чорних* сажає, а на другиј день город мести: так післьа цього молоді ј годі на вулиці збіратисьа.

— Хто ж це вигадав таке?

— Хто јого знаје. Кажуть, батьушки та пани попрохали поліцију, шчоб спокијно спалосьа, а батьушки шче тим, шчоб народ не балувавсьа.

Мені зробилосьа шче нуднішче. Не спавши цілу ніч, пројіхавши на пошті більше, ніж сотню верст і так довго не јіздивши, ја так рострусивсьа, шчо подумав крашче в Гадьачому день-другиј перепочити. Пријіхав прьамо на постојалиј. Дали мені јакусь чорну коморку, а не хату. Дале-бі! аби спочити. Сумниј ја напивсьа чају ј ліг зараз спати. Довго не спалосьа. Випадки дньа носилисьа над мојеју головоју, ставали перед мојіми очима; аже втома взьала своје, — очі закрилисьа, сон наліг. Ја заснув таки гарненько. На другиј день рано прокидајусьа. День був базарниј, і льудськиј крик збудив мене. Хоч спина ј боліла, јак перебита, хоч кістки ј боки моји ломило, одначе, ја не потурајучи на те, встав і пішов походити по базару. Пријшовши до собору, ја запримітив чималу купку народу ј шче всі знај підбігали туди. Ја ј собі посунувсьа між льудеј. Прохожу в саме коло. Серед кола стојав чоловік шче не стариј, літ јому під 40, високиј на зріст, плечистиј; борода зарошчена, видно, давно не бачила скіска; лице довгобразе, хмуре; очі грізні. Коло чоловіка двоје діток: хлопчик літ 10 ј дівчинка літ 8. І чоловік, і діти обірвані, в чорних лихих сорочках. Питају: шчо це за диво? — „Батько дітеј продаје!“ одказала мені одна молодицьа. — Јак продаје? — Молодицьа нічого не одказала, повернуласьа, перехрестиласьа ј пішла. — Ти, — питају чоловіка, — дітеј продајеш, чи шчо? — „А то ж! неласково глухим голосом гримнув чоловік, блиснувши своїми гострими очима; — або купіть, або так візьміть!“ шче грізнішче додав він. Видно не легко ті слова зривалисьа з јого јазика.— Ја здивувавсьа. — На шчо ж ти продајеш? — „А шчо ж мені з ними робити? Де јіх діти? Мати вмерла... Шчо мені робити? Самому нічого јісти... Купіть або так візьміть... а то хоч подави!...“ глухо, рвучи слова, відказав він. Мороз пробіг по виду жінок. — Оце, господи! хрестилисьа вони: — такого шче ј не видано було піколи. — Відкільа ти, чоловіче? спитав ја. Чоловік не одказав нічого. Хтось з льудеј крикнув: з Красного Кута, крепак пана Војни. — Ја стојав, јак гмеленниј. Так ось до чого дијшло? ось куди воно вже јдетьсьа! Жінки підходили ј давали діткам, хто шчо зміг; хто шага, хто копијку. Знајшовсьа один чоловік,

(кажуть кравець) шчо взьав собі хлопця. Батько передав јого до рук кравцеві, не дивльачись; а дівчину взьала одна жінка. Батько передав і ту, јак хлопця, ј не дивльачись ні на кого, мов звірь, пішов прьамо на льудеј. Всьуду народ розступавсьа, давав јому дорогу. Похньупившись і не огльадајучись, він почемчикував прьамо Полтавською вулицеју. Народ довго проводив јого очима, аж поки він не скривсьа, ј знај, хрестивсьа дивльучись.

Ја не зміг пити чају. Цілиј день все дзвеніли в мојіх ушах страшні чоловічі слова: „шчо ж мені робити?... Самому нічого јісти... або так візьміть... хоч подави“... Де ж батькове серце? Чи је тут хоч крихта льубови? Спершу грізниј розбишацькиј образ, грізні слова заслоньали всьаку думку про батьківське серце. Звірь! звірь!... А далі, чим більше ја вдумувавсьа, тим більше знаходив льубови в словах: „або купіть, або ј так візьміть!“ Шчо јому справді зоставалосьа? Самому нічого јісти. Пішов би на заробітки може, — на когож кинеш дітеј? хто візьме?... Подавить? Батьківське серце заговорило... зосталосьа одно: або продать, або так віддать... воно в цих страшних словах вилилосьа највиразнішче... Шчо ж це за житьтьа, коли највишча батьківська льубов виливајетьсьа в словах: або купіть, або так візьміть?! Не даром народ зрікајетьсьа роду, не даром спродује все, шчо је ј тікаје на вільні степи.

Після цього ја почув себе ј геть-то недужим. Јіхати далі не міг і пријшлосьа лежати. На другиј, день після цього рознесласьа звістка, шчо недалеко від города, в Хітцьах, прибито жида-риндарьа. Хітці не величке село пана Гудовича. Вже давно туди вліз жид Пригов, спершу шинкарем, далі взьав на оренду водьані млини, а тепер уже орудује всіма панськими мајетками. Росказујуть: так закрутив сельан, шчо јім нікуди ні скотини вигнати попасти, нічим і напојіти. Все јого: ј земльа јого, ј вода јого. Весноју за один спаш зідрав по 7 карб. за вівцьу. Јакиј судьдьа присудив тој спаш? Вівцьа стоје 2—3 карб., а пријшлосьа заплатити 7. Звісно попродали ј овець, і свинеј, і куреј. Льуде поплатили. тілько почали, кажуть, похвальатисьа, шчоб не попадавсь на самоті. Тијеји ночі жид вертавсьа з города, був на весільлі; јакісь 5, чи 6 чоловіка напали на јого ј пробили кілком голову. Думајучи, шчо жид дуба дав, вони кинули јого ј розијшлисьа. До світа жид ожив і прибув у місто. Підньалосьа слідствије. Уже 5 чоловіка, на котрих показав жид, посажено в тьурму. Хітці кричать, шчо ті льуде не винні: всьу ніч вони були дома, нікуди ј з двору не виходили. Шчо ж? жид показав!— Переночував ја шче одну ніч. На другиј ранком знову кажуть мені, шчо в Хітцьах була пожежа: згоріла хата жидова, в котріј був колись шинок, і млини, котрі жид недавно застрахував. Жид,

јак не охрипне, кричить шчо јого спалено... І знову слідствіје, тьаганина. Опівденьз Рашівки прийшла чутка: — јакийсь прохожий богомолець зарізав десьатника в волості. Шчо це? Льуде ходьать, таємно хрестьатьсьа ј шче таємнішче шепчуть шчось... молитва то чи проклени? Де јакі смілівішчі викрикујуть: „дожидати в осени крадіжки, розбојів“. Заробітку не маје, а врожај плохиј: звісно, треба чимсь жити.

У вечері ја покинув Гадьач і помчавсьа в Ромен. Світом переліз з воза на залізницьу ј поніссьа-полетів, скілько видно.... Мчи-неси мене, залізниј коньу, з рідного крају, чим швидче ј дальше, — тим крашче!.... Однак ја з мојіми Кіфами Мокијевичами ні в чім јому пособити не можемо. Иноді мені здајетьсьа, шчо јак би знав, де такиј базар, куди б можна було вивести моју матір-Полтавшчину, так јак вивів мужик в Гадьачі својіх дітеј — то ј ја б вивів на тој базар моју рідну крајіну та ј сказав би: „купіть, або так возьміть... а то хоч задавись!“

*Л. Л.*

# ПЈАНСТВО Ј ПРОПІНАЦІЈА
# В ГАЛИЧЧИНІ.

## РОЗВІДКА СТАТИСТИЧНА.

Неурожај і голод, јакиј показавсьа в зимі з р. 1875 на 1876 в великій части Галиччини, не першиј раз в послідних 10 роках, а вже третиј,—успів на конець навіть в панујучій у нас шльахецькій партіјі розбудити інтерес дльа студіј над економічним станом крају. Ја не буду розберав питаньа, скільки до того научного ј гуманітарного інтересу причинивсьа тајниј взгльад на наступајучі нові вибори, за дльа котрих треба було доконче, бодај в послідній годині, виборцьам показати јакі небудь грушки на вербі; досить шчо, по јавному толкованьу польських публіцистів і послів сојмових, тільки незвичајні ј вельми шкодливі економічні пројави цего послідного голодного року, јак: еміграција кілька десьаги сельанських родин з повіту Јасільського до Америки, вильудненье кількох сіл в Бережанськім повіті, з котрих льуде порозходились були всі за жебраним хлібом, знишченье шчо најменче 1/3 части робучого скоту цілого крају, *) а особливеж замітна вже тепер періодичність, з јакоју „голодні роки“ в послідних часах стали наступати по собі (1866—1869

*) Nieurodzaj w Galicyi w r. 1875 i jego następstwa. — w Wiadomościach statyst. Rocznik III. zesz I. Lwów. 1876. Звісно, шчо рік 1875 був најгірше невидатниј на пашу; коньа в дејаких сторонах можна було купити за 1/2 гульдена, — в инчих сторонах сельане виганьали конеј від себе на ласку божу, шчоб тільки не бачити, јак вони з голоду гинуть.

—1875), приневолили сојм, шчо в својіј послідніј сессіјі 1876 р. ухвалив: перепровадити анкету о „причинах зубоженьа крају“. Сојм поручив це „Виділови крајевому“, а тој зложив окремиј комітет з університетських, політичних і фінансових поваг. Комітет, чи јак јого в нас називајуть „анкета економічна“ розберала цьу справу глубоко ј тајно через пів року. По тім довгім часі вона, правда, не оголосила шче результату својіх студіј всему світу, але з пів урьадових комунікатів в краківськім «Czasie» ј урьадовіј «Gazecie Lwowskiej» галицька публіка дізналась, шчо ухвалено — видрукувати „Квестіонар“ чи пак — збір питань, і розіслати јего автономічним „виділам повітовим“ до перегльаду ј списаньа відповідеј на ці питаньа. Але ширша публіка не довідалась шче з тих комунікатів, шчо це іменно за питаньа? јакі вони предмети зајмајуть, јак далеко сьагајуть в ширину, і јак далеко в глубінь цілојі справи; чи „анкета“ хоче дізнатись з тих відповідеј тілько о дијснім положеньу крају, чи также ј о глубших причинах того положеньа; чи хоче дізнатись, јака іменно кльаса народу убога, чи также хотіла б знати, чим цему убожеству зарадити?? Знајемо тільки, шчо розісланиј збір обіјмаје 189 питань, з котрих по рівному числу (63) припадаје на питаньа о кльасі сельан, більших посідателів землі ј кльасі промисловіј; знајемо также, шчо самі питаньа (окрім јіх кабалістичного числа) заховано в тајні перед профанноју публікоју, перед неурьадовими публіцистами ј перед науковими товариствами, јак би умисне на те, шчо би публична розмова не посміла сьагнути до самого дна справи, та розбирајучи дијсні причини того, сконстатованого вже зубоженьа крају, не видобула на світ божиј таких причин, і таких річеј, јакі дльа панујучојі кльаси не були би безпечні, а покрајніј мірі не конче догідні. Знајемо на кінець, шчо ті учені ареопаги, котрим, —за викльученьем уділу всіх мисльачих льудеј, — віддано під розбір—ціле питанье соціјальне, над јаким в цівілізованих крајах сушать собі голови најученіјші льуде, најдобірніјші товариства, і најбільше прогрессивні адміністраціјі, — шчо ті наші „виділи повітові“ *) складајутьсьа звичајно з двох шльахтичів, одного попа і двох жидів, під предсідательством „маршалка повітового“, звичајно најбогатшого шльахтича свого повіту, котриј

*) Је јіх в Галичині 74, по одному в кождім повіті, і вони становльать комітет екзекутивниј автономічних „рад повітових“, котрі по закону мајуть збиратисьа најменче 4 рази до року дльа контролі наділу, і дльа уложеньа повітового бьуджету (на удержанье комунікаціј і поліціју), але фактично не збирајутьсьа ј через 3 роки свого періоду істнованьа, бо скликанье јіх залежить від тогож виділу, котриј сам нічого не робить, тільки марнује гроші, то ј контролі бојітьсьа.

того виділу ніколи не скликає на нараду, а сам усе робить, чи лучше правду сказати: робить за него і рішає усі справи під јего фірмоју бјурократичним способом, платниј урьадник — „секретар повітовиј“, котриј знов, својеју чергоју, в просвіті не стоји́ть багато вишче від громадського писарьа, а тільки ріжнитсьа від него панськими претенсіјами стільки, скільки приміром панськиј льокај від панського польного робітника. Пізнавши склад і характер тих добродіјів чоловіцтва, котрі мајуть в послідніј інстанціјі розрішити наше питанье соціјальне, — читателі можуть вже наперед зміркувати, јака користь вијде дльа народу з цілоји анкети. Минув шче і другиј пів рік, і „анкета“ оголосила знов пів урьадовим комунікатом галицькіј публіці, шчо, мовльав, јасна річ: газетні вісти про јакијсьто голод в нашім шчасливім крају були надто пересолені; шчо, коли хто в нас підупав, і потрібује ратунку, то це не сельане, а *більші посідателі земські,* котрим істнујучого і правительством протегованого „кредитового товариства“ шче за мало; а наконець, і најважнијше: шчо „резултат анкети о причинах зубоженьа крају не може шче бути поданиј до відомости будушчого сојму (в Августі 1877 р.), бо того резултату шче не ма, бо більша половина виділів повітових шче не надіслали відповідеј на питанья, а котрі понадсилали, то відповіли так недскладно, шчо годі навіть зробити собі з цего јаке небудь поньатье о економічнім положеньу крају.“ Звісно, вибори до сојму скоро минули і вијшли на користь шльахти, іменно панів маршалків повітових; то і не ма вже шчо ломати собі голови над такими ученими питаньами. А з цілоји з таким гуком порушеноји справи лишитьсьа тільки зібраниј писаниј матерјал, котриј, здајетьсьа, буде видрукованиј коли небудь пізнијше в « Wiadomośćiach statystycznych Krajowego biura statystycznego», і котрому до јего цінности буде тільки недоставати докладности і вірогідности (достовірности). Коли ж в пізнијшім јакім часі (розумијесьа не скоро, бо сојм охоче зајмајетьсьа високоју, „оріентальноју“ політикоју) сојм преці возьметьсьа за дискусију над тоју макульатуроју, то непремінно він збере резултат усіх тих глубоких і совістних студіј в голошенij уже наперед інспіруваними від виділу крајевого публіцистами *) тезі, шчо стан сельанськиј,

*) Приміром серија статеј в «Gaz. Lwowsk.» з початку с. р. під надписом «Zubożenie Kraju» котрі автор, член висше названого комітету і крајевого бјура статистичного, Др. К., виказавши, јак не можна гарнијше, шчо сельане галицькі зовсім не упадајуть матеріально, а противно, підносьатьсьа, закінчив серјозно висказаноју гадкоју, шчо і цілиј крај піднесесьа до добробиту, коли тільки проміж панами і сельанами стане мир і патріархальна згода (знајемо ми, јака!),— начеб закльученье того миру залежало

коли він дійсно так підупав, јак об цім говорьать, сам цьому винен, а іменно винни тут јего *пјанство, темнота ј лінивство.*

---

Не треба цего широко доказувати читателььам, шчо таке просте заперечуванье істнованьа нужди в крају, а взгльадно там— де вже јіјі не можна затајіти, аподиктичне вијасньуванье причин тоји нужди простими трема словами, хоч воно ј догідно нашим законодателььам, бо увільньаје јіх від дальшого мисленьа, нам, звичајним льудьам, не здастьсьа до нічого. Питанье, чи 5 — а хоч би взьавши тільки саму Галиччину східну, більше чим 3-міліонна маса народу живе в јакім небудь льудьанім биті, чи противно в стані близькім до нужди, котриј з кождим роком мусить погіршатись? це питанье досить важне, шчоби над ним подумати троха глубше, чим це робльать наші законодателі. Не менче важне ј варте глубших студіј друге питанье — чи најблизшоју причиноју того лихого економічного положенья, коли воно справді таким покажетьсьа,—је дійсно темнота, лінивство ј пјанство маси народу? Коли ж би ј це було правдоју, то не менче важне, може шче важнијше, јак перші два питанья, буде розібрати трете: звідки берутьсьа ці іменно три пороки в Галичині, і то так повсельудно, і в такій мірі, шчо ціла маса населенья великого крају через них впадаје в шчо раз гіршу біду, з јакоји јого ані рестріктивні ані позітивні міри адміністрациіј ј законодательноји власти видобути не можуть? Конечно, мусьать тут бути јакісь шче глубші причини, независимі від власноји волі тоји народноји маси. Бо це кождому зрозуміле, шчо јак поодинокиј чоловік, так шче більше ціла кльаса льудеј, (взьавши пересічно), самим собі— не вороги. Допустивши, шчо таја кльаса народу пријшла вже дијсно до живого почутьа своји нужди, то річ јасна, шчо сама вона мусить пријти также до пізнанья најближших, видимих причин тіјі нужди, і всіми својіми силами буде намагатись до відсуненья тих причин. А допустити одно ј друге можемо сміло; навіть дитина, приложивши палець до свічки, почује, шчо јіјі пече, ј спізнаје, шчо најблизша причина того больу—свічка. Не можна ж галицькому народові доказати, шчоби він пјанство, лінивство ј темноту вважав річами гідними ј нешкодливими. Шчо *лінивства* наші сельане не вважајуть чеснотоју, об цім може кождиј пересвідчитись, поспитавшись льудеј в будь котрім галицькім селі; чи, приміром, најдетьсьа—

---

від сельан, і начеб то сельане з самоји тільки врожденоји јім незгідливості ј злости не хотіли годитись з панами, значить, не хотіли, шчоби јім було так добре јак і панам!

не кажу вже в цілім світі, але в Галиччині, јака громада, в котрій більше шанујуть льудеј лінивих чим робучих? Ја впрочім низше попробују виказати на датах, шчо галицькиј сельанин мусівби вмерти зараз з голоду, јак би јему тільки пријшла охота скілька день до року мало або нічого не робити, значить бути хоч троха лінивим. Шчо ж до темноти, то річ аж надто звісна, шчо галицькі сельане до р. 1873 своїм ***власним коштом***, і ***добровільно*** заложили ј удержували до 2000 народних шкіл, з того числа до 1300 в ***східнїј*** Галиччині: колиж р. 1873 гал. сојм ухвальував новиј закон о школах народних, котрим заведено загальну ***примусову*** науку ј приказано закладати школи навіть протів волі поодиноких громад, то помимо того, шчо закон тој накладав найбільші тьагарі власне на сельан, *) і шчо примус школьниј масу дітеј відтьагаје родителям від роботи при хозьајстві, ***всі посли сельане*** голосували за тим законом. Колиж знов в р. 1875 **) ухвальувано закон ***проти пјанству***, то тіж сельане усі без вијімку за ним голосували, а протестували проти ньому тільки де котрі ***панські*** посли ***), бојучись, шчо уменченье пјанства знижить јіх дохід з пропінацији. Значить, сами сельане оцінили добре вартість просвіти ј шкодливість пјанства.

А предці нужда, јак ми це побачимо зараз, істнује в Галиччині, а пјанство ј темнота не уменчились, та ј лінивство (об котрім ја думају поговорити шче инчим разом більше) маје трівати повсельудно, і (правда шчо не лінивим панам, а ні лінивим підпанкам, а ні лінивим жидам, але) сельанам задавати маје несказані матерјальні шкоди. Јака ж цьому причина?

На цеј раз ја хочу зајмити читателів аналізоју галицького пјанства, розміру јего істнованьа, јего впливу на матерїјальне ј моральне положенье народу, але передовсім јего причин. Дльа цего ми не потрібујемо ждати аж на оголошенье зібраного сојмовоју анкетоју матерјалу, бо маємо до цего досить доклад-ні, і навіть по части статистично оброблені факти. Дискусіја публіцистична, јака в р. 1875 почалась у нас над питаньем о викупні „пропінацији“, видала між инчими на світ дві обширнијші студиї о пропінацији, рівночасно, независимо одна від другоји, ј льудьми противних социјальних і політичних пересвідчень

*) Закон тој накладаје на *сельан* 12% додатку до державних податків, тоді јак *більші посідателі* мајуть тільки 4% додатку до тих податків платити, — на удержанье школи. Значить, на кождого *поодинокого* сельанина наложено *три рази* більшиј, розмірно до доходу, податок школьниј, чим на поодинокого пана, властителья більшоји земськоји посідлости.

**) По ухваленьу закона о викупні пропінацији.

***) Грохолськиј, бувшиј міністер.

написані. Так јак „пропінаціја“ стојіть (јак ми це побачимо низше) з консумцијеју горьачих напојів в нероздільнім звјазку, то ј ті обі публікаціјі не моглись обійти без поданьа ј розібраньа дотичних дат статистичних, котрі ми до нинішноји розвідки ужити можемо. Тоді јак брошура *„Шчо нас коштује пропінаціја“* Василька Н., написана з становиска інтересу сельанського ј оппозиціјного, вијшовши небагато вчаснијше, не могла користатись жерелами чисто урьадовими, але за те подаје дати з научних самостійних жерел, незабарвлених нијаким урьадовим оптимізмом, — то діло, видане пізнијше, ј написане членом бјура статистичного, Дрм Клечинським з поручења Виділу крајевого «Stosunki propinacyjne w Galicyi», — за дльа оборони внесења того ж виділу о знесењу пропінаціјі *не за дармо*, а за сплатоју властителів пропінаціјі в готових грошех, виходить із становиска інтересу більших посідателів землі, операјучись на богатих датах урьадових, котрих автор, конечно з уваги на своје офіціјальне становиско ј на ціль праці, не осміливсьа піддавати јакій небудь критиці. Таким чином обі студіјі, контрольујучись взајімно, дајуть нам спосіб, із всеју можливоју певностью дійти до правди, котроји ми більше менче всьуди будемо шукати по середині обојіх крајностеј, доповньујучи наш образ, там, де цифри подані в них дльа нинішноји студіјі не вистарчајуть, новими датами з жерел урьадових і инчих, рівно вірогідних. В вијімкових тільки случајах, іменно там, де ј у тих послідних жерел зарадитись не буде можна, ја буду мусів послугуватись власним апроксимативним рахунком, пријмајучи тоді все тільки цифри мінімальні, та лишајучи осуд вартости мого обрахунку самим уже читателььам.

---

Лишајучи тимчасом всі взгльади моральности ј льудськоји фізіольогіјі на боці, ми мусимо передовсім запитатисьа: шчо в Галиччині може казватись *пјанством під взгльадом економічним?* або, сказавши просто: *скільки галицькиј сельанин* (іменно в Галичині східнјј, руськіј, котра нас најбільше обходить) *може на рік пропити, без нарушења рівноваги в својім бјуджеті?* Побачимо це зараз.

Пересічне хазьајство сельанькоји родини в східнјј Галиччині, зложене з 4·5 голов, обијмаје окрім хати, вартість котроји можемо пријмити највишче на 200 гульденів, шче: 8 моргів землі (без ріжниці культури) враз із најпотрібнијшими господарськими будинками ј робучим скотом (пара конеј або пара волів *), без

---

*) В Галичині було всего робучого скоту (конеј і волів) р. 1869 коло

чого земльа не малаби вартости. Найпевнійші дати, јакі маємо шчо до вартости землі в Галиччині, то шацунок присьаглих детаксаторів „галицького кредитового товариства“, при видаваньу пожичок гіпотечних длья більших посідателів земських. Післьа того таксованья маје вартість оден морг землі *) більших посідателів:

Орного польа: 109·75 гульд.; левад і городів: 103·79 г.; пасовиск: 49·17 г.; лісів 34·86 гульденів. Нема шчо ј говорити, шчо вартість *сельанськоји* землі, хоч би тільки з причини роздробленья хозьајств сельанських на 4, иноді ј на більше частеј, далеко одна від другоји розкинених, і за длья недостачі гіпотеки, багато менча. Але не мајучи других, рівно певних дат, ми мусимо вишче подані цифри пријмити ј длья сельанських грунтів. Післьа цего рахунку буде мати всья сельанська земльа цілоји Галиччини (длья розділенья землі сельанськоји в східнј Галиччині від такоји же землі в західнј ја не мају певних дат під рукоју), вартість, іменно:

| | | | |
|---|---|---|---|
| 4,690,432 | морг. | орного польа . . . . | 514,814,912 гульд. |
| 1,381,030 | » | левад і огородів . . . . | 143,337,103 » |
| 1,054,483 | » | пасовиск . . . . . | 51,848,929 » |
| 351,073 | » | лісів . . . . . | 12,238,404 » |
| Разом 7,477,018 | | моргів всеји сельанськоји землі | 722,239,348 гульд. |

або, взьавши пересічно,—оден морг землі без ріжниці культури = 96·32 гульд., а 8 моргів = 770 гульденів. Долічивши до того шче, по томуж жерелу, 17·76 % на вартість господарських будинків, значить 137 г., і вартість робучого ј другого скоту, хочби ј навить = 93 г., дістајемо всью вартість пересічного, *активного* **) хозьајства сельанського = 1000 гульденів.

Грунтова рента з землі *більших* посідателів в Галиччині виносить, післьа всіх наукових і господарських поваг ***) највишче 3%. Хоч такаж рента з землі *сельанськоји* виносить, післьа тих же поваг, шче менче, то ми за длья недостатку другоји

---

3 міліони (з чого 1/4 часть— коні). Рахујучи післьа взгльадного обшару сельанськоји замлі 57% з того числа на сельан, виходить сума сельанського скоту на 1.710.000 штук, з чого пересічно на одно сельанське господарство припадаје 2 штуки.

*) Kredyt hipoteczny a stowarzyzsenia zaliczkowe. Dr Alfred Zgórski. Lwów. 1876. Морг = 1/2 десьатини.

**) Т. ј. за відліченьем хати.

***) Фахове річне справозданье о господарстві рольнім в «Gaz. Lwowsk.» p. 1875; Encyklopedya rolnicza. Warszawa. 1876. (статьті дотичні Галичини).

певної цифри, мусимо і тут приньати те саме максімум 3% Окрім тої ренти з капіталу, не має галицькиј сельанин иншого доходу, јак тільки шче з праці своїх рук і своєї родини. Приймити мусимо, шчо в хазьајській родині, зложеній з 4·5 голов, окрім 1) робучого хозьајіна је шче 2) жінка, 3) два недолітки меже 10—15 рік;—лишајучи тільки 4) лишних 0·5 на старців вишче 65 і дітеј низше 10 рік, котрі не можуть заробльати. [1])

З дат, дуже цінних, хоч троха пристарілих, поданих в „справозданьу львівськоји торговельноји камери [2]) з 33 повітів східноји Галичини за роки 1866—1870, і других, троха менче докладних, але за те новіјших (1876), поданих в досить побіжно написаній брошурці статистичного бјура о неурожају р. 1876 [3]) (з 34 повітів східн. Гал.), ја зібрав пересічні цифри про заплату сільських робітників в слідујучих таблицьах.

I. *Дорослиј робітник* одержував пересічно:

| В року: | 1866 | 1867 | 1868 | 1869 | 1870 | 1876 | Оже пересічно: |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| За 1 день роботи без страви [4]). | 38·5 кр. | 35 кр. | 34·3 кр | 38·88 кр. | 44·90 кр. | 32·75 кр. | 37·39 кр. |
| За 1 день роботи з цілоденною стравоју. | 15, | 15, | 19·2 | 23·4 | 28, | 52·75 | 25·55 |
| Оже вартість цілоденної страви: | 23·50 | 20, | 15·10 | 15·48 | 16·90 | 20 | 18·49 [5]) |

II. *Дорослa робітницьа.* Тут треба замітити, шчо галицькі збирачі статистичних дат не пријшли шче до јасного пересвід-

---

[1]) Дијсно припадаје в Галичині на кождих 100 льудеј обох полів тільки 59·24% на вік меже 20—65 років; 10·5% на вік 10—15 р.; 28·4% на дітеј низше 10, і 1·86% на старців висше 65 років. — Післьа цего булоби в родині зложеній з 4·5 голов льудеј дорослих 2·67 (ми прijмили визше 2), недолітків 0·47 (ми 2), дітеј і старців разом: 1·36 голов (ми 0·5). Зваживши, шчо так діти низше 10 років, јак і старці визше 65 р. в сельанських родинах достачујть теж јакусь часть роботи, то цьа ріжницьа більше менше повинна зрівноважитись.

[2]) Bericht der Handels u. Gewerbekammer in Lemberg für die Jahre 1876 in 1870, erstattet an das hh. Handelsministerium. Lemberg 1873. Anhang XXIV—XXV; за пізнијші роки справозданье не вијшло. — Wiadomości statystyczne. R. III, zeszyt I. Nieurodzaj w Galicyi nap. Dr T. Pilat.

[3]) Nieurodzaj w Galicyi. јак визше.

[4]) На своји страві.

[5]) Читательам буде навірно зрозуміле, шчо в послідній рубриці, де подані пересічні цифри за 6 років (в котрих стосунок меже платоју а ціноју страви зміньувавсьа *не рівномірно*), диференціја меже пересічноју ціноју роботи зі стравунком і без стравунку, не може представльати властивоји пересічноји ціни страви, — і шчо цьу послідну треба зложити з цін страви за поодинокі роки, оже = 110·98: 6=18·49 кр., а не: 11·84.

ченьа о потребі звертати свою увагу также на ціну роботи женськоjі (а шче менче на ціну роботи недолітків), вважаjучи, бути може, роботу женшчин надто маловажноjу j мало вартоjу, саме так jак і ті, котрі за роботу платьать. Впрочім также j звісниj факт, шчо в панських господарствах (з котрих іменно походьать дати) женськоjі роботи вживаjетьсьа багато менче, чим мужеськоjі, — побільшаjе трудність такоjі специфікаціjі. За дльа того маjемо під тим взгльадом багато менче дат до вжитку, іменно тільки з р. 1876, і то лиш із слідуjучих 11 повітів, східн. Гал., в котрих меже ціноjу мужеського, дорослого робітника та женського заходив от jакиj стосунок:

| Повіт. | Мужеськ. робітник дорослиj. | Женськиj. | Ріжницьа. | Ріжницьа в процентах проти першіj цифрі. |
|---|---|---|---|---|
| Ліско . . . . | 30 кр. | 17 кр. | 13 кр. | 43·33 % |
| Перемишль . . | 30 | 17·5 | 12·5 | 41·66 |
| Самбір . . . . | 30 | 15 | 15 | 50 |
| Жидачів . . . | 28 | 19 | 9 | 32·14 |
| Львів . . . . | 50 | 30 | 20 | 40 |
| Бібрка . . . . | 42 | 20 | 22 | 52·38 |
| Рогатин . . . | 50 | 30 | 20 | 40 |
| Броди . . . . | 45 | 30 | 15 | 33·33 |
| Сокаль . . . . | 27·5 | 18 | 9·5 | 34·54 |
| Чортків . . . | 20 | 15 | 5 | 25 |
| Разом . . . . | 352·5 | 211·5 | 141 | 392·38 |
| Пересічно . . . | — | — | — | 35·67 |

III. ***Недоліток робітник*** тішитьсьа шче менчоjу увагоjу наших економістів; тут шче заходить трудність в дефініціjі „недолітка“, j прогресіjа ціни відповідна до віку ріжних недолітків, з чого виходить, шчо в слідуjучих датах, jакі маjемо тільки з трех повітів сх. Гал., ціна jего роботи в однім повіті вишча, в другім низча від роботи женшчини:

| Повіт. | Ціна дорослого муж. роб. | Ціна недолітка. | Ріжницьа. | Ріжницьа в процентах. |
|---|---|---|---|---|
| Самбір . . . . | 30 кр. | 25 кр. | 5 кр. | 16·66 % |
| Жидачів . . . | 28 | 13 | 15 | 53·57 |
| Сокаль . . . . | 27·5 | 15 | 12·5 | 45·45 |
| Разом . . . . | 85·5 | 53 | 32·5 | 115·68 |
| Пересічно . . . | — | — | — | 38·56 |

Післьа цих дат можемо тепер облічити:

## А. *Дохід сельанської родини.*

Допустивши, шчо хазьаїн і його родина не ліниві, і шчо не втратьать через цілий рік, окрім 65 день свят і неділь, ані одного дньа робучого через слабість, ярмарки, забаву ј т. и., то дохід з їх роботи, все одно чи на своїм чи на чужім грунті, винесе, іменно:

| | | | |
|---|---|---|---|
| 1) Хазьаїн, 300 день по 37·39 кр. . . . . | 112 | гульд. | 17 кр. |
| 2) Жінка о 35·67 % менче . . . . . | 72 | » | 16 » |
| 3) Два недолітки (о 38·56 % на одного менче) . . | 137 | » | 84 » |
| Ціла родина разом | 322 | » | 17 кр. |
| Долічивши до того ренту, від 1000 злр. 3 % . . | 30 | гульд. | — » |
| Одержимо разом | 352 | » | 17 » |

цілого доходу сельанського хазьайства, пересічного під взглядом економічним, а ідеального під взглядом фізичним і моральним.

## Б. *Розхід.*

Прийнаючи за певне, шчо недолітки, коли не більше, то по крайній мірі *стількиж* потрібують страви, шчо ј дорослі члени родини, з причини, шчо находьатьсьа в стані фізичного розвоју, і випускаючи за те живність дітей і старців зовсім з нашого обрахунку, одержуємо найважнійшу часть розходу,

1) *На страву*, по 18·49 кр. шчоденно, ак висше облічено на одну голову, оже на рік, за (4×365=) 1460 днів, в сумі 269 гульд. 95 кр.

Замітити треба, шчо ціну страви по 18·49 кр. (=коло 12 копійок) на голову ја прийнаю тільки за дльа недостатку инчої рівно певної дати, якої читателі немоглиби провірити; дійснож вона за низька, зваживши, шчо приміром в р. 1870 оден бохунець хліба (житного) ваги 1½ кілогр. в *гуртовнім* гандлу стојав ві Львові 16 кр. *), оже тілько о 2 кр. менче,—тоді як дорослиј чоловік на день потрібује коло 3½ кілогр. живности солідної. **) Цифра ж 18·49 кр. на стілько лиш правдива, шчо вона походить переважно з тих пір року, в котрих сельане не тільки найбільше працьујуть, але ј найбільше *постьать*, ***) зна-

*) Bericht der Lemberg. Handl. Kam. 361.

**) Dr Carl Bock. Volksgesundheitslehren.

***) Конець „Петрівки“, піст перед Успенієм=жнива; „Пилипівка“, піст до Рожд. Хр. = молоченье збіжа, также початок великого посту до Воскресенья; друга половина тогож, і початок Петрівки= весньані роботи в польу. Пісний боршч з (картоплеју) бараболеју на обід (=сніданье) і вечеру, а

чить, коли ціна живности робітника спадає до найнизшого мінімум.

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| 2) *Топливо в зимі*, рахуючи тільки оден сьаг твердого (=6·11 гульд.) і оден мjахкого (=4·45 гульд.) *) дерева, разом . . . . . | 10 | гульд. | 56 | кр. |
| 3) *Одіж* длька цілоjі родини **) . . . . . | 20 | » | — | » |
| 4) *Тьутьун* длька хозьаjіна, по 2 кр. на день . . | 7 | » | 35 | » |
| 5) *Світло*, 1 кр. на день . . . . . | 3 | » | 65 | » |
| 6) *Зужиток хати* (зужиток будинків господарських полічено при ренті) . . . . . | 10 | » | — | » |
| 7) Асекураціjа хати, згльадно шкода з огню, післьа правдоподібного рахунку . . . . . | 2 | » | — | » |
| 8) *Кучно* j підгодованье двох поросьат, одно на різдво, друге на великдень, з причини, шчо родина мусить хоч два рази до року поживитись мjасноjу стравоjу по надто довгих постах ***) . . . . | 6 | » | — | » |

---

хліб з часником, рідко з огирками на „полуденок“, конечно не стоjіть дающому роботу більше, чим 18½ крejцарьа. За длька того j пересічні числа шчо до ціни робітника на „панськіj страві“, зібрані переважно, майже виключно в тих порах року, виходьать надто низькі проти дjсних, а іменно в тих часах, в котрих сельанин сам длька себе робить, або зовсім не працьуje, не маjучи зарібку.

*) Цифри пересічні з літ 1866—1870 з визше спімнених 33 повітів.

**) От jак пораховано:

| | | |
|---|---|---|
| 1 сукмана (сірак) на всьу родину . . . . | 6 | гульд. |
| ⅙ кожуха . . . . . | 2 | » |
| 1½ парц чобіт з поправками . . . . . | 6 | » |
| 1 спідниця з запаскоjу длька хазьаjки . . . | 3 | » |
| 4 штуки білого шматьа . . . . . | 2 | » |
| Одні ногавиці зимові длька хазьаjіна (2 роки) | 1 | » |
| Разом | 20 | » |

Розуміjетьсьа, jа роблу цеj обрахунок, шчоби приньаті кошта не здавались занадто великими; але не треба j говорити, шчо висше специфікована гардероба длька родини зложенноjі з 4 голов нijак не вистане *Авт.*

В Галицькім виданьу „Дзвін“ (1878) на стор. 269—270, показано докладно річниj росхід на одіж длька 3-х осіб бідноjі мішчанськоjі родини на 42 гульд. 40 кр. Річниj росхід сільськоjі родини на одіж буде трохи менчиj ніж росхід мішчанськоjі родини з за менчоjі, ніж мішчанська, гардероби та зза того, шчо мужик довше j носить своjу міцнішчу одіж, шчо все таки вчинить нijак не менче 30 гульд на рік. *М. П.*

***) Кожниj четвертиj чоловік на селі маje в „Великиj піст“ з причини одностаjноjі j непостіjноjі jіди — „курьачу сліпоту“ в котріj під вечер нічого не видить, а ходить jак пjаниj, — і проти котроjі, по думці сельан, jедине лікарство — зjісти (на Великдень) печінку; дjіснож лікарство не іменно „печінка“, а мjасна, в загалі поживна, страва, jака звичajно лучаjетьсьа jім тільки на Великдень.

9) *Податки*, а іменно:

| | | | |
|---|---|---|---|
| а) *Державний* податок „звичайний“ з *ґрунту*, в Галиччині пересічно від 1 морга 26·25 крейц. . | 2 | » | 10 » |
| *Державний* додаток „надзвичайний“ ($^1/_3$ звичайного) | — | » | 70 » |
| *Державний* податок „звичайний“ (з хати). . . | — | » | 93·5 » |
| *Державний* додаток „надзвичайний“ до домового податку . . . . . | — | » | 70 » |
| б) *Крайовий* „додаток“, 34% від „звичайн.“ державних податків . . . . . | 1 | » | 03·2 » |
| *Індемнізаційний* додаток (за паншчину) 50% від „звич.“ держ. под. . . . . | 1 | » | 17·5 » |
| *Додаток школьний* 12% від „звич.“ держ. под. | — | » | 36·4 » |
| в) *Публичні тягарі*: | | | |
| *Повинність військова*, на одну родину з 4·5 голов пересічно *) . . . . . | 2 | » | 49 » |
| *Шарварки* (роботи в натурі на потреби державні, крайові, громадські, як будова і направа доріг і т. и.) 10 днів на своїй страві. | 3 | » | 74 » |
| *Обовязок* будованья і удержуванья будинку церковного і попівських, лічивши вартість церкви і поп. будинків на 10,000 гульд., (в одній громаді пересічно 132 хазяйств) . . . | 3 | » | 78 » |
| Всі кошта разом | 345 | » | $82^1/_2$ » |
| Порівнавши ті кошта з приходом, лишаєсьа | 6 | » | $30_1/_2$ » |

истої злишки, котра зовсім не може бути пропита, а — поминувши, шчо ми велику часть коштів полічили за мало, **) і не олічили багато всільаких дрібниць (між котрими не найменча та, шчо в неділі і свята страва мусить бути хоч не багато орожша, чим в будень), — мусить вийти на не періодичні, та им конечнійші потреби, як: ліки дльа хорих членів родини, плата попові за похорон і хрестини дітей і др. т. п.

---

Визше вилічили ми в 6 мінімальних цифрах кошта пересічного ельанського господарства, *звичайні*, так сказати шчоденні, бо

*) Після такого рахунку: стан активної армії в Австрії виносить в ирний час 300,000 голов; через шчо на оден рік пропадає 109.500.000 днів оботи; так як в Австрії є 37.350.000 голов населенья, то припадає на ну душу втрати 2·93, а на 4·5 душ 13·18 днів, кождий день по 18·9 кр. (з ваги шчо на той сам час стравунок по 18·49 кр. відпадає) =2 гульд. 49 кр.

**) Неполічено также додатку „повітового“ на раду повітову, котрий виосить пересічно 6—7% від держ. под., значить 18—21 крейцарів.

навіть хороби, а іменно хороби ј похорони *дітеј* *) сельанських в Галиччині (східніј) залічити мусимо до річеј звичајних і з того виліченьа ми пересвідчились, шчо ці кошта, коли не превисшајуть, то по крајніј мірі ледви шчо з тьажкоју бідоју рівноважатьсьа з доходом шчорічним, так, шчо в тім господарстві з одного року на другиј ніјака злишка не остајетьсьа. Але то були тільки кошта на *удержанье* господарства ј родини. Ја не буду вдававсьа тут в казујістіку ј не буду вилічував всільаких случајів, шчасливих і нешчасливих, јакі на сельанську родину можуть шче спровадити всільакі *надзвичајні* кошта, і јакі — нехај і најзвичніјші, — не можуть бути виражені в ніјакіј пересічніј цифрі без помочи надто вже тонкоји комбінаціји; саме так, јак ја ј при виліченьу доходів, не брав в рахунок страту днів роботи з причини подібних же случајів.

За те не потрібно доказувати ніјакими цифрами тоји правди, шчо јак усьакиј організм на світі, так і сельанське господарство, а згльадно родина, мусить мати свіј початок і кінець.

Ја не мају тут на думці ніјаких трагічних катастроф а ні економічних назвичајних кріз, а *правильниј* перехід господарства з одноји генераціји на другу. Може тој перехід довершитисьа поволи ј мати кілька фаз, јак: попередне вивінованье сина або дочок частеју иміньа, а опісльа аж смерть голови родини і перехід прочоји части иміньа на дітеј, або — смерть хазьајіна, по цім адміністрација господарства через вдову, потім јего перехід під адміністрацију дорослого ј жонатого сина ј т. п.; — а може все те статись мајже рівночасно — смерть, наслідництво, женитьба: кошта розвјазаньа давноји родини, а основаньа новоји завсігди будуть більше менче однакі. Зваживши ж, шчо післьа нашого попередного обліченьа сельанська родина нічого не може з року на рік відложити на незвичајні потреби, вишче поданим бьуджетом не обньаті, — то виходить, шчо ј кошта *розвјазаньа* уступајучоји зі світа родини, спадати мусьать на нову родину, **) котра на јіји місце обіјмаје господарство. За дльа того ці кошта ми мусимо полічити также до коштів основаньа родини, о котрих ја зараз хочу говорити.

### *Кошта основаньа родини* (хазьајства):

А) 1. Похорони голови родини ј јого жінки (заплата попові, дьакові; дві домовини, світло) крајне мінімум 6 гульд.

---

*) В Галичині умераје на рік дітеј низше 10 років близько 100.000; скільки јіх окрім того шче хорује тьажко, на це не ма певних дат, але мусить зо два рази стільки.

**) „Лишајутьсьа на грунті“.

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| 2. | Заплата нотаріусові за „обсигільяцію“ і списанье інвентарья, в загалі акту спадшчини . . . . . | 8 | гульд. | — кр. |
| 3. | Штемплі до тих актів і оден день роботи, страченій на ставанье до суду 1·08 і 0·37. . . . . | 1 | » | 45 » |
| 4. | Такса (державна) від чистоїі спадшчини, і такса (держ.) від переходу нерухомого імінья (1% і 1½% від 1000 гульд. а до того 25% „надзвич.“ додатку) *) | 31 | » | 25 » |
| 5. | Такса на фонд школьний „нормальний“. . . . . | 1 | » | 5 » |
| Б) 6. | Женитьба — (за заповіди і шльуб попові), мінімум | 5 | » | — » |
| 7. | Нова одіж дльа жениха . . . . . | 12 | » | — » |
| 8. | Світло і ліпша (мјасна) страва на весільу, страва (без нијаких напитків) рівна вартости одного підсвинка | 3 | » | 50 » |
| 9. | Страта 3 днів роботи дорослого чоловіка. . . . | 1 | » | 12 » |
| 10. | Народини і христини двоје дітеј . . . . . | 2 | » | — » |
| 11. | Два рази поліг; страта 20 днів дорослоїі робітниці **) | 4 | » | 81 » |
| | Разом, мінімальні кошта | 76 | » | 18 », |

з котрими цьа молода родина, јак з первородним гріхом, приходить на світ. Сума цьа не може инакше роздобутись, јак тілько нарушеньем капіталу хазьајства, або затьагненьем пожички, котра, розумієсьа, тим буде дорожша, чим в менших частьах, (а не відразу) родина јіјі затьагне. Допустивши случај највигіднијшиј, т. ј. шчо суму цьу голова родини пожичить цілу від разу, і не в жидів, јак це звичајно дијетьсьа, а в „банку рустикальнім“ ***) на застав свого господарства, то кошта затьагненьа тоји пожички винесуть в мінімальних цифрах:

| | | |
|---|---|---|
| 1. | Два рази дорога до повітового міста, в котрім је філіја банку, — страта двох днів роботи . . . . . | — гульд. 75 кр. |
| 2. | Писареві за написанье поданьа до банку, і вистаченье потрібного урьадового документу дльа виказанья објему хазьајства з штемпелем на 1 гульд.. . . . . | 2 » — » |

*) «Nachlassgebühr und Vermögensübertragungsgebühr:»

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| 1% | від 1000 | гульд. | — 10 | гульд. |
| 1½ | „ „ | „ | — 15 | „ |
| 25% | від 25 | гульд. | — 6 | „ 75 кр. |
| | | Разом | 31 | „ 75 „ |

**) Оден день роботи = 24·06 кр.

***) Statuta c. k. uprz. galic. zakładu kredytowego włościańskego. Lwów. 1868.

| | | | |
|---|---|---|---|
| 3. Нотаріусові за „заставне описанье грунту“ разом із штемплем на 60 кр. . . . . | 3 гульд. | 68 кр. |
| 4. Штемпель на „запис довжний“. . . . . | — » | 68 » |
| 5. Страта на курсі ефектів банкових *) . . . . . | 2 » | — » |
| Разом кошта позички | 9 » | 11 »; |

з чого виходить, шчо сельанин, потрібуючи дійсно тільки 76 г. 18 кр., — мусить пожичити о суму тих коштів більше, значить, в круглій цифрі 85 гульденів, від котрих припадаје платити процент 12%, значить річно по 10 гульд. 20 кр. — а на це в річнім бюджеті сельанськім нема лишнього ані крейцарьа. Трудність виходить тим більша, шчо пожичка мусить сплачуватись, найбільше в 14 роках, річними ратами, так шчо зараз в першім разі, намість 10 г. 20 кр., довжник заплатити винен 16 г. 26 кр.

Таким чином ми бачимо, шчо кожда нововтворена сельанська родина носить в собі зарід конечної рујіни, котра скорше чи пізнішче, але — наступити мусить, хочби родина, шчоби не впасти в довги, ратувалась зараз із самого початку продажеју части землі, шчо булоби шче найраціональнішче і найменче небезпечне, але шчо — з причин, котрі псіхологічно лехко можна вијаснити, — случајесь дуже рідко, мајже ніколи; так само, јак мајже ніколи не случајесь, шчоби сельанин свій першиј довг затьагнув де јінде, а не в жида, на (найменчиј) процент 52.

---

З того безвиходного положенья — шчо би могло нашого сельанина шче виратувати? Може,—домашній промисл. Але той промисл істнује тілько в незначних, вијімкових случајах, і то тілько при господарствах ***безземельних,*** — а в хазьајствах тої пересічної величини, о котрій мова, јего зовсім не ма, і не може бути, бо не ма до цього потрібного живого руху економічного в крају, не ма здоровоји, внутренної торговлі, котра б не мусіла годувати чверть міліона паразитів=посередників; ані льудних, фабричних міст, котрі б були дльа цего промислу близьким і певним ринком, і з котрих по притім виходила б природна тен-

*) Банк даје пожичку не в чистих грошах, а в своји облігацијах, і облічује курс конечно вишче чим позичајучиј сельанин може јіх продати.

денція до підвисшенья робітничої плати, доволі сильна, шчоби зрівноважити противну тенденцію, јака виходить з панських льатифундій (великої поземельної власности), і јака так переможно виливаје не обниженье најзначнијшої рубрики доходів сельанської родини.

Дуже нагльадну ільльустрацију того економічного застоју в Галиччині подаје нам цітована брошура Василья Н., після котроји Галиччина всіх фабрикатів (і то таких важких і малоцінних јак пр. гіпс і сподіум) вивозить разом 75.000 кілограмів, а привозить з за границі 407.000 кгр., значить в пјатеро більше; або: вивозить конопельного і льньаного прьадива 43.000 кг. і вовни 15.000 кгр., — а привозить 4000 кгр. полотна і навить ниток, 7500 кг. порожніх мішків, і 8000 кгр. суконних товарів, — помимо того, шчо ці фабрикати, а по крајній мірі полотно на мішки ј самі мішки до сього збіжа могли би робити дльа себе дома сами, навіть без накладу великих капіталів. Конечно, најблизча, видима причина такоји експлоатацијноји крајевоји господарки, чисто рольничоји, — лежить в недостатку фабрик і в загалі зорганізованоји крајевоји індустрији; але властивоји дальшоји причини, за дльа котроји індустрија в Галиччині ані доселі не істнује, ані розвинутись не може, — ми мусимо шукати там, де — најдемо ј властиву причину пјанства.

Тим часом, закім возьмемосьа за розвіданье тоји причини, — ми можемо уже тепер відповісти на питанье, з котрого ми вијшли: Чи і јакиј розмір пјанства може галицького сельанина довести до цілковитоји матерјальноји рујіни? Відповідь: Не тільки дијсне пјанство, але в загалі *сама најмірнијша консумција* спірітуозів; бо ј дльа најмірнијшоји консумції спірітуозів, јак ми бачили вишче, *не ма місьа в сельанськім бьуджеті.*

---

Між тим ми з того ж бьуджету бачимо, шчо не тільки саме безвиходне, нужденне положенье сельанина лехко в нім може вироджити нахил до гльаданья відради на дні чарки горівки, але ј недостаточна, рослинна живність, пропагујуча в льудськім тілі тільки розвіј сала, а не мускулів потрібних дльа тьажкоји шчоденноји праці, змушује јего потрібну рівновагу в своїм організмі ј потрібну до праці енергију піддержувати бодај мірним уживаньем спірітуозів. — Колиби в крају істнував з тоју цільју зорганізованиј промисл, шчоби (з власноју великоју користьу) сельанинові, і в загалі біднијшим кльасам достачувати дешевоји ј

поживноjі страви, — jак приміром годованьа овець на заріз, кріликів і т. п., фабрикаціjа екстрактів з мjаса і струкових насінь; колиби в селах могли істнувати трактирі з мjасними j молошними стравами, або j з чаjем, в котрих би наш чоловік хоч раз в недільу міг діjсно поживитись і розігрітись, або хоч забавитись, не потрібуjучи приjемности розмови в льудськім товаристві оплачувати чарками горівки, — то бути може, при тих фанатичних агітаціjах, jакі від кількох років розвиваjе духовне брацтво тверезости, при репрессивних мірах, jакі завести маjе ухвалениj недавно „закон проти пjанства", при тіj аскетичніj натурі нашого сельанина, з jакоjу він здібниj перетерпіти не тільки голод, але j спрагу, і при jего спосібности до пізнаньа, шчо дльа него більше шкодливе, — він міг би з часом наjти в ліпшіj поживі наjлучшиj антидот проти пjанства, о котрім він сам добре знаjе, шчо воно по довшім часі відбере jему силу потрібну до дальшоjі тьажкоjі праці. Колиж би, противно, — на цілиj краj була розтьагнена інстітуціjа, котра би продукціjу j продаж спірітуозів осіньала наjвишчоjу опікоjу права, j розвіj горівчаноjі індустріjі поперала на некористь не тільки таких промислів, о котрих ми вишче спімнули, але в загалі на некористь всьакоjі інчоjі індустріjі; і колиб під опікоjу такоjі законноjі інстітуціjі жила в краjу ціла, численна j потужна каста, котроjі наjважніjшим матерjальним інтересом було би ширенье між народом пjанства, і котра би всі до того потрібні средства мала в своjіх руках; — то jака ж пропаганда тверезости, jакі закони проти пjанству, jака наука шкільна, jака, в загалі, моральна сила була би здібна відвернути темну народньу масу від того пороку, і захоронити jіjі від конечноjі j наглоjі матерjальноjі руjіни?

Інстітуціjа така істнуjе в Галиччині, і називаjесьа — *пропінаціjеjу*.

Пропінаціjа, — це така *привілегіjа, на підставі котроjі в кождім галицькім селі j містечку тільки властитель більшоjі* („табульарноjі" або шльахецькоjі) *посідлости земськоjі,* *) *маjе викльучне право продукованьа j шинкованьа головних спірітуозних напитків:* горівки, пива j меду. Таким чином всьа Галиччина покрита нерозірваноjу сітьу теріторіj, на котрих пани маjуть право експлоатаціjі „своjіх" хлопів, експлоатаціjі, котра

*) А в більших містах—комуна (міjська громада, обшчина); также в кількох менчих містах, і кількох селах маjе пропінаціjу обшчина. Тільки в однім місті Кракові з цілоjі Галиччини пропінаціjа не истнуjе, і в тім місті усі спірітуозні напитки становльать предмет вольного промислу.

опирајесь на најпагубнiјших інстінктах народноjі маси. Пропінаціја даје великі матерјальні користі својім властительам, бо, *сама абстрактна прівілегіја,* (значить поминувши чисто купецькиј зиск з фабрикаціjі ј продажі спирітуозів) приносить панам в Галиччині на рік (1874) — 3.897.337 гульденів чистого доходу, *) без ніјаких накладів, без жадноjі праці. А сума цьа, јак справедливо замічено в цітованіі студіjі Васильа Н., јесть *преміјеју, назначеноју з гори, істнујучим законом, за продукованье* ј *шинкуванье горівки,* преміјеју, котра роздільујесьа шчо року проміж 6000 конкурентів: хто з них до року більше виробить горівки, і більше јіjі продасть, значить більше својіх хлопів розпојіть, — тој і більше з тоjі сумми дістане.

Јак кожда привілегіја, так і пропінаціја деморалізује передовсіми саму привілеговану кльасу, і доводить јіjі до визискуваньа матерјальних користеј привілегіjі аж до најдальших можливих грьаниць, иноді навіть по за границі установлені законом, без ніјакого взгльаду на моральність, гуманність і на свіј шльахецькіј гонор,—а спеціјально в Галиччині східніј, і без взгльаду на јакиј небудь патріотизм чи народольубство, так јак тут польськиј шльахтич бачить в руськім хлопі ворога, чужого јему мовоју, звичајами ј віроју.

Окрім вијімковоjі користи, јаку шльахтичеві даје пропінаціјниј монополь, — він шче, јак продуцент горівки ј купець, находитьсьа супроти сельанинові, сьому консументові, в незвичајнім користнім положеньу, зовсім не рівнім тому звичајному стосункові, јакиј заходить меже продуцентом і купцем з одноjі, а јіх консументом з другоjі сторони в індустріjі ј торговлі всіх других продуктів. Вже по прилученьу Галиччини до Австріjі, віденське правительство було змушене кількома приказами, захованими в зборі галицьких законів, виступити проти звичајеві, післьа котрого шльахтичі присвојували собі ј експлоатували право, приписати кождому свому „підданому“ сельанському господареві певну илькість напитків, котру він (сельанин) — мусів або не мусів випити, але — купити в пана, чи в јого шинкарьа, *мусів* шчо року; а шче ј по звесеньу того звичају, за паншчинних часів, жид-арендатор, коли хотів, то міг донести на сельанина, буцім то він, сельанин, приміром на хрестинах або на весільу подав својім гостьам більше напитку, чим у панського арендатора купив, значить надвишку купив на чужіј терріторіjі пропінаціјніј і до-

*) Stosunki propinacyjne pg. 95. Прочі властителі пропінаціjі, а іменно комуни мајуть такогож доходу 1.107,892 г., так шчо цілиј дохід з абстрактного права пропінаціjі панам і комунам разом даје на рік 5.005.228 гульд.

пустивсьа таким чином провини, підпадаючої великій карі, котру сам пан, будучи тоді шче также сельанським суддеју, а взгльадно јего „мандатор“, і вимірьував. — Але ј по знесеньу паншчини не устала, і доселі тріваје, велика економічна зависимість сельанмалих посідателів землі, від властительа пропінаціјі, (котриј заразом јесть і властителем *більшоји земськоји посідлости*); јак це впрочім річ, в цілім світі аж надто звісна, а в Галиччині тим більше, шчо при наділі землі ј викупні сервітутів мајже весь ліс *) і нерозмірно велику часть пасовиск лишено в руках панів. Наслідком того сельане, окрім того, шчо звичајного денного зарібку мусьать шукати на панськім лані, і в часи передновинку у него, јак головного продуцента, купувати ј позичати збіже, шче ј по дерево на опал і до будинків удаватись мусьать до „двора“, і в пана мусьать најмати пасовиска дльа свого скоту. Таким чином грошеві взајемини трівајуть через цілиј рік неперестанно меже панським двором і громадоју, а вже панськиј, пропінаціјниј інтерес лежить в тім, шчоби в усіх тих грошевих пересправах посередником був жид, арендатор јего пропінаціјі, і шчоби з грошеј переходьачих через того посередника з двора до села ј на відворот, лишавсьа завсігди јакијсь процент (за горівку) в коршмі, јак головній біржі дльа всіх торговельних відносин між паном і сельанами. Від часу заведенья автономіјі, а

*) В Галиччині поділена земльа між менчих і більших властивців отак:

| | На менчих властивців | На більших властивців |
|---|---|---|
| | Приходить моргів | |
| Орного польа . . . . | 4,690.432 | 1,610.804 |
| Лугів і огородів . . . | 1,054.030 | 412.345 |
| Пасовиск . . . . . | 1,054.483 | 303.834 |
| Лісів . . . . . | 351.073 | 3,660.957 |

Або:

| На 100 властивців | | |
|---|---|---|
| | Менчих | Більших |
| | Припадаје моргів | |
| Орного польа . . . . . | 717 | 33.620 |
| Лугів і огородів . . . . | 211 | 8.610 |
| Пасовиск . . . . . | 161 | 6.144 |
| Лісів . . . . . | 53 | 69.314 |

іменно рад і виділів повітових, в котрих пани, маючи голоси вірильні, мають і переважну більшість, чує навіть громадська рада і віт (сільськиј голова) власть панську над собоју, објавльајучу сьа іменно накладаньем грошевих кар за всьакі адміністрацијні провини.

Вже і тоји економічноји і социјальноји переваги булоби панові доволі до запевненьа своји горівци јак најбільшоји консумцији між сельанами. Але јему прибуваје до того шче оден можниј спільник, жид-арендатор, — теж продукт пропінацији, котра, јак кождиј монополь, стьагаје до себе капіталістів (а вони в нас— тілько жиди) до јего експлоатацији. Арендатор, најмајучи в пана аренду пропінацији, сполучује у власнім і панськім інтересі промисл шинкарськиј із своји, на позір побічним, дијснож головним промислом, лихвјарським. Кожда пожичка, взьата у него господарем на заплаченье податку, кожда чарка горівки, взьата ним на кредит, кождиј сніп збіжа, украдениј најмитом і занесениј до коршми в ночі, кождиј шнур коралів, занесениј там жінкоју потај від чоловіка, і кожух, занесениј чоловіком потај від жінки, — стајесьа одним більше огнивом ланцьуха, котриј мало помалу цілу громаду закуваје в невольу арендатору, і томуж приспорьује примусових консументів панськоји горівки.

Він (арендатор) ставши сьа таким чином повірником усіх родинних тајн свого села, і зајмивши великі обшари сельанськоји землі на власність, стаје најважнијшим чоловіком в громаді: јего вибирајуть густо-часто навіть до ради громадськоји і місцевоји ради школьноји, парубки і дівчата, запрошујучи јего на весілльа, цілујуть јего в руки, *) помимо того, шчо јого појавленье в будень на сельанськім обістьу викликује плач дітеј і німу розпуку старших; — в него навіть учитель і піп мајуть свій conto correcte, а иноді і пан дрижить перед јего економічноју потугоју. Але јіх обох лучить спільниј інтерес — зиск із пропінацији, і спільниј предмет експлоатацији, і спільниј ворог: *хлоп*, консумент јіх пропінацијноји горівки.

В пропінацијній привілегији закльучајесьа шче одна користь, дльа властителів теж не мало цінна, а іменно, шчо властитель пропінацији маје право закладати на своји територији шинки в *довольнім, нијакими законами неограниченім числі, без потреби*

---

*) Шчоби цеј — тепер вже зовсім *звичајниј* в Галиччині објав унижености руських сельан проти арендаторів оцінити јак слід, треба собі пригадати, шчо жид, по народному віруваньу, „не маје душі“, і шчо він не „вмераје“, а „здихаје“, — тоді јак віл, корова і кінь „гине“, а пчола таки „умераје“ „јак христьанин“.

***попередного дозволенья від адміністрациіі,*** — і віддавати їіх в аренду льудьам свого вибору (конечно, жидам), помимо того, шчо істнуючиј закон о організациіі промислу (т. зв. патент промисловиј або заробковиј з р. 1859) закладанье подібних канторів і фабрик, јак приміром: гандель трутизнами, хемікалијами, напитками (будучими предметом вольноји конкурренциіі), книжками, фабрикација ј продаж стрільного пороху, гостинниці, кавјарні ј т. п., зависить від дозволенья („консензу“) політичноји адміністрациіі, котра видаје такі консенза тільки по попереднім пересвідченьу о потребі (в дотичнііј містності) заложенья кантору і тільки льудьам наповрежденноји слави ј моральности. Пани, у спільці з арендаторами користујутьсьа тим своїім виіімковим правом јак најширше. В однім селі буваје по кілька, іноді ј кільканајцьать коршмів, а крім того в панськім лісі, шчоби ј робітники, рубајучі панські дрова, мали де пропити своју заплату, ј льуде, купујучі панське дерево, дали панові заробити также ј за горівку; — і на польу, далеко від села. Ті польні коршми мајуть своју окрему причину істнованьа; вони закладајутьсьа властителем пропінацијноји территориіі в цільах конкурренциіі проти сусідному властителеві, ј за дльа того, шчоби сельан з чужого села притьагнути, вони ставльајутьсьа скілько можна најдальше від свого, *) а најблизше від чужого села, значить на самій границі. Розумієсьа, шчо так заатакованиј конкурент не піддајесьа, а ставить по своііј стороні границі, зараз проти тоји коршми ј своју, а коли на однім пункті сходьатьсьа границі трох сіл, і трох відрубних территорій пропінацијних, то там непремінно стаје три коршми; одна від другоји не дальше трех шагів, і в ніоднііј не можна нічого купити, јак тільки најпоганијшоји горілки —***в день.*** За то ***в ночі*** вони становльатьсьа біржами краденого скоту ј збіжа, бо само собоју розумієсьа, шчо до таких далеких від одного ј другого села коршмів ніхто в день не заходить, і шче менче заіізднть, а тільки в ночі збігајутьсьа до них хлопці, ночујучі в польу з кіньми, і фахові злодіјі за горівкоју, тим дешевшоју дльа них, а тим ціннијшоју дльа арендарьа, шчо вона платитьсьа не грішми, а краденими продуктами. Тоді јак польні коршми служать головними ринками ј магазинами польних злодіјів, — то лісні коршми — становльать најдогіднијші етапи дльа конокрадів, котрі тими дорогами виводьать коні за границьу до Россіјі, ј приводьать з Россіјі до Галиччини. Не можна зовсім помислити, шчоби о тих великих вигодах, јакі јіх коршми дајуть

*) Дльа того, шчоби *нищча* ціна горілки јшла тільки на користь чужих сельан, а не своіх.

злодіjам, — пани-властителі пропінаціjі не знали; бо, противно, вони кажуть собі арендаторам за ці коршми добре платити, помимо jіх відльудного, значить дльа самого гандльу горівкоjу дуже некористного положенья. Але j віт громадськиj, до котрого належить сільська поліціjа, знаje об тім, — тількиж jего власть кінчитьсьа там, де кінчатьсьа землі сельанські; на панськіj територіjі маje післьа автономічноjі організаціjі, ухваленоjі галицьким соjмом, власть поліціjну і в загалі вітівську, сам пан властитель більшоjі посідлости земськоjі j пропінаціjі, jак judex natus.

Розуміjесьа, шчо коли панська територіjа граничить з містом, в котрім пропінаціjа належить до комуни, то конкуренціjа виступаje в подібних, хоч шче сильнійших проjавах, а тільки набераje шче характерістичного льокального колориту тим, шчо комуни на своjіх границьах удержуjуть „пахолків“ пропінаціjних, котрі ганьаjутьсьа за хлопцьами j дівчатами найбіднійшоjі мішчанськоjі кльаси, перекрадаjучими дешевшу горівку з панських, докола міста положених коршмів, до міста, — і шчо в часі jармарків в тих позаміjських коршмах, вечером і в ночі jдуть піjатики jармарочних гостеj і відбуваjутьсьа сцени розпусти, котрі годі j описувати. Не треба тут і додавати, шчо відмінниj трохи сосунок, jакиj під взгльадом властителя заходить в містах, в котрих пропінаціjа належить не до приватного чоловіка, а до комуни, зовсім не відбераje тому праву того крайне неморального характеру; зважившн, шчо адміністраціjа доходів з пропінаціjі підльагаje тут раді міjській, котра, складаjучись з міjських капіталістів, дуже часто (іменно в менчих містах) в більшости — жидів, заступаje проти масі мішчан тіж самі або подібні кльасові інтереси, шчо j пан проти сельанів.

Післьа сказаного буде читательям jасно, шчо таке плодженье шинків і такими способами, мусить ширити j пjанство в чим раз дальше jдучіj прогрессіjі. Може шче jаснішче покажуть це слідуjучі дати. *)

Усіх шинків в цілій Галиччині jе 23.269, значить 1 шинок припадаje на 233 голів всеjі льудности (в сосіднім королівстві польськім 1 ш. на 292 г.), а близько 4 (3·65) шинків на одну осаду (осельу); з того числа концессіjонованих адміністраціjеjу (не пропінаціjних, а за „консензом“) 1140. **) а пропінаціjних, значить заложених і удержуваних приватними властительями j ко-

*) Stosunki propinacyjne pg. 166—170. i Tab. XLIV—LII.

**) Об тих, концессіjованих адміністраціjеjу, значить непропінаціjних шинках буде говорено низше.

мунами на праві пропінаційнім в селах і містах разом 22.129. З цего послідного числа припадаје на міста: 3548 (1001 в Галичч. західн., і 2547 в Галичч. східній), а 18.581 (Галичч. західна: 5755; східна: 12826) на села.

Тоді јак в *24 повітах західноји* Галиччини *) з населеньем 1.824.108 гол. је *усіх* шинків (пропінаційних і консензових в містах і селах разом) 6.756, так шчо тут 1 шинок припадаје на 269 голов, — то в *50 повітах східноји Галиччини* з населеньем 3.620.581 гол. је таких же шинків 15.373, значить оден припадаје вже на 235 гол. всего населења. Коли від тих цифер відлучимо пропінаційні шинки міст з дотичним населеньем, (195.806 г.) то маємо: на 1.628.302 душ сельанського (і маломішчанського) населења *західноји* Галиччини, *сільських* шинків 5.755, значить припадаје 1 шинок на 282 д; на 3.306.151 д. такогож населења *східноји* Галиччини, таких же шинків 12.826, значить 1 шинок на 257 душ.

Порівнајмож тепер дохід пропінаційниј, јакиј ці шинки (з аренди) дотичним властительам приносьать, з числом тих шинків. Дохід тој всіх властителів пропінаціји (т. ј. јак панів на селі так і мијських комун) виносить в *західнијој* Галиччині 1.186.763 гульд. 15 кр., значить припадаје па 1 шинок 175 гульд. 66 кр.; такиј же дохід в *східнијој* Галиччині—3.818.465 гульд. 33 кр.,— з чого на оден шинок припадаје 248 гульд. 39 кр. Колиж знов підемо дальше, ј відлучимо від цих цифер число ј дохід пропінаційниј з шинків в *містах*, то припадаје з доходу *сільських* (панських) шинків в *західнијој* Галиччині (901.849 гульд. 58 кр). на 1 шинок (сільських): 156 г. 71 кр.; в *східнијој* Галиччині з такого ж доходу (2.901.322 г. 79 кр.) на 1 шинок: 226 г. 20 кр. Ми бачимо з цих цифер, шчо оден шинок в *східнијој* Галиччині, помимо того шчо він маје пересічно *менче* консументів, чим 1

---

*) Ја тут позволив собі — јак і в дальше поданих датах нинішноји праці,— відступити від звичајного розділу Галиччини на 47 східних повітів в правобіч долішного ј середного ј по обох берегах горішного Сьану положених, і 27 *західних* повітів (лівобіч Сьану), котрому розділові служить за підставу національність маси населења. Так јак в нашој студији о національність розходитьсьа менче, а більше о економічні стосунки, то ја до визше поданих 47 повітів східноји par excelence Галиччини, додав шче з лівого боку Сьану повіти Кросно, Бржозів і Јасло, котрі за давнијшого (до р. 1867) розділу адміністрацијного належали до східноји Галиччини, тоді јак прочі 24 повіти складали разом одну адміністрацијну територију під офіціальним названьем „Галиччини західноји з кньажествами Краків, Освјенцім і Затор“ і стојали під т. зв. „крајевим правліньем“, а опісльа „намісничоју комісијеју“ в Кракові. Впрочім і в згаданих трех повітах по лівім березі Сьану (Кросно, Бржозів і Јасло) *руське* населенье становитьсь досить значну цифру: 27.050, проти 176.129 польаків.

Go gle

шинок в Галиччині західнїй,—даје свому властителеви *більшиї* дохід пропінаційниї, — або инчими словами: в східнїй Галиччині не тільки розмірно до населенья *число шинків більше*, чим в Галиччині західнїй, але ї кождиї поодинокиї шинок в тій (східнїй) части краю продаје пересічно *більте напитків* чим кождиї шинок в західнїй части, так јак конечно більшиї або менчиї дохід з аренди пропінаціїї залежать від більшоїї консумціїї. Шчоби не наводити надто багато цифер, ја тут тільки додам, покликујучись на офіціјальні дати діла «O stosunkach propinacyjnych» (Tab. VI), шчо такиї сам стосунок прогрессіїї між доходами з пропінаціїї а числом шинків заходить также меже поодинокими повітами цілого краю,—шчо, значить: де число шинків розмірно до населенья більше, там і *кождиї поодинокиї шинк* даје вижшиї дохід пропінаційниї ї навідворот. З того факту, шчо іменно з побільшеньем числа шинків побільшајесь і пересічниї дохід пропінаційниї, маємо јасниї доказ раз на те, шчо властителі пропінаціїї мају *можність* побільшити консумцију своїї горілки кождого часу через просте побільшенье числа шинків; з кождим новим заложеним шинком дохід јіх не тілько через продаж більшоїї илькости горілки, але ї через підвисшенье арендного чиншу підноситьсьа; і шчо таким чином залежить в певних границьах тілько від јіх доброїї волі, від більшоїї або менчоїї дози јіх егоізму, від більшоїї або менчоїї захланности, на јакім ступні пјанства чи тверезости вони масу народу поставити захочуть. По друге —показује порівнанье дотичних цифер в східнїй Галиччині з тимиж цифрами в західнїй, шчо пани пропінатори в руськїй части краю тују своју можність визискујуть в границьах јак тільки можна найширших.

Дльа поjасненья, чому пани пропінатори в *західнїй* Галиччині стајуть під тим взгльадом по части дијсно, по частиж тільки на позір морально вишче від своїх східних товаришів, ја мушу передовсім (побіч звісного факту, шчо західна Галиччина, также шчо до *панів*, в загальнїй цивілізаціїї стоjіть вишче східноїї) пригадати сказане вже в попереднім, шчо в тамтій части краю нїјакиї розділ націоналыниї не побільшује соціјального антогонізму між паном а сельанами, а напротив, взгльади польського патріотизму і народольудства силоју общчественного мнінья недопускајуть тут подібноїї надто далеко јдучоїї експлоатаціїї народноїї маси, навить зі сторони поодиноких не дуже совістних пропінаторів. *) Але ї того морального впливу булоби шче мало

*) Јак цего маємо подібниї приклад і на т. зв. „порціїї“, котра в західнїй Галиччині не истнује зовсім, і проти котрій виступили тільки газети *краківськї*,

дльа відібраньа пропінаціјі в зах. Гал. того характеру деморалізујучоjі інституціјі, јакиј вона в східніј Галиччині без вијімку маје, колиби до того впливу, виходьачого почасти від самих властителів пропінаціјі, не прилучились рестриктивні міри урьаду, котриј тут почавши від часу прилученьа тоjі части до Австріјі при розборі Польшчі, а взгльадно від часу утвореньа речипотолітоjі краківськоjі (теперешні два повіти, краківськиј і хржанівськиј), аж до најновіјших часів систематично прьамував до знесеньа цілоjі інституціјі дорогоју адміністративноју; і хоч цего не дозволила јему довершити заведена реакціјна автономіја (1861) а опісльа адміністративне сполученье західноjі Галиччини із східноју (1867) під намістництвом гр. Голуховського, всеж вплив тих урьадових мір тріваје в своjіх наслідках аж до сегодньа. Дльа зрозуміньа цего буде доволі, не запускајучись в надто подрібниј виклад, спімнути, шчо право пропінаціјне ***не установлене ніјаким властивим законом***, а виробилось шче за часів Польшчі: спочатку через безправне надуживанье права јурисдікціјі, јаку пан мав над своjіми підданими, перејшло опісльа в звичај,—пізніјше в королівських рескриптах і сојмових конституціјах хоч не санкціонованиј, але ближче хоч не дуже јасно описаниј, і јак такиј звичај, по прилученьу Галиччини до Австріјі, остојалось і на дальше в таких границьах, јакі јему кождочасне віденьке правительство—раз консервативне, другим разом більше демократичне, назначити зволило. Така јуридична неозначеність того усего, шчо властиво становить пропінаціју, давала крајевіј адміністраціјі, а іменно намістництву ві Львові (дльа теперішних 50 східних повітів) і окремому від того ж „крајевому правліньу“ *) в Кракові (дльа 24 зах. повітів), дуже

---

тоді, јак в східніј Галиччині на тільки маса шльахти, але ј Львівські польські часописі всіх політичних барв без вијімку станули в јіјі обороні. Коли шче в 20 і 30-тих роках агітаціја проти пјанству, за прикладом ірльандських англіјських Temperance societies перејшла до *західноjі* Галиччини, то вона тут пријмила зараз характер польсько патріотичниј, і навить, (јак це видно із звістних автору тодішних *тајних* правительственних рескріптів, котрими, з інсінуаціјі *россіјського* правительства приказувано властьам недопускати ширеньа тоjі агітаціјі іменно в близкости границь королівства польського) *револьуціјниј*; на јіјі чолі станули не тільки ксендзи, јак тепер в руськіј половині крају, але ј *сами пани, властителі пропінаціј*, а це власне надало тіј агітаціјі таку силу ј такиј вплив, јакого теперішні русько-попівські „міссіјі“, напјатновані польськоју публіцістікоју східноjі Галиччини названьем агітаціј „антісоціјальних“, і мајучі в східно-галицькіј шльахті відкритих ворогів, — ніколи не будуть мали, јак довго буде істнувати пропінаціја.

*) Landesregierung під начальством Landespräsident-а, котриј був зовсім независимиј від львівського східно-галицького намісника (Statthalter),і корѐспондував тільки просто з віденським міністерством, саме так јак львівськиј

широке поле јак до најгіршоjі самоволі, так і до ліберальноjі діjальности на власну руку в цілij ціj справі. Тоді јак Львівськиj намістник (і був ним через довшиj нас кньазь з цісарського дому, гнилиj і зовсім під впливом східно галицькоjі шльахти стојучиj Фердинанд д'Есте до р. 1849; від тогож року аж до р. 1875 з малими перервами граф Голуховськиj, сам властитель великих обшарів землі j пропінаціjних прав, котриj свіj великиj мајеток через намістникованье успів підмести в *десьатеро*), неначе малиj король утвержував і розширьував шльахецькі привілегіjі j вольности пропінаціjні, (јак це приміром зробив Голуховськиj рескриптом з 30. октобра 1860 № 44630, запрешчајучи підвластним собі політичним органам мішатисьа до закладуваньа шинків через властителів пропінаціjі j признајучи тим послідним право закладити j удержувати шинків скільки jім захочесьа j, без ніjакоjі урьадовоjі интервенціjі), ділајучи в тіj мірі без відомости, иноді навить против волі віденського міністерства; то краківське „крајеве правлінье", зложене переважно з німецьких бјурократів, котрі в Галиччині (јак це j не дивно буде не галицьким читательам, але до того jіх змушували політичні j соціjальні обставини) завсігди були демократами, іноді дуже радикальними, j стојучи під безпосередним, більше, чим польсько шльахецькиj, ліберальним, впливом віденських міністеріj,—поступало зовсім противно, не стрічајучись при тім —з причин вишче згаданих, з ніjакоjу або дуже слабоjу опозиціjеjу західно галицьких властителів пропінаціjі. Ја не можу тут вдаватисьа в подрібности того діланьа, шчоби за подрібностьами, дльа читателів іменно не галицьких, не дуже інтересними, не затратити властивоjі провідноjі мисли нинішноjі студіjі; але два іменно головні напрьамки, в јаких це правлінье виступало проти привільегіjі пропінаціjніj надто мали важниj вплив на значну часть Галиччини, јаку становльать згадані 24 західні повіти, j на ріжницьу, јака з jіх причини витворилась під взгльадом розширеньа пјанства між тоjу частьу, а 50 повітами східно-галицькими, јак шчоби о них тут не спімнути ширше. Шче сенатусконзультом з р. 1843 ограничила бувша річпосполіта Краківська на своjіj терріторіjі, обіjмајучіj два теперішні повіти зах. Галиччини, право властителів пропінаціjі на стільки, шчо назначено було *максимальне* число шинків, јакі в кождіj адміністраціjніj терріторіjі могли удержуватись, а навить закладанье нових шинків в границьах того максимум

---

намістник, котриj (послідніj) за те, јак не простиj урьадник, а заступник цісарьа j рангоjу мајже рівниj міністрам, був далеко менче зависимиj від міністерства, чим краківськиj Landespräsident.

зроблено залежним від призволеньа (консензу) урьадовоjі власти j від ріжних других условів. Заставши цеj стосунок по прилученьу Кракова до Австріjі, Краківське „краjеве правлінье“ не тілько удержало jего на дотеперішніj терріторіjі, так шчо згаданиj сенатусконзульт діjствуjе на ціj терріторіjі шче j до сегодньа, — але воно намагалось цеj припис приміньувати j до прочих повітів західноjі Галиччини, іменно шчо до закладаньа нових шинків *тільки за консензом* політичноjі (поліціjноjі) власти. Ограничаjучи таким чином права чи лучше: самовольу властителів пропінаціjі, воно рівночасно задумало знишчити *виключність* того права, j таким чином і саму привільегіjу. До цего воно послужилось тим jуридичним аксіомом, шчо jак кожда привільегіjа, так і пропінаціjа може розтьагатись тільки на ті предмети, дльа котрих вона первістно була дана. Оже в часі, в котрім пропінаціjа була надана, а властиво, в котрім вона почала істнувати, не звісна була фабрикаціjа т. зв „солоджених горівок“ (розолісів і лікерів); значить, дедукував урьад дальше—пропінаціjа не може обіjмати в собі также викльучного права продукціjі j шинкованьа *тих* горівок, і вони мусьать остатись предметом *вольного промислу;* і не тільки те, але виходить з цего также, шчо властитель пропінаціjі в своjім пропінаціjнім шинку не сміjе навить продавати таких горівок без пепередного окремого консензу. Операjучись на тіj аргументаціjі, краківське „правлінье“ передовсім заперечило властительам пропінаціjі права шинкованьа солоджених горівок, а опісльа стало видавати консензи на шинки з тими горівками, льудьам *непривільегованим.* А так jак дефініціjа „солоджених горівок“ надто непевна, зваживши шчо такиj шинкар і наjпростіjшу горівку через доданье незначноjі илькости цукру міг зробити j назвати „солодженоjу“, особливе коли урьад з засади дививсьа на це через пальці, а при тім контрольа над тим, чи шинкар, маjучиj консенз на шинкованье солодженоjі горівки, не шинкуjе по при солодженіj также j гіркоjі, дльа ліберальноjі під тим взгльадом поліціjі, а навить дльа пропінаціjних конкурентів була дуже трудна; то сталось мало помалу таке, шчо привільегіjа пропінаціjна зробилась маjже ілльузоричноjу, стративши через нову конкурренціjу своjу викльучність, і тим самим і своjу матерjальну вартість. Доперва від заведеньа соjму в р. 1861, за дльа криків і протестів соjмовоjі більшости мусіло краківське правлінье, котрому рівночасно відобрано часть jего самостіjноjі власти j віддано Львівському намістникові, — туjу своjу діjальність застановити. Але j досі, помимо того, шчо багато тих шинків наслідком того знесено, j другі наслідком заведеноjі остроjі контролі сами упали, лишилось jіх (непропінаціjних в

руках непривільгованих льудej) в західнij Галиччині 680, значить 9% усіх шинків, тоді jак в східнij Галиччині, де закладаньу таких шинків, і то не в селах а тільки в містах Львівські *заступники* намістників (в тих коротких перервах, в котрих Голуховському подобалось відограти комедijу дiмiссiї, шчоби по півpочнім interregnum назад до намістництва повернути) не противились, jе jіх тільки 460, (значить не цілих 3% загального числа шинків), і то вони не можуть становити тут окремих конторів, а мусьать бути прилучені jак конечниj але побічниj промисл до ресторацij або кивjарень, і ніколи не сміли продавити іншоjі горівки, jак тільки хемічноjу (а не механічноjу) дорогоjу приправлену.

По зцентралізованьу всеjі крajевоjі адміністрацijі в одно львівське намістництво, котре довершилось з р. 1867 не без опозицijі зі сторони обшчественного мніньа західноjі Галиччини, — могли властителі пропінацijі также j тоjі части крajу користуватись тоjу протекцijеjу своjіх пропінацijних интересів, jакоjу тішилась доселі тільки східна Галиччина; але сліди впливів, про jакі ми говорили вишче, не могли вже так лехко затертись. Трохи не цілковита вольність конкурренцijі в шинкованьу напитків успіла була вже в протьагу минувшого довгого часу зробити те, шчо робить кожда вольна конкурренцija: зредукувати загальне число шинків в західнij Галиччині відповідно до дijсноjі потреби консументів, а тим самим зредукувати j *продукцijу* горівки; шльахтичі зах. галицькі, котрих пропінацija наслідком конкурренцijі значно підупала, стративши можність лехкого, хоч неморального зарібку, звернули своjу дijальність і своjі капітали на раціональне урьадженье польного господарства, на другі фабрики, закладані на акцijах, на будову зелізниці, котра почалась тут в 50 роках, і в загалі на дijсно продуктивні заньатья, котрі уровень jіх економічних і моральних погльадів піднесли до того, шчо вони, jіх газети видавані в Кракові j jіх посли сojмові в польськім кльубі майже без вийімку домагались знесенья пропінацijі зараз і без нijакого викупу, коли справа того викупу стала трактуватись в послідних роках в Гал. сojмі. Сельане ж західно галицькі в тім самім часі навчились уживати других напитків і лучшоjі страви; в jармаркові дні можна в зах. гал. містечках бачити групи сельан докола перекупок, шинкуjучих чистиj чај і чорну каву; а майже ніколи не лучаjетьсьа бачити сельанина, котриj би jів хліб без сира або (коровjачого) масла; тоді jак в східнij Галиччині з вийімком вузкого обшару при россijськij границi (куда чај заходить дорогоjу контрабанди, значить, дуже дешевиj) сельане ужитку чаjу зовсім не знajуть, а колиби хто коли небудь (окрім на Великдень) по-

бачив руського хлопа зайідайучого хліб з другоју јакоју приправоју, јак із сілльу або чосником, то не тільки јего брат, але ј пан дививбисьа на него јак на чоловіка, котриј марнује своју працьу і варт шчо најменче скільки буків.

---

Замічене вишче адміністративне ј также національне розділенье Галиччини на дві, окремі части, ј наслідком того два ріжні впливи, јаким право пропінацијне в тих двох частьах крају через довгиј час підльагало, подајуть нам можність, наше субјективне мніньо, јаке ми вже виповіли о головнім питаньу поставленім на початку нинішноји студиіі: де лежить најважнијша причина пјанства в Галиччині?—провірити објективно на статистичних датах. Коли іменно дијсно не в чім инчім а в *пропінацији* лежить головна причина пјанства, то воно там, де пропінација стојала ј стојіть ненарушимо, повинно істнувати в цілој својој силі; противнож, в тих сторонах крају, де пропінација під јакими небудь впливами утратила зовсім або значну часть свого характеру привільегіі,—ј пјанство повинно бути менче. Дејакі дати, з котрих можна судити о більшім або менчім степені пјанства, іменно взгльадні цифри шинків і доходу пропінацијного, ја вже подав вишче, додајучи до них шче ј власні досвідченьа, јак очевидець того, шчо в обох частьах крају дијесьа. Конечно, більше вартости за дльа објективно осуду цеји справи, завсігди будуть мали самі тільки *дати статистичні*. Окрім числа шинків најважнијше критеріум подадуть нам дати о *продукції* ј *консумції горівки*. В привільегіі пропінацијній, јак ми вже знајемо, закльучајесьа также право викльучноји *фабрикації* спирітуозів, а іменно горівки *). Всіх активних винокурень („горалень“) було р. 1874**) 640; з того числа в *західній* Галичині 146 (1 горальньа на 12,494 душ всего населеньа), в *східній* 494 (1 гор. на 7,329 душ). Усі ті горальні урьаджені на спосіб фабричниј, значить з усіми потрібними механічними ј хемічними апаратами, під управоју фахових техніків (екзаміованих винокурників); усіх прочих, на подібниј розмір урьадже-

---

*) Продукція пива не значна, а также консумція пива, розширена переважно меже вишчими кльасами, мало маје впливу дльа нашого питаньа; а продудція *меду* то вже зовсім маловажна. За дльа того ја, шчоби не розширьувати надто нинішноји статьті. пиво ј мед випускају зовсім з моіх обрахунків.

**) Кампанија від 1 марта 1874 до кінця льутого 1875, Der Handel nach dem Osten. Adolf Lipp. Wien. 1876 pp. 437—451.

них фабрик инчих продуктів је в Галиччині, (окрім шче фабрик других спірітуозів, іменно 297 броварів чи пивоварень і 18 фабрик розолісів і лікерів) не багато більше над 100. Значить, число усіх других фабрик проти горалень у шестеро, а проти усіх фабрик спірітуозів 9 раз менче. Самі ті цифри показують јак не можна јаснијше, шчо фабрикација спірітуозів, під опікоју пропінацијноји привільегіји забила зовсім продуктивну індустрију фабричну в крају, і сталась головноју причиноју тоји економічноји немочі, об котрій ја спімнув вижче між причинами убожества Галицького сельанина.

Не задержујучись над тим питаньем, котре тут дља нас маје тілько побічну вагу, а о котрім ширше можна читати в цітованій брошурі Василья Н.,— ми приступимо зараз до розібранья тих дат, јакі маємо о продукціји горівки в спімнених винокурньах, і о консумціји, під рукоју. Тут задержати нас мусить велика трудність, јака виходить із надто великоји ріжниці проміж датими офіцијальними, поданими в ділі « Stosunki propinacyjne » Dr Kleczkowskiego, а датами зібраними Василем Н. в брошурі „Шчо нас коштује пропінација“. Ріжницьа надто велика, шчоби о ніји не спімнути ј не вијаснити јіјі причини. Тоді јак В. Н. річну продукцију (і разом консумцију) горівки пријмаје на 3 міліони відер (80°=Tr. спірту), то по датам офіцијальним, приньатим Клечковським за певні, продукција малаби виносити тільки 40,814.528 степенів алькогольу (Tr.), шчо, облічене на відра, даје тілько 510.181 відер такојіж горівки (80° Tr.) При такій значній ріжниці не булоби совістно, шукати правди в середині між тими обома цифрами, без попереднього хочби коротkого оправданья. Јак оден автор так і другиј брали за підставу обліченья ті офіцијальні дати о продукціји, котрі фінансова адміністрација пријмаје за підставу до виміру консумового податку від горівки ( Brantweinverzehrungssteuer), з тоју тільки ріжницеју, шчо В. Н. пишучи перед оголошеньем праці Др. К., в котрій ті офіцијальні дати за більшу чергу років (1854—1874) подані по раз першиј, мав під рукоју тільки дати з двох років, (1869 і 1873), в котрих случајно продукција була вишча, чим нормальна, між тим коли јак рік нормальниј треба було взьати р. 1874. Це впрочім не зробило тоји великоји ріжниці, котра вијшла іменно тільки з того, офіцијальним статистиком недозрітого чи лучше тільки не достаточно оціненого факту, шчо адміністрација фінансова не облічује дијсноји продукціји, а тільки облічује, і то досить поверховно, продуктивну силу кождоји поодинокоји винокурні, пресумујучи на тій підставі цифри продукціји a priori, — з цілоју свідомостьу, шчо вони значно менчі дијсних. Само собоју розумијесьа, шчо адміністрација нічого не

може тратити на такім обліченьу, так јак спосіб обліченьа приписаниј законом, і тим же законом може процент податковиј бути підвишчениј, все одно чи він буде порахованиј від дійсноїі продукціїі, чи тільки від јакоїісь менчоїі части тоїі продукціїі. Але з того шче не виходить дльа нас потреба, приймати ці дати без нійакоїі критики намість правдивоїі цифри продукціїі, јак це зробив Др. К., з чого вийшли у него такі нејмовірні нісенітниці, буцім то в Галиччині консумціїі *пива* припадаје на одну голову *більше* чим розпушченоїі на половину водоју (значить 50°) *горівки*; або буцім то в *Галиччині на одну голову* припадаје консумціїі горівки (=8·5 літр.*), *менче* чим у *Франціїі* (=6·84 літр. 80°=10·94 літр. 50°), і *менче* чим у Німеччині (9·4 літр. 50°); помимо того, што в Галиччині сельане ані не мајуть того вина, шчо сельане французкі, ані того вина ј пива, шчо німецькі,— і помимо того, шчо ніхто ані десьатоїі части того не говорить о пјанстві французів і німців, шчо у нас виговорьујуть і пишуть о галицькім пјанстві.

Дійсно ж річ стојіть так, шчо—јак це ширше виказав В. Н. в згаданій брошурі, адміністрација приймаје за підставу податку, і виказује цифру *4 рази менчу* дійсноїі продукціїі; шчо, значить, офіцијальну цифру подану в ділі Клечковського (р. 1874: 40,814.528° Tr. спірту = 510.181 відер спірту 80° Tr.), требаби тут взьати в четверо, значить 163,258.112° = 2,040.724 відер = 1,428.506·80 гектолітрів 80° Tr. Тількиж, прийньавши раз засаду, триматисьа в наших обрахунках середини між обома авторами, ми ј тут приньати мусимо цифру пересічну, рівну, значить, $2^1/_2$ разів цифри, поданоїі Клечковським, з чого виходить приближна сума продукціїі 1,275.452 відер 80° Tr. =2,040.723 відер 50° = 1,414.506 гектолітрів 50° Tr.—Післьа цего припадалоби на одну голову 26 літрів горівки 50° Tr., консумціїі в Галиччині.*) Чи ј цьа послідна цифра маје јаке небудь—більше або менче—право до автентичности проти вишче поданиј цифрі офіцијальнij?—це таке питанье, о котрім читателі ј тепер шче рішати не можуть; так јак ја би јіх дльа цего мусів поперед познакомити обширно з всільакими подрібностьами дотикајучими виміру австрійського податку консумового, а на такі подрібности, дльа ширшоїі публіки зовсім не интересні, шкода

---

*) 50° Tralles. Така цифра консумціїі горівки в Галиччині виходить післьа обрахунку Клечковського; цифри консумціїі у Франціїі ј Німеччині подані вишче также післьа Клечковського; порівн. Stosunki prop. pg. 154—155.

**) Приймајучи ціну 25 кр. від 1° алькогольу, (післьа Клечковського) значило б це 4 гульд. 70 кр. на кожду голову в Галиччині без ріжниці віку ј полу, а на одну пересічну родину зложену з 4·5 голов — 21 гульд. на рік.

нам часу; тим більше, шчо дійсна, докладна високість тої цифри консумції для рішенья нашого головного питанья о пянстві в Галиччині, не маје зовсім первостепенної вартости.

---

Ја маю надію, шчо ј читателі у цім згодьатьсьа зо мною, зважившн, шчо *пянство* не дастьсьа змірити нійакою *абсольутною* цифрою, так јак тут шче важнійшу рольу, чим абсольутна міра випитої горівки,—грајуть: клімат, живність, спосіб житьа, працьа ј т. и. відносини дотичного крају ј јего населенья. Колиб ми навить мали најпевнійшу пересічну міру випитої в Галиччині горівки за для порівнанья з такоју ж мірою випитої горівки в Німеччині, Франції, північній Америці, ј др. крајах, то шчож нам з того, коли звісно, шчо одна ј така сама міра горівки примірем французкого сельанина моглаб упоіти на смерть, північно німецького тільки підхмелилаб, а јакому небудь Лапонцеві бути може вијшлаб тільки на здоровје, особливо по маснім обіді з рибјачого трану. Ми мусимо для розрішенья нашого питанья шукати другого, певнијшого способу, і знаходимо јего в тім розділі Галиччини, котриј ми представили вишче, ј у самих најофіцијальнијших датах поданих в ділі Др. Клечковського. Обі половини Галиччини помимо адміністративного розділу, јакиј істнував до р. 1867, становльать оден, не надто обширниј крај, з одною, *природною* від полудня границеју, з одним тільки шчо до національнотти ріжним, але в способі житьа, в господарських заньатьах мајже однолитим населеньем; населенье східної ј західної Галиччини не розділене між собоју нијакими *природними* границьами, ј навить самостијні національні признаки затерајутьсьа ј мішајутьсьа одні з другими там, де береги одного населенья сходьатьсьа з другим; клімат на таких сусідујучих з собоју территоријах јак західна Галиччина із східноју, не може бути надто неоднаковиј; а навить—сказавши мимоходом, на ту незначну ріжницьу, јака між кліматом обох частеј заходить, складајутьсьа тільки: *більше північне* положенье ј *більша вохкість* (мокрість) *) іменно *західної* Галиччини: — обі такі власности, котрі оправдувалиб потребу *більшої* консумції горівки в *західній* Галиччині чим у східній, а не напротив.

---

*) W. Pol: Obrazy z natury; Emil Hołowkiewicz: Flora lesna w Galicyi; w Przewodniku naukowym i literackim. 1877. Sierpień. Оба автори, з котрих першиј—звісниј географ польськиј, відріжњајуть в Галиччині два клімати: «podmokły» в Гал. західній, і «stepowy» (сухиј) в Гал. східній.

При таких обставинах буде нам все одно, чи ми, — не за дльа обліченьа дійсноїі абсольутноїі консумціїі в цілім краю, а за дльа *порівнаньа взаїмного стосунку консумціїі* в однїі часті Галиччини протів другоїі, — візьмемо јак підставу найбільше максімальні, чи мінімальні цифри: коли вони тільки шчо до тих обох частеј краю походьать з одного жерела, і мајуть рівну автентичність. Колиж з порівнаньа, перепровадженого на такїі підставі, видје, шчо в Галиччині *східнїі* на одну голову населенья припадаје випитоїі горівки *пересічно три рази* більше, чим в Галиччині західнїі, і то, јак показано вишче, без јакоїі небудь *особливоїі* кліматичноїі ј у загалі фізичноїі (=нештучноїі) причини, — то ми будемо в праві сказати, шчо в *східнїі* Галиччині дійсно істнује *пјанство*, хочби навить західно галицькиј сельанин, з котрого ми беремо міру до того порівнаньа, був ідеалом тверезости.

Јак најавтентичнїјші ј најдогіднїјші дати до того порівнаньа ми прииймајемо згадані вже вишче дати фінанс. адміністраціїі, подані Д-ром Клечковським, післьа котрих усьа Галиччина продукувала ј консумувала в р. 1874 спірту 40,814.528⁰ (степенів алькогольометру Trallesa,=510.181 відер сили 80⁰ Tr.). З тоїі цифри припадало на 50 повітів *східноїі* Галиччини: 34,804.007⁰,*) на 24 повітів західноїі Галиччини: 6,010.521⁰; а в порівнаньу з дотичноју цифроју населенья (3,620.581 — 1,824.108 душ),

на одну голову в *східнїі* Галиччині пересічно 9·61⁰ (степенів)
» » » в *західнїі* » » 3·39⁰ ( » )

Quod erat demonstrandum. (Шчо треба було показати).

---

Значить: пјанство істнује в Галиччині, а головна јого причина: пропінаціја; пропінаціја приготовила тут грунт до пјанства, і де вона удержалась в цілїі своїїі силі, там і пјанство запустило корінь глубше в народі, а де вона упала або тільки нарушилась в своїіх підставах, там і пјанство утратило своју так сказати репродуктивну силу, своју раціју істнуваньа; там, наміст штучноїі деморалізујучоїі пропаганди пјанства відзискав своју силу здоровиј, практичниј змисл сельанського народу, ј видобовшись з під панованьа горівки, в тверезіј праці починаје собі здубувати лучших условіј льудського биту. Це ми побачимо јасно на слідујучіј таблиці, котру ја зложив на підставі самих урьадових, по більшіј часті навить в апологіїі п. Клечковського поданих дат.

---

*) Stosunki prop. pg. 124 i tab. XX pg. 24—43.

| НА 100,000 ДУШ ДОТИЧНОГО НАСЕЛЕНЬА ПРИПАДАЄ: | | Консумції горівки в степеньах алькогольометру Тг. | Винокурень: | Доходу з `прописації (аренди); в гульденах: | Шинків: | Консумції мяса; в кілограмах: | Учеників шкіл народних. [1]) |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| I. В 50 східних повітах (= в Галичині східній). | | 961,282% | 14 | 105,465 г. | 469 | 1,283.025 | 3,211 |
| II. В 24 західних повітах (=в Галичині західній). | | 329,504 | 8 | 65,059 » | 361 | 1,318.155 | 3,937 |
| Значить припадає в одній части краю против другій, більше,—в процентах: | I. В східній Галичині більше о: | +191·73% | +75% | +62% | +29·91% | — | — |
| | II. В західній Галичині більше о: | — | — | — | — | +2·73% | +22·23% |

[1]) В р. 1874/5. Szematyzm. Kr. Galic.

НА 100,000 ДУШ ДОТИЧНОГО НАСЕЛЕНЬА ПРИПАДАЄ:

| | Доходу державної адміністрації фінансової з монополъу (=консумції) тютюну гульд. | Убіств з умислу і без умышленних (Morde und Todschlaege). | Умераје дітей нижче 5 років жизни: [1] | Умераје загалом душ: [2] | Самоубійств з невисліджених причин: | Самоубійств з причини піянства: |
|---|---|---|---|---|---|---|
| I. В 50 східних повітах (=в Галичині східній) | 104,719 г. | 3·45 | 1726 | 3972 | 6·15 | 1·35 |
| II. В 24 західних повітах (=в Галичині західній). | 126,077 » | 3·34 | 1454 | 3212 | 4·05 | 0·54 |
| Значить припадаје в одній части краю против другій, більше, — в процентах: I. В східній Галичині більше о: | -- | +3·29% | +18·70% | +23·66% | +51·85% | +150% |
| II. В західній Галичині більше о: | +20·39% | — | — | — | — | — |

1) Спис з р. 1869. Mitteilungen aus d. Geb. des Statistik. XVII Jahrg. H. V, Wien. 1870.
2) Цифра пересічна за роки 1871—1874. Stosunk. prop. Tab. XLVII.

Чиж це не јасно? З усіх в таблиці поданих дат, тільки три середні виказујуть в *західнїј* Галиччині вишчі цифри чім у східнїј; більша консумција мјаса, (хоч цифра тоји консумциїј не подана шче докладно) *) свідчить о більшім добробиті ј о лучшім виборі живності західно-галицького населења; о стосунку, јакиј заходить між обома частьами крају шчо до просвіти, чи лучше сказати шчо до охоти до науки, свідчить цифра учеників шкіл народніх лучше, чим јака небудь аргументација. Шчож до третоји дати, о доході держави з монополу, то хоч цеј дохід в західнїј Галиччині навить трохи більшиј, чим в східнїј Галиччині дохід властителів пропінациї з аренди, — треба знати, шчо в поданїј тут цифрі не міститьсьа виключно так сказати: дохід з абстрактного права тьутьунного монополу, јак в такїј цифрі (шчо до пропінациї), — а *ввесь дохід*, јакиј фінансова адміністрација маје з продукциї продажі тьутьуну, — значить і дохід тісно промисловиј, купецькиј і фабричниј, — јакиј — колибисьмо јего хотіли полічити шчо до продукциї ј до продажі горівки, — виказавби шче не такі суми! Цифра цьа державного доходу з монополу тьутьунового зовсім не свідчить за тим, буцімто консумција тьутьуну в західнїј Галиччині *більша*; бо звісно, при більшїј консумциї спірітуозів іде конечно ј більша консумција тьутьуну, јак це знаје кождиј, хто бачив пјаниць, котрих сама природа змушује шукати проти фізіологічним наслідкам пјанства рівно сильного, та шче ј дешевого антідоту в тьутьуні. Більшиј дохід державниј з тьутьуну показује тільки (а це можнаби доказати ј цифрами урьадовими, тільки треба би було јіх надто багато виписувати, а місцьа шкода), шчо маса народу в *західнїј* Галиччині курить *лучші* значить і *дорожчі* сорти тьутьуну, на котрих і цісарськиј скарб маје більшиј зиск промисловиј. Значить і цьа цифра свідчить о більшім добробиті ј о утонченьу жизненних потреб маси населења західноји Галиччини.

Најјаснијше ж і најголовнијше промовљајуть крајні цифри, умішчені по обох боках нашоји таблиці. Вони говорьуть, шчо кождиј новозаложениј шинок відбераје мајже рівному процентові дітеј усьу можливість школьноји просвіти; шчо на кождім гульдені більше видушенім з арендарьа шљахтичем *східноји* Галиччини проти јего західного товариша, — закрепла кров самоубіјців і тих консументів пропінацијноји горівки, котрі гинуть кождого

*) Цьа цифра подана теж післьа консумового податку від мјаса; податок же консумовиј від мјаса платитьсьа тільки від скоту, убитого на *продаж*, а не на власниј ужиток; значить у поданїј цифрі мјасо ужите на власну потребу, а не продане не міститьсьа — цеж мјасо конечно в західнїј Галиччині далоби шче більшу цифру проти східноји.

року в шинкових і весільних віjнах; шчо кождиj крejцар, добутиj паном на продажі горівки, облитиj не тільки крівавим потом але j слізьми сельанських родин над утратоjу дорослих і недорослих рідних, котрим горівка завчасу відобрала посередно або безпосередно жизненні сили.

---

Накінець ми можемо сказати сміло, шчо на наше питанье поставлене на початку нинішноjі студиjі ми знajшли певниj і докладниj одвіт. Народ в Галиччині, а именно в *Галиччині схід-нij* віддаjесьа пjанству, а наjважнijша причина того пjанства, не лежить у внутрі того народа, ані в jего національнім ані соціальнім характері; вона — не зависима від jего доброjі або злоjі волі, ані від jего природніх інстінктів, котрі, конечно, дajутьсьа на злу, але далибсьа j на добру дорогу навести; вона лежить по над тим народом, в „правнij“ інституціjі, в привілегіjі, котроjу наслідницьа упавшоjі Речіпосполітоjі, новожитна держава віддала тоj народ, із звjазаними руками, наjнікчемнijшij з цілого світу аристократіjі в аренду, дльа jего визисканьа аж до послідноjі каплі поту, аж до jого послідних, навить моральних нашчадків. Доки цьа привілегіjа не буде знесена, і доки цьа аристократіjа буде мати не тільки право, але j політичну j економічну силу до jіjі оборони j jіjі експлоатаціj', — дoти народ в східнij Галиччині буде запиватись, і з пjанства буде впадати в шчо раз гіршу матерjальну j моральну нужду, а з тоjі нужди в чим раз гірше пjанство.

---

*А пропjнаціjа не буде знесена;* по крajнij мірі, коли не застигне нас скорше jака небудь важка катастрофа, то ані нинішна генераціjа не діждесьа jіjі ограниченьа, ані слідуjучі генераціjі не діждутьсьа jіjі кінцьа. Хоч конечність знесенья пропінаціjі виходить вже з духа закона з 7 сентьабрьа 1848 р. (котрим в Австріjі знесено паншчину і всі шльахецькі привільегіjі), а шче більше з т. зв. патенту промислового з р. 1859 (котрим в Австріjі введено засаду свободи всьакого промислу, Gewerbefreiheit), то галицька шльахта з помочеjу своjі переваги в соjмі, своjеjі численноjі репрезентаціjі в віденськім парламенті („раді державнij“) і з помочеjу намістника Голуховського, вміла аж до р. 1867 опертись всільаким намаганьам віденського правительства, до ограниченья тоjі привільегіjі, будучоjі аномаліjеjу в новожитнij державі. В року ж 1867, коли рejхсрат віденськиj укладав нову конституціjу (з 31 грудньа 1867) польські депу-

товані в Відні, на підставі компромісу з німецькими централістами, в надгороду за те, шчо відступили від федералістичного програму Чехів, Словінців і Тирольців, здобули дльа себе право, шчо всі справи звязані з пропінаціjеjу, jак і питанье о викупні, чи знесеньу jего, перejшли з компентенціjі рejхсрату, *до компетенціjі галицького сojму*. Колиби не взгльад на те, шчо право пропінаційне, не будучи, jак спімнено вишче, jасно здефініоване, висіло, так сказати вповітрьу, на ласці кождочасноjі адміністраціjі *), колиби не преміja віденського правительства, котре в пів-офіціjальних комунікатах стало грозити, шчо jак шче тепер сojм не знесе пропінаціjі, то вона буде знесена фактично таким чином, шчо адміністрація буде видавати консензи на шинкованье j продукованье горівки также льудьам не привільегованим, — і коли би наконець шче j не пропаганда „тверезости“ (від р. 1874), котра, по думці затрівоженоjі східногалицькоjі шльахти перejти могла з агітаціjі проти горівки, до агітаціjі проти пропінаціjі j в загалі проти власности, — то сojм бувби j дальше не порушував питанья о викупні пропіцаціjі. Але затрівожившись такими фактами, він прijшов до пересвідченья, шчо ліпше заздалегід виторгувавши jак найбільше, продати привільегіjу, котра незадовго j так може утратити значну часть своjі цінности.

Тількиж конечно — хто мав купити цьу привільегіjу, коли вона по викупні мусіла перестати бути привільегіjеjу, значить, мусіла утратити усьу своjу вартість? Правительство в своjім власнім інтересі не допустило до наложенья ціни викупна на край, значить, на масу населенья, так jак населенье j тепер з бідоjу поносить державні j крajеві податки, і новиj тьагар моглоби поносити тільки коштом тих державних податків. Сojм придумав інчиj спосіб, котриj впрочім виходить на одно, шчо j новиj податок консумовиj, бо наложив ціну викупу на шинкарів, котрі, конечно туjу ціну відібjуть собі на консументах. Це впрочім шче зовсім нічого проти тій циганській штуці, з jакоjу дотичним „викупним“ законом сojмовим кільканajцьать міліоновиj тьагар на сельан наложено, але пропінаціjі за ту ціну ***зовсім не знесено***, а противно, привільегіjі шльахецькій надано остриj законниj характер, jакого вона доселі не мала, j закріплено jіjі при шльахті на час шчо наjменче двох генераціj, а по части навить на віки вічні. Jменно маje привільегіja знестись буцім то по 26 роках; тількиж заким цеj період 26 літниj маje розпочатись,

*) Голуховськиj, наjбільшиj і наjсильніjшиj зашчитник пропінаціjі занедужав смертельно власне в маjу 1875, перед ухвалоjу сojму о викупні пропінаціjі, а в августі того ж року вмер.

мусить 1) закон о викупні „війти в житье“; 2) аж тоді, коли він віjде в житье, значить станесьа дійсним правосильним законом, маje бути з кождим поодиноким властителем пропінаційі (а тих буде коло 6000, не лічивши міст) перепроваджениj трактат, на підставі котрого ціна jего привільегіjі в грошех буде облічена; аж тоді коли ті пересправи з *усіма* без виjімку властителььами перепроводжені будуть, і закінчені в усіх трех інстанціjах *), тоді аж маje крajева комісіja пропінаційна, (котра складатись буде з 7 членів, між тими більшість шльахти, значить, тих льудej, котрі у власнім інтересі справу будуть тьагнути jак можна najдовше), оголосити об тім в крajевих газетах; а доперва від 1⁰ січньа або 1 липньа того або слідуjучого року по оголошеньу маje цej перjод 26 літнij початись. Пропінатори останутьсьа прі своjij, не багато тільки ограниченij привільегіjі; і jак тепер, так і в будушчім столітьу будуть визискувати j деморалізувати народ з помочеjу горівки.

Це впрочім не перешкодить jім, jак і тепер не перешкоджуje, за убожество крajу винувати хлопа, j на бенкетах, видаваних за пропінаційні гроші, в газетах, удержуваних з пропінаційних доходів, — і в сojмі, до котрого вибори перепроваджено з помочеjу пропінаційноjі горівки, — тому визискуваному, голодному j холодному з jіх ласки хлопові виговорьувати темноту, лінивство j пjанство. Від хлопа смердить горівкоjу; але про золото, зароблене jего крівавоjу працеjу, j видерте від него за пропінаційну горівку, вони кажуть з Веспазіjаном:

Non olet: не смердить!

$^{25}/_{8}$ 1877.

*Онисим.*

---

*) кождиj поодинокиj властитель може від окружноjі комісіjі відкликатись до крajевоjі, а від крajевоjі до міністерства.

# ЗВІСТКИ З УКРАЇНИ

## ОД ВПОРЬАДЧИКА

Те, шчо побачите далі, јесть добавка та продовжка того, шчо напечатано під цим заголовком в II томі „Громади“, оброблено по тій же системі ј на більшу частину працеју того ж самого товаришча, котриј обробив звод дописів в II томі „Громади“. Ми мусили перервати цьу працьу, шчоб дати місце розмові про справи гострі, котрі допікали наших земльаків в тој час, јак оброблювавсь матерјал, нам присланиј, а також, шчоб сказати в фактичнij одежі наші теорітичні думки про оснівні громадські ј про пекучі справи нашоји крајіни в остатні часи,—думки, без викладу котрих шкода було б нам братись за јаке небудь політичне виданьња, а земльакам нашим шкода ј брати јого в руки. От через те ми не тілько мусили було одкласти доволі на далекиј час матерјал, котриј шче зібравсь дльа II тому, а ј поставити в статьтьу „Грунт, книжка та „препятствія“ в IV т. де шчо з того, шчо мусило б увијти в „Звістки з Украјіни“ цього тому, — все те, шчо освічувало нам ту гостру політичну боротьбу, всього розумного грунтового ј книжного з самодержавством царсько-чиновницьким, — а також те, шчо показувало підвалини новоји боротьби, соціальноји, котра незабаром мусить стати такоју ж гостроју ј по наших сторонах. Ні з фактами, котрі принесли нам нові дописі, ні з думками про них і з поводу них, ми не могли ждати. Тілько тепер, коли ми, јак вміли та јак могли при тому матерјалі, јакиј нам дано, ј при тих обставинах праці, јакі були коло нас,—сказали оснівні думки нашого виданьња в

статьтьах: „Переднье слово до Громади“ (про украjінство j соціалізм) „Украjіна j центри“ (украjінство j федералізм), і поjасниля де шчо конкретнішче в статьтьах „Шевченко, украjнофіли j соціалізм“, „Грунт, книжка та „препятствія“,—ми можемо вільнішче приступити до печатаньньа праць і матерjалів, так сказать монографічних. Тілько тепер усунувсь страх, шчо нашим читачам, а инколи j товаришчам і помічникам не буде досить jасна відміна „Громади“ од виданьнь старих національних, політичних і соціальних партій, котрі позакладались ранішче нас в Россіjі j Австріjі j почастно на нашій Украjіні, j котрих хиби j малу здібність до житьтьа власне нашого народу добре зрозуміли j наші товаришчі, коли вони забажали новаго виданьньа, „Громади“, j зложили jого на наші руки.

Ми думаjемо, шчо тоj монографічниj матерjал, з котрого переважно закладаjетьсьа цеj том „Громади“ j почастно тоj матерjал, котриj іде далі, не багато стратив од такоjі задержки. Власне він не маje характеру новини,—а росказуje про такі основи житьтьа нашоjі краjіни, котрі були давно j довго шче триматимуть. Бажаньньам нашим при розборі j печатаньньу цього матерjалу було перш усього: мати докладну фотографіjу з усіх боків житьтьа нашоjі Украjіни. Цьа фотографіjа вже сама собоjу підпирала б ті думки федерального соціалізму, котрі ми вважаjемо за jедине, шчо може вивести наших земльаків з того гіркого стану, в котрому вони опинились. З другого боку цьа фотографіjа потрібна б була дльа всьакого, хто б задумав пітти в громади з тим, шчоб навчати jіх думкам „нового житьтьа“, — бо всьакиj, хто пробував навчати других jаким небудь думкам, знаjаку велику силу даje jім одежа з близьких, знакомих ученикові фактів.

Бажаньньа наше далеко не сповнилось,—а все таки „Звістки з Украjіни“, дали нам доволі картин ***житьтьа по селам*** на великіj часті нашоjі Украjіни. Половину jіх ми напечатали в II т., а другу печатаjемо зараз далі. Тільки ж ми вважаjемо потрібним нагадати цілу ту сістему, в котру вкладаjутьсьа, по думці нашого товаришча, зводившого до купи дописі з Украjіни, j натій,—ці картини житьтьа наших сел.

Вкладаjутьсьа ті картини в чотирі сумні рьамки, **I) Здирство**: а) ***багатирів з бідних*** (поділ землі, у наймах, мошенства панів і підпанків) б) ***начальства*** (крестьанське начальство, царське, земство, — котре теж повернулось в нове начальство) **II) Темнота,** — котру не розганьаjуть, а шче плодьать а) ***навчителі*** нашого народа: 1) казенна j попівська, а до того в нас шче j чужа, „обрусительна“ школа, а шче більше 2) церква, котра в добавок шче j обдира льудеj, 3) суди,

— котрі, звісно, не можуть перемінити коріньа спільного лиха громадського, —та, при инших порьадках, все таки могли б хоть влекшувати те лихо, шчо зачипа окремих льудей, та пројасньати в них хоч дејакі думки про правду; најбільш це б могли робити з наших судів мирові, в котрих најбільш доторкајетьсьа наше земське освічене панство до мужицтва. Тільки ж ми бачимо, шчо ј наші суди, окрім того, шчо становльатьсьа підпорою здирства ј новою дльа нього прикльучкою, шче до останку затемньајуть в простих льудеј і тој розум простоји правди, јакиј в них був і јесть. Не диво після цього всього, шчо наші сельане показујуть не раз недотепность вправитись і проміж себе, навіть і тоді, коли даје јім на те простор і вольу закон,—і показујутьсьа вже зовсім, јак б) *темні льуде* **III) Усьаке лихо вкупі. IV) Марні надіјі,** котрими наші сельане думајуть вијти з свого гіркого стану: а) *виселки* ј б) *мріјі* (про нову вольу, красну різку ј т. и.).

До цих рьамок ми пробавльајемо ијату: **V) Проби повстаньньа ј товариських порьадків.**

В II томі напечатана перша половина цих картин аж до школи. Тепер ми додајемо до тијеји половини звод дописів, котрі надијшли до нас в тој час, јак вона печаталась, а другу починајемо з *церкви* ј кінчајемо *мрійами* ј *пробами* сельан наших. Дльа цільности книжки та шчоб не задержувати вихода јіјі, ми откладајемо на далі ті звістки, котрі мајемо про житьтьа по городах на Украјіні. Кажучи правду, ми мајемо јіх не дуже багато а најменше про те, про шчо б хотіли знати најбільше, — про житьтьа робітників, котрі працьујуть руками, чи словом, і про те, чи зходьатьсьа вони ј јак зходьатьсьа до купи. Про це, — окрім того, шчо напечатали ми в IV томі „Громади“, — нам тільки ј дослано, шчо дві, правда дуже цікаві, дописі про заробітки шевців та кравців в Полтаві. Вони, звісно, можуть стати першим камінем дльа голови про **I) житьтьа робітників** по нашим городам, а дльа цілоји голови јіх дуже мало. Більше дісланo нам звісток про вчинки городського начальства, котрі можуть бути названі **II) шутки ј клопоти вишчого начальства**: јак воно паперами дума запомогти лихові народньому (пошестьам, бідности ј т. и.), а најбільше, јак воно всилујетьсьа побороти тих, хто хоче вијаснити льудім корінь јіхнього лихого житьтьа, јак воно боретьсьа, — і без толку боретьсьа, з *революцијеју* і серед великих, і навіть серед дітеј.

Таких звісток тепер слід би мати більше, а до того ј з новішчих часів. Остатньа вијна з усіма својіми послідками, між инчим з упадком ціни паперового рубльа, а також вијна царства з противним јому вільним рухом, мусила поки шчо більш зоставити сліду в городах, ніж в селах,—і тепер самі ті невеличкі звістки, јакі

ми маємо про городське житьтьа, були б не тілько отривочними, а ј застарілими. Вкупі ж з новішчими ј вони матимуть свій інтерес.

Ми шчиро просимо товаришчів про звістки на далі, јак з сільського, так на цеј раз најбільше з городського житьтьа всіх станів льуду на Украјіні, про такі звістки, котрі б дали нам могу добавити фотографіју сільского житьтьа нашоји крајіни ј зложити, порьад з неју, образ житьтьа городського.

Звертајемо увагу наших дописувателів в городах не тілько на самих т. зв. чорноробів, а ј на таких робітників, працьа котрих білішча: на машиністів, кондукторів, фершалів і т. и. або ј зовсім біла, јак напр. шчотчиків, конторшчиків, корректорів, або вчителів всьакого роду. Такі робітники в нас часто не вважајутьсьа ј за робітників, за „народ“, — бо вони беруть більшу плату за свою працьу ј справди од них самих часто солоно приходитьсьа справжнім чорноробам. Тільки ж і вони робльать потрібну громадам працьу ј, при теперишніх ***најмитських*** порьадках, житьтьа ј цих најмитів також держитьсьа на піску, јак і долья чорноробів, а часом то шче ј більше. В Европі багато з таких льудеј складајуть најміцнішчу основу руху до нових, ***товариських*** порьадків, — вже через те одно, шчо будучи теж најмитами, вони при тому ј освічені. У нас мусить бути також само, — ј через те наші прихільники нових порьадків мусьать притьагти до себе јак најбільше з тих льудеј, котрих можна б назвати ***живущими своєју працеју городьанами-ріжночинцьами.*** Тільки ж, шчоб притьагти кого до себе, треба знати јого. От через те то ми ј будемо сподіватись, шчо наші товаришчі наперед подадуть через „Громаду“ јак најбільше звісток про житьтьа ј думки городських робітників всьакого стану на нашій Украјіні.

В усьакім разі ми сподівајемось, шчо наші товаришчі не заставльать читачів „Громади“ пожалкувати на те, шчо ми, чекајучи новішчих і повнішчих звісток про житьтьа в наших городах, не помістили в цій книжці ј тих, јакі ми мали доси.

10 Мају 1879.

***М. Д.***

# ЖИТЬБЬА ПО СЕЛАХ.

## I.

## ЗДИРСТВО.

*(ДОБАВКА ДО II Т. ГРОМАДИ.)*

Корінь здирства — осібна власність. Властителі землі за часи крепацтва. Властителі в часи волі 1861 р. Безземельство і малоземельство громадьан післьа тиїі волі. Одробітки, заробітки і наїми в старих і нових властителів землі, води і грошеї. Державне здирство. Начальство і властителі з мужиків. Земство з властителів.

Це слово—*здирство* мусить бути напечатано кровавими словами в нашому словнику. Јак тілько заведете розмову з нашим сельанином про јого житьтьа, то безпремінно одно з перших слов јого буде—*здирство*. Дере з нашого сельанина держава з начальством, піп і т. д., то б то дере з нього невольа, темнота,—але корінь усього здирства ј, певно, најбільше здирство виходить з того, шчо сельанин наш не держить в своїх руках того, над чим він працьује ј чим годује всіх,—землі.

От це то безземельство сельанина-хліборооа ј јесть те, шчо багато розумних льудеј зве міцноју підвалиноју всьакого льудського житьтьа ј порьадку: *осібнојy власністьy*. Власність же, в тих розумних льудеј, је такиј порьадок, при котрому де хто маје власність, а більша частина не маје, або маје таку крихту, шчо ј власністьу назвати не можна.

І такиј порьадок примушуjуть признати свьатим, не поруховим, —бо він, кажуть, вийшов коли не од бога, то все таки з дуже розумноjі причини,— напр. од того, шчо розумнішчі, більш трудьашчі, чеснішчі льуде нажили собі багатство j передали jого в спадок дітьам і внукам. Так було, кажуть, так і далі мусить бути!

От же, гльанувши в наші села, навіть не забірajучись дуже далеко в часи стародавні, а всього років за сотньу, багато за півтори,— ми побачимо, jак і ким заложениj був початок нашого сільського багатирства, — котре вже тепер на далі проклада дорогу, по котрій мусьаґь іти бідні сельане, — де далі, до більшоjі бідности, а з нejу j до неволі, — коли все житьтьа наших громад не зверне з тиjеjі, буцім то природньоjі j розумноjі, дороги.

Початок теперішнього багатирства в Россіjі—в ***крепацтві*** мужиків у воjаків та царських слуг, — чиновників і панів. В нас же на Украjіні цеj початок шче новішчиj, ніж в Московшчині, j навіть не велика рідкость здибати мужиків, котрі докладно, мов по писаному, роскажуть вам, коли j jак повстала панська власність в jіхньому селі, jакі були в ньому пани, jак багатіли j бідніли j ким замінилисьа. Дejакі з таких споминів напечатані j у Россіjі, між инчим в нашому зводі „Малорусскихъ народныхъ преданій и разсказовъ“ (Кіевъ 1876. Издан. Юго-западнаго отдѣла русск. географическаго общества). Зараз далі побачите спомини мужиків про закладчиків теперішньоjі власности, панів за часи крепацтва :

Товаришч наш з ***Констьантиноградського повіту, Полтавськоjі губерніjі*** пише нам свjу розмову з одним сельанином:

„Jакось раз трапилось мені балакати з салдатом об тім, шчо дльа народа лучше: чи кріпостне право, чи вольа?

„Воно бачите, одповів москаль: jак jакиj пан: jак добриj, то воно, звісно, лучше було служити одному панові, ніж усім чиновникам і впjать тому ж таки панові. От приміром: ми се перше були крестьане помішчика ***Максимовича,*** чоловіка дуже доброго, хаj jому легенько згадajетьсьа! У jого було таке заведеніje, шчоб одну недільу jому робили три дні, а в другу два дні, а потім упjать три дні j т. д. Всі остатні дні ми робили на себе, та j податків нijаких не платили, а все пан за нас платив. Дуже добриj був пан. Він за свій вік нікого не обидив. Від jого було ніколи j худого слова не почуjеш. Чого ж нам шче лучшого тоді було бажати? На шчо нам теперішньа вольа? Але не довго ми так жили. Случилось так, шчо пан наш оженився аж у Москві на дуже хорошіj панноці j взьав за нejу дуже ба-

гацько землі, там же таки. Ну, тоді звісно, на шчо јому цьа земльа? Він возьми та ј продај јіјі другому панові, *Стригунову*. От тут уже ј пішло все навскоси. Зразу новиј пан јак прибрав нас, та шче так прибрав, шчо криј, боже! Чи повірите, живих, живісіньких заставльав вмірати, а не то виживав з села. Шчо тільки він робив, так не доведи, бог, другого хрешченого до того! Оце було побачить, шчо јакиј небудь чоловік льульку курить, зразу звелить јого брати на коньушньу, та јак заходитьсьа чинить јого лозоју, то тој бідниј чоловік з началу кричить, а потім тільки стогне, а далі ј зовсім замовкне, — а кров з јого так і дзьурчить, а пан тут же стојіть, та аж скаче з радошчів. Робили јому по цілих пјать днів у тижні, та шче ј то було кричить, шчо мало јому робльать, і старавсь, јак можна більше, виварить јушки з льудеј. Сам ходить було завжде з нагајкоју ј тільки забачив, шчо хто небудь загајавсь, так зразу јого нагајкоју, та јак упоре, јак упоре, то на иншому так шкура ј репне, так і репне. А бајстрьат тільки він робив, неначе взьав підрьад доставльать куди військо. Не виходила заміж і одна дівчина з хороших чесноју. От такими ј другими притісненьньами ј здирствами довів народ до того, шчо з 50 душ ревизьких зосталось тільки 5 чоловік, та ј то вже такі, шчо нікуди негодні по своїј старості. Всі прочі позабігали безвісти, зоставивши жінок і дітеј, і тільки тоді, јак вијшла вольа, дејакі повертались, а других і слід зовсім пропав. Одного чоловіка довів до того, шчо тој, зоставивши жінку ј дітеј, мусив утопитьсьа. Це діло було ось јак: раз пан, ходьачи по току, підіјшов до рову: аж там сидить мужик; звиніть, до вітру пішов, та ј льульку курить. Пан, јак побачив це, то так, јак держав суковату палицьу, так і потаскав јіјі на бідного чоловіка, а потім јак крикне на своїх собак-підлизух: „взьать јево на каньушньу“! Взьали јого бідного, не дали јому ј штанів підвјазать, та так і повели на коньушньу. Парили јого, парили, аж кров почала дзьурчать, а вони, знај, јого парьать, та парьать, та вже јак сами втомились, то тоді ј покинули; потім витьагли јого з коньушні, та так і покинули, неначе јак то буваје з убитоју собакоју. Пролежав він так до вечора, та мабуть би ј довше лежав, јак би не жінка, котра јакось јого дотьагла до хати. Прохворав він цілісіньkиј місьаць, і за цеј час на јого нашчитали стільки недојімків, шчо в јого ј волоссьа тілько не було на голові. От він бачить, шчо не переливки, взьав шапку, тај пішов на всі чотирі. Дијшов він недалеко, аж до Орла, та там і застрьав. Але тут панові стало жалко тих недојімок, котрі числились за цим чоловіком, от він і давај турбуватись: јак би знајти того чоловіка. Јак на тој случај один прикашчик небезпремінно пообішчав панові доставить

того чоловіка. Ну і доставив. Шчо ж ви думајете дальше було? Тільки шчо привіз јого управльајушчиј, јак зразу јого на коньушньу. Скрутили јому назад руки та і ведуть, а позад јого јде сам пан та і лупить јого суковатоју палицеју по чім попало, приговорьујучи: „а, тобі волі хочетьсьа, ось ја тобі дам вольу, знатимеш ти в мене, шчо то за вольа“! Тут же јшли жінка і діти цього чоловіка, кланьајучись і цілујучи ноги панові, шчоб він не бив хоч по шиці,—так ні, пан не вважав ні на јакі плачі і прозьби. Тільки вже не вмоготу, мабуть, стало бідному чоловікові—јак пручнетьсьа він : так і вирвавсь, (чоловік був, бачите, при силі); јак вирвавсь, огльанувсь до дітеј і жінки, сказав : прошчајте! та за село јак дремене, та до річки, до річки: та шубовсть у воду — тільки і бачили. Он воно шчо! так з отаким паном, звісно, лучше вольа“.

Шче ліпшиј властитель землі оцеј пан Јасинськиј з *Салдатськоји слободи, Суджанського повіту*, Курськ. губ.; — про котрого ось шчо росказував сельанин нашому товаришчеві:

„Шчо то за живодери були колись гемонські оці помішчики. Вони ні бога не бојались, ні льудеј не стидились. Робили, шчо сами хотіли. Жили хуже всьакоји скотини. А з льудьми шчо тільки вони робили, так і не доведи, господи,—тільки те, шчо не јіли, а то і на собак міньали, а били так, шчо і тепер шкура болить, јак згадајеш. Најбільшиј кат був у нас пан *Јасинськиј*, багатиј, пребагатиј. Одніјі землі більш, ніж 10 тисьач десьатин мав. Тільки не пішла вона јому в прок. Јак нажита була марно, так і пішла вона марно. Програв у карти чисто всьу з нашчадком, јак там кажуть. А шчо то вже за картежник був. День і ніч було гра в карти, і тільки програв—так тоді і пиши пропало. Вже на кому небудь та зжене оскому. Звісно, шчо јому таке? шчо хотів, те і робив! Оце було пријіде до јого јакиј небудь помішчик, — давај вони зразу в карти грати. Грајуть, грајуть; дивись, наш Јасинськиј програв, а тој гроші в карман, та і був такиј. Ну шчо ж, цим би і кончитьсьа? — так ні! Јасинськиј зразу призива чоловіка з десьать отбірних хлопців: „а ну, каже: ідіть отуди, та шчоб ви безпремінно вкрали мені тројку конеј в того пана, шчо був у мене сьогоднья, а јак не вкрадете, то і не вертајтесь до дому : запорьу до смерти, кричить, живими в земльу закопају“!... Нігде було дітись бідним мужикам: треба було јти. Підуть; јак украдуть, то і добре, а јак пијмајутьсьа, то зразу на поселеньня куди небудь і спровадьать. От, бачите, јак хто кислиці појів, а кого оскома напала. Довго оттак наш Јасинськиј шурубурив, та не все, кажуть, котові і масницьа, а колись і великиј піст настане. Так воно

j вийшло. Jакось раз прийіздить до нашого пана jакийсь помішчик, а коні в цього помішчика, так прьамо jак зміjі, такі баскі, та прудкі. От наш пан, jак угльадів ті коні, так jого j узьала оскома, шчоб jак небудь завладіть jіми. Jак же тут поступить? купить —жалко грошej, просить—не дасть, а давај ja лучше jіх виграjу в карти. Посідали грать. Але скільки не грали, то пан наш, знај, програje, та програje. Вже j гроші програв, і своjіх тройку конej, а далі бачить, шчо не переливки та j пльунув. Трохи згодом упjать jого розібрало: „давај, каже тому панові: поjідьмо кататьсьа, j хто кого випередить того j коні будуть". Поjіхали. Тільки шчо вийіхали за двір, той пан jак розпустив свій тройак, так Jасинськиj зоставсьа з своjіми далеко-далеко. Тут Jасинського аж за печінки взьало. Постой, каже, вони не втечуть моjіх рук. Jак сказав, так і сталось. Не вспів пан той вийіхать із двору, jак Jасинськиj уже підньав бучу на всьу двірньу. Позвать міні, кричить, таких то j таких льудej". Приходьать.—„Отправльajтесь сejчас, каже, на коньушньу, пусть дадуть вам, по 2 десьатка розок, а потом отправльajтесь до того пана, котриj був у мене сьогоднья j возьміть у jого тройку конej, которими він прийіздив до мене, бачили"?—„Бачили", одвітили jому.—„А jак не візьмете, то живих в земльу закопаjу". Нігде було дітись: у страха, кажуть, очі великі. Поjіхали вони, вивели ту тройку j привели до пана. Він зразу приказав натопить баньу, а сам поjіхав на крадених коньах кататьсьа. Прийіхавши з катаньня, кличе до себе прикашчика: „ступај, говорить, і приведи мені в баньу таку то дівчину, шче чесну". Привели ту дівчину, та j повели в баньу, а там уже звісне діло... Та не думајте, шчо це раз таке було—ні, завше коли jому захочетьсьа j jаку він сам забажа. Повнісіньке село, звиньајте, шчо скажу, баjстрьат наробив. Ну та вже таки j jого покарали трохи добрі льуде. Той, бачите, пан, шчо вкрали в jого коні, не дрімав і зразу знajшов злодіjів. Ну j шчож? зразу jіх в тьурму, та судить; а признатьсьа jім не можна, бо пан jім наказав, jак тільки вони признajутьсьа, то jім все одно не животіть на світі, а в Сібіру хоч і погано, а все-таки будуть жить. От вони j не признавались до jакого часу, а далі бачать, шчо jіх от-от в Сібір, та j не втерпіли. Тільки шчо jім тут читajуть, шчо вони в вічну ссилку присужені в Сібір, jак тут jіде jіх пан тими ж самими кіньми, тілько вони вже, звісно, перемашчені були; от один із jіх бачить, шчо біда: та бух тому панові в ноги, в котрого вони вкрали коні: „паночку, голубчику! і жалуjте, j милуjте: ми тут ні стільки не виноваті; а це все наш пан, і то в jого ваші j коні, скиньте тільки хомути: ви jіх зразу пізнаjете". Ну, тут зразу зупинили коні Jасипського, роспрьагли jіх і впізнали, шчо то коні не Jа-

синського, а того пана, в котрого були вкрадені, і тут зразу дознались: јак воно це все вијшло. Воно бачите, Јасинському нічого ј не було б, јак би він з бідним звјазавсьа, а то з таким же, јак і сам, так тој јого ј погрів, аж душно Јасинському стало. Зоставсьа він тільки з тим, шчо на јому було, а то все чисто позбував. Льудеј же тих випустили з острогу тоді, јак діло зовсім зкінчилось".

Розумні льуде, певно, скажуть, шчо таких примірів і згадувати нічого, бо раз,—то були „крајности", а в друге,— то було, та минулось, дьакујучи богу ј цареві. Тільки ж і ми скажемо, шчо наші мужики не дурно ж не забули таких панів,—а потім пригадајемо, шчо на світі нішчо не счеза: куди небудь та мусило ж перејти не тілько те добро, котрим так орудовали пани Јасинські, а ј частина духу јіх.

Вона не тільки зосталась і після „царськоји волі" 19 февр. 1861 р., а шче ј прилагодила до себе всьу справу „улучшенія быта помѣщичьихъ крестьянъ." У нас же в Украјіні, а најбільш в середнјј, до останку обезземелило крестьан власне це „улучшеніе быта". В Черниговшчині, Полтавшчині, де багато ј крепаків, і панів повиходили з козаків, часто ј крепаки спершу шче мали своју земльу, „батьківшчину", хоч і стали „підданими" старшині, коли царицьа Катерина повернула јіјі в помішчиків, зоставивши за ними, мов батьківшчину, ј землі, котрі јім давались за службу, рангові землі. Ці мајетки од колишніх козаків-панів перепродувались з підданними другим панам, а за тим і батьківшчина підданих перемішувалась з панською, — але все таки багато де вважалась крестьанською. А јак де то крестьане навіть прикупали собі земльу, хоч, по закону, ј на имја панське. Подібне було ј на правім боці Дніпра, најбільше в Кијівшчині, де в XVIII ст. пани, забирајучи землі од королів, мусили приманьувати до себе крестьан подарунками јім частин землі в батьківшчину, — јак це видно з цілого тому актів „Архива Югозападной Руси" (ч. VI, т. II). От же царська вольа 19 февральа 1861 р. не тілько шчо наділила крестьан малими клаптиками землі з тијі, шчо колись була захоплена панами, јак королевськими та царськими слугами, так мов би то јіхньа власність, а шче ј одтьагала в крестьан і ту земльу, котра вважалась за јіх власну батьківшчину. Додајте до того дух панів Јасинських та панську ј чиновницьку спільність,— і ви наперед вгадајете, јак мусив робитись ***поділ землі громадськоји на власність панську*** ј ***крестьанську*** після славутнього 19 февральа 1861 р.

Про це росказано вже чимало ј в II томі „Громади". Про це ми маємо шче кілька оповіданьнь крестьанських, записаних нашими товаришчами.

Ось оповіданьнька з *Черниговщини* про старого пана за часів крепацтва і про те, як заводив він нові порьадки і дливсь землеју з крестьанами:

„Як шче в нас був старий пан, батько цього губернатора, так тогді таке вони звірство виробльали з нами, шчо і не дай господи! Оце яка је найкрашча дівчина в селі, зараз јіјі в двір у прачки забірајуть, — там вже і пропала. Як котора, звиніть, барину, значить, не дастьсьа, так він јіјі сікти в сарај посилаје та приказује: „ја тебе, шельма, оддам у Россіју“! Там у Калузькій губерніји в јого було іміньнька; туди він наших дівчат переводив; чимало јіх переслав. А јак котриј чоловік хоче свого сина оженити, то јди з старостами не до батька дівчини, котру син обльубује, а просто до барині: таке вже в нас було положеніје! І от приміром ја б схотів јаку дівку взьати, то він вже мені і даје з своји прачок, а собі нових набираје у двір. І ніхто не смів без јого оженити сина або шчо.

А шчо за собак своји нас він мучив, — господи! Оце піде чоловік по двору, тільки махне рукоју на собаку, зараз јого у сарај, та і січуть. Одного сікли-сікли, та так на простиньах мертвого і винесли. А то був у јого прикашчик, шчо ходив з берлинами в Кременчук. Прокравсьа він там шчось трохи, так јак вернувсьа,—звелів пан јому голову на пол обголити, вибив-вибив, надів на јого сірьак, та і пустив по селу ходити. Так чудно і гидко було дивитисьа: над правим оком је волоссьа, а на лівій стороні—не ма. І такиј був тој пан наш сам червониј, товстиј та не тілько нас обіжав, а і усіх, кого не зльубить. Ото раз најіхала до нас временна комісија. Він був на охоті; вертајетьсьа,—а вони вже в јого в хаті сидьать—обідајуть. Так у јого ведмедь був свіј, годувавсьа мньасом. Він того ведмедьа взьав та на комісију і спустив: „а погладь, каже, Мішка, по голові тих розумних льудеј за те, шчо без спросу приходьать чуже добро јісти“! Як накинувсь Мішка на јіх, — так хто під стіл, хто в вікно, хто за двері; ледви повтікали. А він сам регочетьсьа: „так, каже, јім і треба! хај знајуть, јак до мене пријіздити“!

Потім вже і губернатор сам пријіздив і москалів присилав, шчоб того ведмедьа застрелили! Не дав: „не попушчу, каже, шчоб мого Мішку јакі небудь поганці калічили“. Взьав, сам пообрубав јому кохті і зуби повиривав, а все-таки не вбив. Так тој ведмідь свіј вік вже без зубів та без кохтеј прожив.

Як вже здох, так він јого в труну та і заховав: і сам скоро помер. А шчо собак своји, то вже хај бог јому на тому світі простить! Оце јак здохне, він візьме, в труну положить, поста-

вить на віз, везе, јак чоловіка, з псарьами та собаками врьад, та проти самојі церкви ј поховаје!

Шчо з таким паном робитимеш? Вже нас допікав роботоју: зрана до вечора шчоб робили на тому сахарному заводі. Того, шчо, ја казав, він обголив, свого прикашчика, так запер у кочагари: „там, каже, вчись, јак красти вугільльа“! Бідували ми з јім, та раз таки з сараноју просто прокльали јого. Народиласьа сарана јак оце то-рік. Тепер, звісно, ісправник або член з управи пријіде, а тогді сам роспорьажав. Звелів нам брати ціпи: обіјшли ми поле, де саме мужичиј хліб був. „Кричіть, каже, не својім голосом“!

Кричали ми, кричали, так нішчо не бере!

— „Топчіть, каже, јіјі прокльату“!

А сам арапником жене льудеј. Топтали ми, топтали, весь хліб витолочили: плакали потім цілу ніч, а шчо зробиш? Сказано, тепер ісправницька вольа — не та, шчо була за панами. Тепер хрунт тілько держи, так тебе ј не битимуть!

Так, бачите, наші вольу понімајуть, бо јака то справді вольа була, шчо з Положеніја вијшла? В нас, знајете, јак це було, коли Положеніје вводили? Ото росказували—росказували, вже здајетьсьа все поньали. Просимо пана, шчоб за нами таја земльа осталасьа, јака була на тьаглі на кожному з нас.

А він нам друге поле — самиј пісок оддаје. Раз ми кажемо, шчо не хочемо, і другиј раз кажемо, јак і посередник пријіхав, і шче раз кажемо, јак усьа комисіја пријіхала. Не јде наше діло на лад. Коли це пријіхав і жандармськиј полковник, і офицери, ј цілиј батальон салдат. Стали ми јім і горілку ставити, ј обід давати. Звісно салдати—шчо?—підневольні льуде: „давај, каже, водки та ј годі“! і викачували јім на цвінтарь. Ј овечок наших різали, а далі ј за корів пријньалисьа. Так пішли ми, стали на коліна всі на дворі панському—просити, значить, прошченіја. А він собак на нас цькује, та шчоб не смів ніхто одганьати јіх, кричить: „собаки, каже, собак не јідьать“! А жінки наші плачуть по хатах та богу мольатьсьа за нашу вольу, а діти трепешчуть з перельаку, та теж плачуть. Так ми вимолили собі вольу: земльа по панському досталасьа: загородив він у свіј двір і круч (кльуч, криницьу) тој, де своју скотину ми појіли, ј завів вже нові порьадки післьа волі. Зараз усьака баба, шчо хоче прати шчо небудь,—мусить три дні одбувати паншчини, а кожна дівчина, шчо в ліс по горіхи, чи гриби, чи јагоди ходить, — два дні на табачниках одробльати; а там отијі вже завелисьа одробітки за земльу. Перш було, јак тільки вольа стала, ј своје насіньньа, половину там, чи шчо, пан приставльав, а то вже

усе — наше, та шче ј одбучі по два дні піших — тијеји панщчини. А потім завелосьа ј так, шчо шче один день з конем,— куди вже прикаже шчо везти. Так воно ј дојшло, шчо нам тепер не ма, де ј дітись. Скотини,— сказано, ј за поріг нельзьа випустити,—зараз арестујуть, ну, ј одробльај тогді. А ходить вона, наша скотина на толоці, ј за те одробльај; а тілько шчо ледви жива ходить, бо јак же јіј прожити, коли тільки вранці та ввечері, јак напојіли,—з того вона ј живе. Одробльајемо, одробльајемо тују паншчину, а хто јого зна, чи ј заробиш шчо на тій землі, шчо з половини візьмеш. Шче були колись заробітки на заводі сахарному в пана. Візьмеш земльу, засијеш бураки, — усе шчо небудь заробиш; а там дівчина на завод піде,—усе не даром. А тепер јак зробили молодого нашого пана губернатором, та јак запустив він завод, — стојіть, та јак сів на нашу душу рандарь—жид, хоч у пекло кидајсь! Тим то ј кажуть, шчо теперішньа вольа не та, шчо колись царь дав. А ја все кажу: то була панська вольа, а тепер тобі-ісправницька: знај свій хрунт і обхожденије, усе јакось проживеш! Јак би ж тільки не тији одробітки!...“

Так втіша себе старий служака, привикшиј до „хрунту“, — а другі, бачили ми, навіть жалкујуть за „панськоју волеју“ жијучи під „ісправницькоју“ та шче ј з „одробітками“. Ось допись з *Миргородського повіту*, Полтавськ. губ., котра кінча таким жалем. Вона росказује про здирство ј панів, і багатирів з мужиків і показује, јак одно витікло з другого, а обоје з того загарбаньньа землі мужицькоји, котре зачалось шче в остатні часи козаччини. Ми тим і не ділемо на шматки цьу допись, бо вона даје докладну картину зросту власности в одному з украјінських сел, з першу земельноји, а далі грошовоји, ј тијеји неволі, в јаку обертајутьсьа де далі бідні громадьане.

„Росказујуть льуде, шчо колись то, шче за дідів наших, пани наживали земльу оттак: були колись то, кажуть, полкові начальники —полковники б то, чи шчо, козацького вијська (тут у нас було колись козаче вијсько). Кожниј козак повинен був приставити свого коньа, своју ј зброју ј все на вијну. А конеј пријмав отој начальник. Так хоч ти јому јакого коньа самого најкрашчого пристав, — не годен, каже, тај годі, бракује. Отож бракује, бракује, а потім і каже: јак оддаси мені таку то ј таку ниву, то ја тобі приставльу замісто тебе такого коньа, шчо буде годен. Мучитьсьа, мучитьсьа чоловік, та ј оддасть своју предьківську земльу. А то шче ј так бувало: наскуповује јакиј пан, чи награбује землі кругом осадьби ј земельки јакого небагатого козака, та ј запре јому всі ходи ј виходи, та тоді ј каже — прода-

вај, коли хочеш, за таку то ј таку ціну (нікчемну). До теjі пори капостить, поки таки земльа перejде в jого руки.

У нашому селі було до 50 сімеj, крепаків графа ***Кушелева.*** Та пани колись кріпко притісньали льудеj, — чоловіків найпаче, то чоловіків багато ј повимірало. Поостававлисьа вдовиці. Межи льудеj багато було таких, шчо мали своjу власну земльу: хто мав десьатин 10, хто 15, а хто 20 і більш. Найбільш (сімеj 20) було таких, шчо мали по 10, 15 десьатин. У пана нашого було тут всього 70 десьатин своjеjі землі. Jак стала вольа, пан повідбирав землі у всіх. Було тут в jого, кажу ж вам, ***сімдесьать десьатин***, а ***сталo пjатсот*** (500). Наділи подавав пан 30-ти семjам, по 4 десьатини на сімjу. Остатні — удови там, то шчо, —не получили наділу. Свого пана ми ј зроду не бачили; навіть jеконом і той не жив у нас. У нас були тілько прикашчики з крестьан,—стрільцьами jіх прозивали. От тож у стрільців було своjеjі землі десьатин 105. У багатьох були ј документи, росписки на земльу. Стали ті льуде, хто спрежда мав своjу земльу, клопотатисьа, jак би знов земльу вернути. Стрільченки Микола та Савко (шчо були приказчиками, післьа поробилисьа шалопутами), jак льуде грамотні, узьалисьа клопотати за земльу. Зібрали льуде 17 карб., ходили ј у Миргород, і до мирового посредника ј до иншого начальства. Куди не приjдуть, то тілько налаjуть jіх, таj проженуть: „пашол вон“, каже начальство, „дурак! Ви панські ј земльа панська. Идіть дурні, та моліть-сьа богу, благодаріть, шчо дав вам „дуракам“ таким вольу“. Ходили, ходили, та так таки нічогісінько ј не виходили: нічого з того не вишло. Та де таки в такого пана видібрати? він, кажуть, ***з царем товаришуje,*** jекономиj в jого без числа. Та шчо ј казать? в jого тисьачи тих мошенників—брехунців jесть по різних jекономиjах. Посредники ј усьаке начальство за ним руку тьагнуть. От тож стрільці ходили, ходили, клопотали за обчеську земльу, а потім того дивимось—прочувajемо, аж вони, наші стрільці (а вони льуде грошовиті, сказано, приказчиками були) вкупі з козаками,—хуторьанськими Мількамн купуjуть в пана ті 500 десьатин собі. За лісну, та лугову земльу платили по 12 карб. за 1 десьатину (ліса строjового не було пошти, а так хворіст на тини, то шчо), а за степову земльу платили за 1 десьатину хліборобську по 15 карб. Jак купили вони, то цілих півтора года, або ј два, продавали цьу саму земльу льудьам: за jідну хліборобську десьатину брали по 30, 35 кабр.; остатньу ж продавали різно—від 10 до 30 карб. за десьатину; шчо лучше то поставльали собі. Jак тілько купили стрільці земльу в пана, так зараз і перестали клопотатись за льудське діло. То льуде почали jіх докорьати: „дурні ви! Чого ви чіпльajетесь!? Хиба

ж ми не клопотали. Ми ж клопотали, та нічого не вдіjали. Ми ж вам казали, шчо отповідаje начальство“! А jак льуде докорьали jім, шчо вони купили земльу, та тепер вже j не думаjуть про льудську справу (а вони так це діло обробили, шчо тепер і толку не добjешсьа), то Стрільченки казали: „дурні ви цілого світа! Ви ж сами знаjете, бачили, шчо jа купив земльу! От вона тепер і моjа! Jа тепер і пан! Шчо ж ви мені зробите“?! Воно відомо,—хто jого зна,—може воно j так лучилосьа: може, пан і знав, або бачив, шчо, може, одберуть земльу од jого, от він і заткнув пельку Стрільцам, шчоб ті одстали, не клопоталисьа за льудеj. А Стрільченки тепер сміjутьсьа собі, насміхаjутьсьа над льудьми! Старшиj Микола (шалопут) вистроjів собі у Ковалівці горниці під залізом, таj торгуje, а на хазьаjстві в jого сидить старшиj од jого брат— Василь, наjмит не наjмит, хазьаjін не хазьаjін, бо нічого він не маje права видати з хазьаjства, поки не звелить Микола. Тепер, бачте, таке настало, хто багатиj, тоj живе собі добре, тільки сміjетьсьа з бідного, та каже: „Ледашчо! Від того j бідниj, шчо пje, та нічого не робить“. Багаті, з наших таки, козаки позичаjуть бідному 10 карб. на 1 рік і користуjутьсьа 1 десьатиноjу землі бідного чоловіка (jак наjмать 1 дес., треба платить 5 карб. і більш). О таке то наше житьтьа: до чого долізеш, та захопиш, то тільки j твого, таj то не даjуть, — бjуть по руках, шчоб не заjмав. Тісно стало жити льудьам, кріпко тісно;—притісненьнья велике. От, приміром, jа з Кушелевих крестьан, получив наділу десьатин чотирі, та прикупив собі трохи земельки — огороду, усадьби та лук, — наберетьсьа усього десьатин мало не з шість. Сімjа в мене не велика: 3 зрослих, старесенькиj батько, jа (40 літ), жінка (раз ураз слабуje), та пjатеро дітвори (13. 11, 9, 4 та 2 годи), 2 сини старші j 3 дочки. Шчеж батько не живе при мені, а в строку—в пана за дворника, получаje 20 карб. грошеj за 1 год, та на 8 карб. трави (10 копиць=5 карб.), та пастівника. Платить мені треба за 3 души, та за земльу—усього 20 карб. за 1 год. От тож ті гроши платить стариj батько, а jа вже порajусьа на хазьаjстві, шчоб була одежа, обув (бо батько на своjij одежі), та j то купив торік хліба jа карбованців на 20, та півтори четверти позичив з гамазеjа. Шчеж jа держав шкапу та пару воликів пjатилітків. Цеj год продав волики та купив с пів десьатини лук. Сього літа зібрав jа з польа усього зерна до ста мірок. Jачменьу багато попортив жучок. Пшеницьу зовсім ззів. Обидив кріпко цеj жук льудеj. З пшениці назбірав тілько соломи возів з 4, а зерна наврьад чи j мішок буде. Бурьак, капуста—все купуj! Картоплі вже купив 4 мішки! Jак jого j жити!? У мене шчо неділі виходить дві мірки борошна, то вже в год 104; а треба було з тих ста мірок засіjати, то посіjав

мірок 40. А тож тепер јак прожити тим 10 сімјам з N. N. таки крестьанам того підпанка Z. Z., шчо не получили зовсім наділу? Јак стала вольа, то він, пан, шчоб одчепитьсьа од льудеј і показати, шчо ј він би то хотів дати, та сами льуде не взьали, давав наділи далеко, верств за 7, 8 від села, а більа села не хотів дати; јак би був давав близько, то льуде ј взьали б, а то чорт зна де. А льуде шче тоді бојалисьа, шчо буде оплата велика—от і одказалисьа; хто мав не багато худоби, того не примушували так, јак багатих, от і зостались без землі. Оттаке то житьтьа! Де јакі живуть по сусідах, а сусід — то настојашчиј најмит хазьајіна-козака, — вічниј робітник за харчі, поки сила, а там ступај на всі чотирі! Стісненьнья в нас велике стало! Землі најмати нігде, купити шче труднішч. За лугову землю, де добра трава, беруть за 1 десьат. 12—15 карб. за год. Польа, јак шчо взьати (тај то трудно достати), то візьми зори своїм товаром, своїм зерном засіј, збери ј половину привези хазьајіну в клуньу; а шчоб третью копу хазьајіну, та 3 робітники з јідноји десьатини, то це рідко. А тут багаті козаки шче притисньајуть. Хуторьанин козак..... поскуповував од бідних льудеј, од слобожан з нашого села ј бідних льудеј з ближніх хуторів,—земльу. Набралосьа десьатин 50. Јак розмежовували земльу, він просивсьа, шчоб в јідному місті одрізували ј вліз під саме село, забрав најкрашчі землі. Обшество јого б і виперло з під села, шчоб не ліз, так він став казати, шчо своје поле він буде пускати в толоку;—„јак льуде ј льудська скотина ходитимуть в толоку, ја не мішатиму, каже, ја згожујусь, шчоб ваш скот ходив“. Так і було де јакиј час. Потім того узьав, та ј засијав. За ним і другі багаті хуторьане позасівали толоку. Шчо јого робить?! Ніде пасти, та ј годі! Все в шкоду влізе скотина, то ј плати, чујеш, штрап отој. Отож всі льуде, хто мав скотину јаку, наньньали облаката. Тој каже, ваша буде толока. І звелів пасти. Усьа громада зібралась; вигнали скота штук 200, штук 400 овечат і випустили; —пустили на засијане, —так за јіден день зробили толоку, хоч з волості ј був приказ, не пускати до розрішенньа. Воно післьа вијшло на нас, шчоб толока була, а 70 карб. все ж заплатили за самоправство, та 10 карб. облакатові. Все то вграта. Або ј в містечку ..., казали мені льуде, Шчепіј .... перше згодивсьа, шчоб дано јому було поле в три руки, шчоб і јого поле јшло в толоку. Тепер бісів син обкопује ровом своју земльу, шчоб в толоку не јшла (у јого всијеји землі десьатин 30). Јак би, кажуть льуде, ми це знали, хај би јому дали, бісовому сину, в одрубному участку, а то повибірајуть отті багаті де не јесть крашчу земльу, а потім того ј насміхајутьсьа з льудеј,—позивајсьа, судисьа з ними!

Хто ж буде позиватись? Багатому байдуже. Усьакиј з них і сам рад би так зробити, то він і терпить шче; а бідному не до позвів. Отак і виробльајуть багачі своји штуки, а обчество мовчить. Так і по других місцьах: хто багатиј, тој і правиј, хто бідниј, то хоч душу випльунь, — він ледашчо. Так багатирі ј кажуть: „бідниј, каже один багач, то він богові гіршиј, ніж собака, противнијшиј од собаки, бо всі гріхи—грабіж, розбіј, крадіж—відкільа? З бідного". У селі..... (Миргород. пов.) була перше толока. Накінець багаті козаки стали кричать у волості на сходах: јак же це воно так, шчо вигодовује скот на нашіј землі тој, хто зовсім не маје своједјі землі, або маје пустьак, а продаје дві чи три там телички та вівці. А на сходах відомо: багаті кричать, та стојать попереду, а бідні тільки стіни, та одвірки, та двері підпирајуть. Јак і скаже шчо бідниј, так усі ј крикнуть—„шчо јого дурнья слухати? Шчо він зна? Бачили ми багато таких голих та јазикатих"? А другі бідні стојать, стојать за дверима, то јак виходить багатиј з хати, питајуть:—„дьадьку, про шчо там балакајуть"? І не чули! Так і виходьать з сходу, хиба дорогоју пізнајуть, шчо на јіх наложено знов шче шчось там. Так кажу, у селі..... багаті знічтожили толоку ј досі не ма јіјі.

У селі..... (Миргор. пов.) піп зібрав громаду ј почав казати: „треба починити церкву. Так јак јого разложити грошову повинність? Мені здајетьсьа од вінцьа: в кого скілько було свадьб, стілько десьатків карбованців і дај". Багаті ј погодились. Колиж підіјмајетьсьа один бідниј хуторьанин (не получив наділа—панськиј), хлопець літ 23 і каже: „ні, батьушка, сього не буде! Оце значить у бідного нічого не ма, а було 3 весілльа, так јому ј платити 30 карб. З чого јому платити? Не так треба! Нехај платьать од землі! В кого десьать десьатин—10 карб., 20 десьатин—20 карб., 30 дес.—30 карб."—„Еге, кажуть багаті, јакі ви розумні! Так це, значить, в тебе не ма ні одноји десьатини, а в мене 100, так мені давај 100 карб.! Ні, сього не буде! Нехај буде од вінцьа"! Піп теж стојіть, шчо од вінцьа. От хлопець і каже: „так шчож можна ј на бідного положить, јак на кого, дивльучись по бідності—1, 2, 3 карб., а од землі все таки плати". —„Ні, ј сього не буде! Ми не хочемо, кричать багаті"! „То вже, каже хлопець, коли вам важко платити, давајте нам земльу—ми платитимем".—„Бач, јакиј він розумниј"!—„Та ј ви, бачу, нівроку, каже хлопець"..... Так і розіјшлисьа, нічого ј не порішили. На кінець хлопець каже: „јак собі хочете, батьушка, — хоч ви нас ріжте, хоч печіть, хоч в острог оддајте, а од вінцьа не платитимем"!

Всі льуде, шчо були кріпаками, кажуть, шчо до волі в јіх

було 1) більш хліба, 2) більш грошей, бо тоді можна було скот держати, чи мало було хазьаінів, шчо мали по 2 пари воликів, десьатеро j більш овець, шче j до того корову. Ліден, на приклад, лічив, шчо до волі в jого було шчо року кіп 60 або j більш хліба, тепера ж трохи шчо більш 30 кіп. Це ж в 1876 році, саме коли хліба вродило більш, ніж в инших місцьах.“

Ось шче оповіданьиа, ЯАК ОТБІРАЛАСЬ ЗЕМЛЬА В КРЕСТЬАН в другім селі в тій же стороні:

„Переказуjу вам, пише наш товаришч, майже слово в слово, шчо мені казав сельанин села Х., Миргородського повіту, 65 літ: — Ja панськиj. Пан наш,—підполковник Апостол-Муравjов, покинув службу j став жити в іміньні, держав 40 чоловіка музикантів і 20 дівок. Землі в jекономіjі в jого багато; більш десьати тисьач десьатин. До волі де котрі з jого крестьан мали по 90, по 100 десьатин своjеjі власноjі. У мене в самого було 21 дес. Землі були такі, шчо перejшли з материнськоjі стороны, — от, jак наприклад, козачка виjде заміж за крестьанина j з собоjу принесе землю. Батьківська земльа переходить було синам, материнська — дочкам. Земльа була мужеська j жіноча. Тепер усьа земльа стала мужеська. Була в крестьан і купована земльа, тілько бумаг на землю не було; тоді не знали, шчо треба. Ого ж, jак стала вольа, пан і каже: „царь мені казав: твоjі були льуде, твоjа j земльа усьа“. Тут добрі льуде спориться: „jак, кажуть, пане, усьа земльа ваша, коли вона за нами шчитаjетьсьа? На вішчо ж вона за нами? Аджеж нам jіjі дурно ніхто не дав? На шчож ми за jіjі платили гроші, на шчо ми jіjі викупльали, jак була заложена часом (такі случаjі бували), коли вона не наша? — „Так шчож, каже пан, хоч вона начеб то j ваша, так вам jіjі надали моjі предки,—то вона все таки моjа“.— Отак поодбірав пан усі крестьанські землі собі. Тоді давај казаги, шчоб ми сіли на „собственники“, давај накидати нам наділи з нашоjі ж таки землі, та шчоб ми за своjу землю шче платили j викуп. Хотіли нам накинути j на сиріт, і на вдів, шчоб і за тих льуде платили. Наші льуде Х.... ці одказались: „не хочемо ми, кажуть, сідати на собственники. Коли вже таке діло, шчо за своjе шче j платиги 49 років, то крашче ми будемо наймати в пана землю, скільки кому треба j платитиме тоj, хто пользуватиметься, а коли хто не зможе або не схоче держати землю, то j покине jіjі, а землю ту бере другиj, кому треба, j за неjі оплачуjе. Коли ж не хоче пан, шчоб ми наймали в jого землю, то нехај бере jіjі собі к бісу, нехај хоч підкидаjетьсьа нею, а ми jіjі не хочемо брати, jако собственники“. Наших льудеj зазивали в село П...., туди навели москалів—музикантів, бо

j в селі П.... і в других не хотіли підписуватьсьа, сідати на собственники. Москалі грали крестьанам за те, шчо не хтіли підписуватись, получати наділу ; потім били jіх. Отож у селі П.... і в других пристали на наділ. І наших 4 чоловіка били. Наші сказали:—„хоч ріжте, хоч бијте, а ми на собственники не сьадемо. Візьмемо землі, кому скільки треба—1, 2, 3, 4, 5 десьатин (більш 6 десьат. ніхто не взьав). Ми jіjі наймaтимемо в пана j будемо жити, jак біг дасть, *до слушного часу*, а собственниками не хочемо бути, (в нас таки балакали, шчо jак підпишемось на собственники, то знов повернуть в крепацтво). Без нашого согласу робіть собі шчо хочете, казали наші льуде начальству, а ми одказуjемось, та j годі". В других селах нашого ж таки пана, крестьане побрали землю, jако собственники, десьатин по 5, 6, 9, так наші кажуть, шчо платьать вони j платитимуть без кінцьа, без міри, хто jого знаje j поки. Оттак то втерьали ми своjу землю. У мене в самого, кажу вам, було 21 дес. Жаль було кинуть своjу землю, оддать бісу в зуби, от і став jа домогатись, шчоб усю своjу землю оставити за собоjу. Согласились ; —тілько плати, кажуть. 4 года бився jа, jак риба об лід, jако мога, тьагсьа, платив по 41 кар. в год. Накінець того кинув, не видержав. Узьав, оставив собі тілько 5 дес. Та j то треба заплатити в год в казну 19 кар. з копійками. (Сімja : jа— 65 годів, дівчина—16 г., хлопець—13 г.). Землю своjу даjу зьатеві, він живе нарізно. Jак шчо моje зерно, менi $^1/_2$ збору з землі, jак шчо jого,—менi $^1/_3$ частина. Прокормить 2 своjіх дітеj ледві мога, а шчоб заплатити податки, треба служить, от і служу в жида jамшчиком за 41 кар. 30 коп. у год. От таке то житьтьа! Післьа волі пан здав усю землю — 12 чи 16 тисьач дес.—жидові. У гурті 1 дес. землі обходитьсьа jому 1 кар. 50 к.—1 кар.—75 к., а нам жид оддаje пахотноjі 1 дес. по 3 кар., сінокосноjі 1 дес. по 5, 6, 7 кар. Ми б і сами взьали всьу ту панську землю, дали б і по 3 кар. за дес., та де нашому брату. Заплутали б к бісу j капитал! Хиба б шче двох шчотчиків держать! Сказано : жид на те родився, та шчо j казать ! Багато говорити, а мало слухати! Та j нема де дітись, з тими розмовами! Куда jіх понесеш? Кому вони потрібні? Не стоjіть і казати ! Усе одно ні до чого не договоришсьа"! (так скінчив своjу розмову дьадько)."

Тому ж товаришчеві нашому росказували крестьане з повітів ***Миргородського, Полтавського*** j ***Зіньковського,*** JAK JIX NADILЬALI ZEMLEJU IШCЛЬA VOLI 1861 R.

„Jак настала та вольа, наробили пани льудьам великого горьа. Літ мабуть зо сто, коли не більше, робили льудьми так, jак буваje хазьаjін робить волами. Накінець того взьали, та j пустили

голих та голодних: „іди, мов, на всі чотирі“, а то шче ј повипирали льудеј на такі невдобні місцьа, шчо ј жити зовсім не можна. Це шче пани зробили за кріпостного права. Јак вони прочували вже, шчо буде вольа, то почали виганьати льудеј з старих осель, попереносили цілі хутори ј села з балок, долинок, де було держитьсьа вода, ростуть дерева,— на голиј степ, рівниј, — на шпилі такі, шчо ј скота напоїть нігде, до води не докопајешсьа. От на приклад, пан Миколај Василович Чорниш (Миргород. пов.) виселив сімеј з 30 з балочки на шпиль, Јорданівськиј пан (Зіньків. пов.) Милорадович теж семеј 70 випер на рівниј степ, пан Кованько (Полт. пов.) виселив льудеј теж на степ. Оже Милорадовичеви льуде клопоталисьа, ј був час такиј, казали,—шчо приказано льудеј назад переселити. Та ј досі не ма нічого:—замошенничали... Пан Кованько, висельајучи льудеј, обіцьавсьа викопати в новому хуторі ставок. Отож льуде водилисьа, водилисьа з ним, на останці він недавно взьав та ј викопав јім ставок такиј, шчо при березі по весні босу чаплю видко, а по середині ј тој лад пропав, в літку ж і вода висохла: „на те вам ставок, аби то та слава, шчо ја викопав“. Чудне воно діло, јак то зробилосьа: один чоловік на своју одну душу, або сімју, дивись, узьав землі десьатин тисьачу, дві, три, пјать тисьач, а другому, котриј день і ніч бјетьсьа, не ма ні клаптьа землі, або тілько осадьба з огородом таким, шчо добрій бабі нігде було б і сісти..... Хиба ту земльу хто робив?! Ажеж вона божа, ажеж вона дльа всіх льудеј. Јак оце стала вольа—предлагали земльу на викуп, так тоді льуде не поньали гаразд, не взьали в резон, говорили різно, думали, шчо земльа повинна бути надана даремно, бо вона ні до кого не належить. Тим, шчо хотіли брати земльу, другі говорили: на шчо ти братимеш? Хочеш хиба, шчоб і ти ј твоји діти платили, та платили без кінцьа літ?! Не слухај, не бери! Пани дурьать. Отак скрізь балакали. Тоді, бачите, таке вже всьуди причувалосьа; мабудь таки пани ј роспустили такі чутки, бо јім цього тілько ј треба було. Оже льуде ніде не соглашалисьа брать (У Пішчанij,— велике село Кочубејське Полт. пов.), так присилували льудеј кріпко: нагнали москалів, обціпили ціпом, і јак хто не подавсьа з торбинкоју та шматком хліба перед тим ранком в ночі, почувши біду, в ліса та чужі краји, — то всіх попересікли. Де в јаких місцьах тілько післьа девјати літ льуде послухали добрих порадників, хто панів добрих, хто так добрих льудеј, та побрали наділи, јак от в Јановшчині (Полт. пов.), Орданівці (Зіньків. пов.). А то так і поостававалисьа. І тепер біг јого зна, од кого јого ј ждати тиjі землі ј чи ждати јіјі, чи ні, господь јого милосердниј знаје.“

Чого шче не одібрали в крестьан *уставними грамотами* по „Положенію 19 Февраля“, то одібрали *розмежеваньньам* в лівобічніј та *розверстаньньам* в правобічніј Украјіні та *виділом громадських земель* в Чорноморшчині. Ми вже привели чимало тому примірів в II томі „Громади“, — приведемо шче далі там, де будемо говорити про бунти громадські з поводу такого забіраньньа в сельан землі.

Безземельному, або малоземельному крестьанину не можна а ні прожити, а ні податків заплатити без того, шчоб не јти до панів та купців в одробітки, на *заробітки* та в *најми*, куди пријмуть. В цьому зрості најмів, післьа обезземельльуваньньа хліборобів, јавно видно, јак чипльајетьсьа новішча власність, *грошова*, (купецько-фабрикантська) з старішчоју, поземельно-панськоју. А јак вона солодко обходитьсьа нашому народові та јакиј достојниј пошани характер вона маје, — про те видно з дальших дописів.

*З Миргородшчини* пишуть нам про *одробітки* в панів:

„Післьа волі шість посімејств, котрі були кріпостними помішчика Черниша, не схотіли брати ј усадьб, а не тільки наділу.*) Тепер вони живуть у помішчика в сусідах. Кожна така сімја повинна дати робочого, јак тількі загада пан, шчоб там не було, робити в својему хазьајстві.

Окрім того весноју, јак починајутьсьа полеві роботи, то кожна сімја повинна дати робітника, котриј мусить цилиј місьаць робити в полі на панськіј землі. І все це за те тільки, шчо вони живуть в хатах, котрі збудовані ними ж самими тільки не на својіј, а на панськіј землі. Ці сусіди мајуть заробіток в свого ж помішчика: зза четвертого снопа збірајуть јому ввесь хліб з польа. Ніјакого вигону дльа скоту в ціх вільних—крепаків не ма; скот свіј пасуть вони на панськіј толоці, за шчо з јіх „взимајетьсьа“: з одніјі штуки робочого скоту 2 карбованці ј 4 дні одробітку, і 50 копіјок і два дні одробітку за дрібноту: тельа, вівцьу, свиньу. До чого низькі ціни за всьаку роботу, можно бачити з того, шчо за 9 днів молотьби дајетьсьа карбованець і мірка пашні. Јакиј погльад мајуть на своје теперешнье житьтьа крестьане Полтавськојі губерніјі?

Всі в один голос кажуть, шчо теперешнье житьтьа гірш колишнього; тим тільки ј крашче, шчо тепер не бјуть. За те колись хоч і били, так јісти було шчо, а тепер иноді ј јісти нічого. Чим дальше живемо, тим гірш жить льудьам. Колись, літ 15 тому, јак тільки настала вольа, заробльали женці на кочубејських

*) Не схотіли, — чи, може, јак записані в дворові, не мали ј права на земльу ј хату по „Полож. 19 Февраля“? М. Др.

земльах 3-ій сніп, після стали давать 4-ий, а тепер, сього году, арендатор кочубейських земель, Дервініс, давав жита шостий і пјатий сніп на переміну (з однієї копи шостий, з другоєї пјатий), а пшениці пјатий і четвертий, бо пшеницьа була плоха. От у нас, јакий хутір невеликий, зроду не памјатају, шчоб за коробку коли молотили в нас льуде не з нашого хутора, а тепер јесть і Шишачане, јесть і Јареськівці (з Миргородського повіту) із містечок навіть не нашого повіту. Бувало підеш літом на заробітки, то принесеш рублів 50, 80, 40; тепер або принесеш, або ј зовсім нічого, та шче ј своје пројіси.

Рідко, дуже рідко хто сього літа приніс рублів 30, мало таких, шчо поприносили по 10 р., а більше таких, шчо принесли самиј пустьак, або ј нічого. Бувало ж, бачить чоловік, шчо на заробітках плохо, прийде до дому, заробить з снопа; а тепер шчо ж заробиш, коли дајуть 5-6-ий сніп! Сього году в Дервініса пропало багато пшениці через те, шчо він думав зібрати ввесь хліб винуватцьами та одробітчанами (шчо одробљајуть јому по 4 дні за десьатину; јак хто бере в јого на засів, то даје панові третій сніп і 4 робітники од дља тики), та ј не зібрав: Багато поостававалосьа шче пшениці не зібраноји, пшеницьа перестојала, зерно стало сипатьсьа, тоді став давать за вборку пјату ј четверту копу. Потім того, јак зерно сливе зовсім повипадало, так шчо зкосивши згрібали пшеницьу прьамо в копиці, а не вјазали в снопи, Дервініс оддавав вже ј 3-ій сніп і навіть половину, аби јшли косити. Јак прийдетьсьа хліб збірать з польа, тоді не најмеш в нас робітника за гроші;—трудно,—всьакиј або своје косить, жне та вбираје, або за сніп зароблља, або одроблља. Отож з прошлого году Дервініс вигадав шче нову штуку: даје десьатину землі чоловікові, а чоловік мусить јому за ту десьатину убрать (скосить, звјазать і звезти панськоју скотиноју, а другі розвозьать своједу, а јак панськоју, то за панську скотину треба одробљать окреме) півтори десьатини хліба. Льуде кажуть, шчо під хорошиј врожај це вигодно; та хто јого зна, шче льуде добре не взнали того способу.“

Друга допись із *Миргородського повіту* показује, јаке гірке житьта в најмах в панів на табачних плантацијах.

„Дуже гидко живетьсьа бідному льудові в најмах, а про табачні плантаціјі, то вже нічого ј казати.

На табачні плантаціјі најмајутьсьа најбільш молоді дівчата, ј на плантацијах помішчика *Марковського* је ціла сотньа таких молодих робітників.

З кінцьа марта місьацьа аж по 15-те нојабрьа (значить за $7^1/_2$ місьаців) дістајуть вони у јого від 12 до 25 карбованців.

Годуjуть jіх тут гидко; спльать вони в холодних сарајах на голіj землі, j через це, в апрілі місьаці, сливе всі болijуть лихоманкоjу j гарьачкоjу. Хоч jісти j спати в шчедрого пана не дуже гаразд, про те тут робота пекельна: цілиj день вони жарьутьсьа на сонці, а тут шче ходить табачник або j сам пан та дивитьсьа, шчоб ніхто ні однijі хвилини не простоjав без діла, не згульав.“

А ось друга допись з *того ж* таки *повіту* показуje, jак мошенничаjуть пани, шчоб затьагти до себе робітників, котрі від них тікаjуть.

„До генеральші *Jерноjі* зовсім не хотіли дівчата наjматись — так, виходить, солодко у неjі робити! — Так шчож вона вигадала? Підіслала чоловіка, мов він із другого місцьа прийіхав, із Лубенського повіту, j наjмаje до другого пана. Чоловік цеj вговорив кого треба, дав завдаток і поjіхав собі.

Минуло кілька часу; підходить вже j іти на роботу. Тут раптом прийіздить тоj же самиj чоловік; загадуje отправльатись на хутір..... „На jакиj хутір“? питаjуть. — „Jак на jакиj? хиба ж ви не знаjете, куди наjмались? До генеральші Jерноjі. — „Е, беріть собі — бог з вами — і свij завдаток, ми крашче без роботи зостанемось, а туди не підемо, не хочемо.....“ — „То таке: jак не захочете сами jти, то поведуть. Булоб не наjматись, а коли наньньались, то треба jти.

Справді, генеральша заjавила до станового, шчоб заставив jіх iтти на роботу, бо вони позабирали завдатки.“

Третья допись з *Миргородського* повіту знов говорить про *мошенство панів та жидів*, шчо зробились помішчиками.

„От вже більше году, jак у нашому повіті зjавиласьа болість — гнила жаба; дуже багато льудеj од неjі вмираje. Та j де тут видужувати, коли нічого jісти, бо попам плати за похорони, жидам плати за горілку на поминки, а тут у казну j у земство треба платити податки. А з заробітків повертались і нічого не принесли. Де jакі, котрі були на табачних плантацijах, не получили рошчоту, бо тепер табак дешевиj, так пани кажуть, шчоб підождали, поки ціна табаку підніметьсьа, а jак продадуть табак, то тоді j рошчитаjуть. У jекономіjі ж жида Горвицьа на Пологах так шче крашче зробили: закльучили в волості з робочими условіje: по 23 карбованці за літо до Покрови (1-го листопаду), а jак прогульаje хто jакиj день, то штрафу вдвоje проти денноjі ціни. Коли табак померз у травні (маjі) місьаці, то jекономіja j роспустила робітників. — Каже: „jдіть собі до дому, а jак треба буде, то ми вже вас покличемо“. — Робітники пішли

собі до дому та ј ждуть, поки јіх покличуть. Не довго ждали, бо јіх скоро визвали до мирового судьді по повістці, де јіх јекономіја винила, шчо вони повтікали з роботи ј не хотьать робити. Мировиј, не думавши багато, присудив зідрати з них по 46 карбованців, та шче по 3 карбованці на судові здержки. От так по 49 карбованців заробили на своју шију. Скоро в нас настане жидівське царство: всі великі јміньња перејдуть в јіх руки. Пан Горвиць купив іміння графа Гудовича; от скоро ј друге велике јміння Муравјова попаде в руки Зароховича. Тепер він најмаје в јого 16,000 десьатин по 1 кар. 75 коп. за десьатину, а сам најма од 5 до 15 карб. за десьатину, одбіраје, значить, чистого доходу 60,000. Коло јого вјутьсьа все жиди менші, а ці вже впивајутьсьа в тіло мужицьке ј ссуть з јого остатню кров. Не більш пожившьајутьсьа бідні људе ј од својіх панів. Пан Черниш сеј год так роспорьадивсьа: брали в нього људе по 10 десьатин землі з 3-го і 4-го снопа на всьаку пашню. От він, јак скінчилисьа жнива, то пшеницьу всьу забрав собі ј каже: „на вішчо мужикові пшеницьа, він привичниј і чорниј хліб јісти“, а взамін пшениці дав житом, котре жучки повипивали, зосталасьа јідна тільки солома. (Мужицькиј живіт, хоч і каміньња змеле, чом би јому не покоштувати соломи, аджеж скот јість, а мужик шче хуже скота!). Один дьадько, шчо робив в јого, росказује, шчо він з жінкоју вдвох получали в јого 45 карб. у рік, а хліб давав гірш, ніж земльа: просто з току наберуть невијаного, змельуть, тај дајуть људім јісти. „Бідували ми так сливе цілиј рік; в кінці года, в ту ніч, јак моја черга була објізжати поле, украдена була копичка сіна; післьа того витрусили сіно в мужика; він проседів три тижні в острозі, сіно вернув, а з мене таки пан вивернув 21 карбов. Заплакав ја тільки гірко, тај пішов з жінкоју шукати луччоји роботи; радили мені жалітьсьа до мирового, та де там з ним тьагатись голодному чоловікові. Мировиј за свого ж руку тьагне“.

Скажуть:—чому же мужики не жалијутьсьа в суд? Так суд же завжде — оборона багатшого, а в наших панських мирових судах це робитьсьа зовсім прьамо ј нехитро.

От у нас мировиј *Коченевськиј* умовивсьа з почотним мировим—*Сурином* рішати своји діла так, шчо јак Коченевськиј маје діло з мужиками, то ріша діло Сурин на користь Коченевського, а јак Сурину треба вести діло з мужиками, то Коченевськиј ріша на користь Сурина. От тут і добјешсьа правди! Поткнись у зјізд, так там тіж пани засідајуть. Це похоже на те, јак би вовка посадили судить овець, так пани судьать мужиків. Коченевськиј так умів стојати за панську правду, шчо јого навіть назначили в окружниј суд членом, бо дуже надежниј чоловік“.

А ось знов допись з *Миргородського повіту* про те, јак *суд боронить робітників од панів:*

„Діло розбирајетьсьа у мирового судьді. Жалијетьсьа ліберальниј пан *Зеленськиј* (він же ј мировиј судьдьа другого участка). Обвиньајутьсьа три дівчини, шчо взьали завдаток і не јавились на роботу, на табачну плантаціју. Дівчата сміливо росказујуть, шчо јім не додали торік по три карбованці, шчо вони вже ј чоботи позтоптували, ходьачи за тими грішми, своїм потом зароблени-ми. Свідітелі кажуть теж саме. Одна дівчина обернулась до пана: „ви ж сами казали, шчо јак придеш на це літо робить, то ј ті гроші віддасте“.

Мировиј судьдьа присуджа взискати з них по *пјать карбованців* штрафу за простроченні дні ј вернути *три карбованці завдатку.*

Значить, придетьсьа бідним дівчатам пів літа за дурно робити, а Зеленськиј зможе послати своїј жінці, котра, кажуть, транжире гроші за кордоном, ті 24 карбованці, котрі він задурно зідрав з бідних дівчат.“

Таким то свьатим робом нароста шче нова свьата власність в панських та арендаторських руках і в звичајниј рік, — а коли бог шче поможе, та пошле неврожај, а за ним голод, — то зріст свьатоји власності шче ліпше піде, коли не там, де саме неврожај случився, то в другім місці, куди він вижене більше *дешевих рук* на заробітки. Тільки ж і там, де неврожај стане, панам він не завше такиј невигодниј, јак мужикам, а иноді так і зовсім таки вигодниј, — бо в панів все таки зберетьсьа чималенько хліба, котриј, јак продастьсьа по великій ціні, то шче ліпше ніж за врожајниј рік гроші виручатьсьа! По крајній мірі нам не раз вдавалось стрічати панів, котрі просили в бога неврожају, а најбільш післьа врожајного року.

Ось картина *голоду* в Полтавшчині в 1876 р. післьа неврожају:

„Дуже гірко сеј рік жилосьа бідному простому льудові на Украјіні: сіна зовсім не вродило; хліба мало було; гречки ј проса так і зостались на полі, куди ј послідньє насіньња витрусили; жито молотити пријшлосьа пополам з жолудьами...

Недорід усього! Голод скрізь страшенниј!!.. Скотина,—куди не гльань — стојіть худоба, голодна: поведеш продавати,— ніхто ј дурпо не бере. Жиди купували на шкуру, а мньасо було по шагу за фунт. У Полтаві, кажуть, один чоловік вивів на базар коньаку: водив, водив,— ніхто не хоче купувати, так він јіјі ј виміньав шевцеві за чоботи, шче ј семигривенника додачі дав; радиј, шчо здихавсьа від обузи.

У Миргороді на зімнього Миколу багацько водили льуде конеj, так ніхто на них і дивитись не хоче.. Та j шчо то за коні! Худі, самі кістки, ребра аж світьатьсьа! Jак то jого дивитись хазьаjінові, в котрого так перевелась остатнья худоба. Бачив jа тоді, jак мужики везли жидові товар із Полтави. Підрьадились вони за сімдесьать верстов туди j відтіля по карбованцьу від кожноjі хури. Думалось,— бачите,— бідним льудьам: „ачej— таки хоч на корми шчо небудь заробимо“. Ні, не вивезли: не видержали бідні коні! на десьатій верстві — чи шчо — загрузли в гразьуку (це було в осену, коли була дуже велика гразьука) і сливе всі пристали; дejакі тут і зостались, — довелось тільки шкури поздіjмати.

Не крашче над скотину j льуде jіли: прijшлосьа тут і жолудів покуштовати, j усьачини. В однij хатині, дуже вбогij, бідна мати, jак риба об кригу бjетьсьа: малих дітей купа голодна кричить, плаче, просить jісти... Шчо ж вона, бідна мати, зробила? Тикнула jім у руки по цибулі, бо в хаті не було ні крихтини хліба. Одна дуже сердобольна пані росказувала, jак jіjі сусід прijшов до господи худиj, бліднij, ледве на ногах держитьсьа... „Jа jому j кажу: Jухиме! Ти, мабуть,хвориj, шчо такиj блідиj; пішов би ти до лікарьа, він тобі лікарства дасть“. — „Та jа, баринья, прijшов до вашоjі милости, шчоб позичили мірку житнього борошна, бо вже третій день, jак jа j діти моjі нічого не jіли“, одказав Jухим міні, і сльози в нього на очах затремтіли. А далі це — дивльусь — він шче більше побліднів, потім затрусивсь і упав на діл... Тут jа дуже зльакалась, бризнула на нього водоjу, дала поньухати спирту, j він трохи очуньав. Винесла jа jому кусок булки. Він дуже до нього жадно кинувсьа j зразу зjів. Винесла jа jому шче півбулки, та j кажу: Оце на, заховаj та j jістимеш дома, шчоб ніхто не бачив. — „Хіба jа звір, шчо jістиму сам, коли діти сидьать голодні“!

У де jаких хліба не стало j до Різдва. А з посту сливе половина льудеj стали брати хліб з магазеjів, то на харчі, то на сіjбу.

Настала весна. Тепло — либонь трохи порадувало народ: скотину випустили пастись; льуде пішли в поле: все прijньалосьа копати, садити, сіjати; але j тут біда! де jого грошеj узьати? Податі платити треба, хліба купити нізашчо j продати нічого. Скотина, jака j зосталась, зовсім не в ціні. Хліб дорогиj несказанно: за пуд борошна житнього жидові треба заплатити копіjок 60, тоді jак в осени сам же jому продав по 25 копіjок.

Дуже багато народу пішло сеj рік на заробітки. Зajдеш було в волость, то — дивишсьа, — сидить чоловіка три або чотирі — все записуjуть, аж піт з них льjетьсьа, тих шчо jдуть на

заробітки. Із однієї волості (до трьох тисьач душ жителів) взьали таким робом білетів на заробітки душ вісімсот; а скільки ж шче тут дома в своїх панів понаймалось на плантації до табаку!“

Јак добре живетьсьа на заробітках хліборобам, косарьам і т. и. в степах, куди вони јдуть з середньої Украјіни, це доволі показано в II т. „Громади“. Ось шче допись з *Полтавшчини* про дольу крестьан заробітчан:

Товаришч наш пише з *Миргородшчини:*

„Дуже важко живетьсьа бідному льудові дома в себе, а шче гірше житьтьа тих, котрі ходили 1876 року на заробітки. Цілими сотньами сливе, цілими селами пішли було льуде на заробітки. Одначе шче не багато ј часу минуло, јак пішли, а вже багато заробітчан назад поверталось: бліді, хворі, хмурі ј голодні, не знајшовши нијакої роботи, сумні ледве-ледве шкутільгајуть до дому. Народу скрізь набилось, кажуть, сила, а роботи не ма нијакої. Поробиш там јакиј день або два, запрацьујеш копијок тридцьать, та ј сидиш знов — сподівајешсьа, шчо хто небудь најме. Де шчо було з дому—все попродавали. Иншиј і косу ј сорочку проміньав на хліб..... і тепер повертајутьсьа до дому. Он вони ледве дибајуть по дорозі, гльаньте! Бліді, тижнів по скільки ј сорочок не переміньали; нужа так і сиплетьсьа..... Тој шкандиба в однім тільки чоботі, друга нога онучеју обвјазана, иншиј іде з головоју, оберненоју ганчіркоју, — шапки не маје (голодниј, десь виміньав за пальаницьу). Де јаких привезли зовсім хворими; — теперь лежать у гарьачці. В Березову Луку одну дівчину привезли зовсім мертву, бідна не дотьагла ј до дому. „У мене оце вже чотирі тижні, каже один сельанин, різачка, ј ноги попухли, ј голова кружитьсьа; —на силу доліз до дому. От тобі ј заробили на своју шију“!.....

Ось картина житьтьа *робітників на сольаних озерах під Одесоју*, де јаким то чудом частині робітників, котрих здибав наш товариш, шче живетьсьа не так то гірко,—але за те тут же другій частині живетьсьа трохи не јак собакам.

„Робочі на одеських сольаних озерах бувајуть строкові ј поденні. Строкові робочі најмајутьсьа завше с 1 марта по 15 нојабрьа, на сім, значитцьа, с половиноју місьаців. В 1876 годі на озерах було срокових робочих сімдесьать чоловіка, із котрих одна артіль харьківців з пјатнадцьати чоловіка, а друга артіль черниговців з пьатидесьати пјати чоловіка. Перша артіль брала по 70—80 карбованців на чоловіка, друга артіль по 90 карб. Обидві артілі були на хазьајських харчах, шчо обходилось конторі озер (акціо-

нерному обшчеству) по 30 коп. в сутки на чоловіка. Харчував робочих один служашчиј при конторі ј обо всім давав шчоти хазьајінам. Харчувались робочі так: на сніданьња давалось по кусочку свиньачого сала ј по півтора фунта нальаниці. На обід і вечерьу боршч з капустоју, бурьаками ј мньасом по 1 ф. на чоловіка; каша гречана, або просьана з салом; до страви дававсь житніј хліб і чарка горілки, а шчирим робочим і по дві чарки. На питьтьа хлібниј квас.

Не знају, чи цьому правда, а говорьать, шчо страва готовилась так чудово, шчо директор і смотритель брали јіјі ј собі на обід. Робота починалась з восходом, а кінчалась з заходом сонцьа. Тим робочим, котрі хтіли робить і в ночі, давали додатку по 10 коп. і чарку горілки на сніданьња.

Ламали сіль мабуть з місьаць, а так јак це робота трудна, то робочим добавльали по 10 к. в сутки. Жили робочі в камјаному балагані, в котрому дльа спаньња були зроблені нари, ј на них стилилась на ніч солома ј рогожа. Балаган такиј здоровиј, шчо на душу приходилось місцьа по півтора квадр. сажња ј по 2 куб. саж. воздуху. На хазьајськиј кошт хођили робочі ј у баньу, котра тут же ј була постројена; дльа бані робота кінчалась в субботу зарані, в 4 год. після полудња. За один раз банилась јідна половина робочих, а за другим заходом друга.

При озерах је больница, в котрій лічатьсьа робочі даремне, на хазьајськіј кошт. В больниці 10—12 кроватів, але можна поставить і 30. Лучајетьсьа, шчо боліје часом і по 60 чоловік. Самі частішчі болісті: гарьачка, возвратна лихоманка, ломота (ревматизм), јазви ј грудні болісті. Харч, сорочки, одежа дльа слабих дајетьсьа даремне з контори. Фельдшер частенько краде больничниј чај, сахар і другі ласошчі. При больниці окрім фельдшера је доктор Бертензон, котриј пријіздить з города по 1—2 рази в недільу.

Доктор получа, кажуть, 1500 карб., а фельдшер 50 карб. в місьаць; больнична прислуга получа по 15 карб. в місьаць. (Між слабими лучајутьсьа перејіхані вагонетками; так за один місьаць в цьому годі перејіхано 4 чоловіка).

Всі строкові робочі рідко коли беруть до строку скілька небудь грошеј, через це при рошчоті получајуть коли ј не всьу то більшу часть строковоји плати. Мабуть з половина робочих строкових при рошчоті получајуть за ширость в роботі по 3—5 карбованців награжденија.

Так то живетьсьа робочим строковим, јак јіх најма ј содержить сама контора.

Виволочка ј ломка соли віддајетьсьа иноді артільшчикам за 25—28 карбованців за погонну сажінь. Один артільшчик може виволокти 10—12 сажнів. Артільшчик сам від себе најмаје ро-

бочих і сам з ними рошчитуjетьсьа. По контракту артільшчик мусить построjіти деревjаниj балаган, котриj післьа робот достаjетьсьа конторі озер. Взьавши в рошчот те, шчо артільшчик чимало таки грошеj тратить на балаган, харч, посуду, кухонну прислугу j друге, — він через це вигадуje, jак би подешевше наньиьать робочих і jак би обдурить робочих, шчоб самому не зостатьсьа в убитку. А вони j справді часом не получаjуть користі j утікаjуть без вісти, бо вони більш не можуть заробить, jак 1—2 карб. на сажневі.

Jак ламаjуть сіль, то артільшчик може заробить карбованців з 30—40, але вони рідко коли можуть стільки заробить, через те, шчо контора по контракту маje право перегонить jіх з jідного місцьа на друге. В jіднім, наприклад, місці артільшчик почне вже ламати сіль, понаjмаje робочих, а тут контора каже jому, шчо в цьому місці або не вигодно, або не можна ламать соли j показуje jому друге місце. Артільшчик переходить на друге місце, а перші затрати пропадаjуть, бо він получа плату за погонниj сажень, складениj в бугор. Та шче j самі контракти пишутьсьа так, шчо більше бjуть на вбиток, ніж на користь артільшчикам. Лучаjетьсьа теж, шчо безграмотним артільшчикам пишуть в контракті зовсім не те, шчо говорьать при словеснij умові. Такі порьадки, при отдачі виволочки j ломки соли артільшчикам робльать те, шчо артільшчики дуже тисньать та обманьуjуть робочих, хотьать з бідноjі бідноти здерти ту користь, котороjі вони не можуть взьати через конторські порьадки. Артільшчики наjмаjуть завше поденних робочих. Поденні робочі получаjуть по 80 коп.—1 р. в день, жінки беруть по 35—50 копійок; вони при виволочці промиваjуть сіль і поливаjуть бугри водоjу. Робочі поденні буваjуть більше всього з бідноти, котра бродить по Одесі j ночуje то коло Дьука (бульвар), то по одеськіх минах та трушчобах. Чим більше цього народу, тим артільшчики гірше понижаjуть поденну плату. Jак же лучаjетьсьа, шчо робочих мало, то артільшчики переманьуjуть jіден у другого робочих і вшукуjуть jіх jак мога.

Лучаjетьсьа, шчо робочиj кида всьу своjу плату j утіка до другого артільшчика. Артільшчик харчуje своjіх робочих в довг, в довг же даje jім і горілку, шчоб тільки вдержать jіх у себе. Jак робочиj маje більш довгу, ніж виробив, то він втікаje до другого артільшчика, хоч би j за менчу плату. Jак же другому артільшчикові робочих не треба, то він договорьуjетьсьа з другим артільшчиком, котрому робочі винні гроші, j, приньиьавши робочих до себе, зараз же jаким небудь способом і видере ці гроші в робочого. Jак почне jти дошч, то тоді артільшчикам лахва: робота зупиньаjетьсьа, а робочі сидьать холодні j голодні,—от за-

раз артільщики ј договорьујуть јіх на тиждень або шчо, ј дајуть таку плату, јаку схочуть; лучајетьсьа, шчо артільщики при таких случајах понижајуть плату на 5—20 к. Не обходитьсьа тут без гомону, лајки,—але голод не свій брат!

Контора ј сама најмаје длья ломки соли поденних робочих по тій самій ціні, јак і артільщики, ј росчитује јіх по субботах. За длья того, шчоб по недільам робочі не пропили всього, шчо заробили, та потім не сиділи голодні, контора видаје по 6 марок, кожна по 30 к.; за ці марки робочиј обідаје в озерних маркитанів, а маркитани доставльајуть марки в контору, де јім і дајуть гроші. Харч у маркитанів поганиј, не свіжиј: боршч з мньасом по 8 к. порција, каша з салом по 7 к., чарка горілки по 6 к. Хліб копијкоју дорожче городських цін. Маркитани купујуть теж стару одежу, чоботи ј продајуть це все робочим втроје, або вчетверо дорожче, ніж самі платили. Јідно слово, поденні робочі на сольаних озерах—це самиј несчастниј народ в світі; у нього ні роду, ні плоду, ні вида чоловічого. Страшенна бідність видна на всьому: на одежі, тілі, лиці; свіжому чоловікові страшно становитьсьа ј гльануть, а не то шчоб пожить з такими поденними робочими.

Всіх робочих на одеських сольаних озерах бува: зімоју чоловіка з 80; літом з 300, в осени, јак бува виволочка соли, 600—700 чоловіка.

Так то живуть в Одесі ті, котрі виробльајуть нам всім јідну з најважнішчих річеј длья нашоји страви“.

Оттаким то способом јак зберуть пани та купці грошеј з хліба, табаку та з соли, шчо длья них пожнуть та повитьагајуть робітники серед собачого житьтьа, — то свьата власність росте шче далі: закладајутьсьа заводи, фабрики, купујутьсьа машини ј длья самоји праці на полі. Тут вже де встојати бідному мужикові, котриј маје клаптик польа та пару волів та руки, або иноді ј нічого, окрім рук? Продавај і остатньу земльу, та јди в робітники на завод! А јак там і тепер живуть робітники, коли шче не зовсім обезземелено крестьан в Россіјі, це видно ј з дописі з *Брацлавшчини* про *робітників на сахарньах.*

„В остатні роки на Украјіні розвелосьа багато сахарень. Панам дуже подобајетьсьа велика користь, шчо даје здобуток сахару. Јак тільки сахарньа робить 5 або 6 місьаців на рік, то вона може дати користи 100 карбованців на 100. Льуде, шчо мајуть багато грошеј, або (јак ми будем јіх звати) — дукачі, аж на небо лізуть, шчоб скласти товариство на акцијах та купити земльу, котру потім застановльајуть в јакім небудь банку, позичајуть, скілько там треба, грошеј і будујуть сахарньу.

З кожним роком зjавльajетьсьа все більш та більш цих сахарень; помішчики, маjучі потребу в грошах, продаjуть чимало своjеjі землі та лісу дукачам; прості льуде продаjуть своjу працьу, шчоб було чим заплатити податки.

Ja буду казати про jідну Степановську сахарньу, в Брацлавськім повіті, Подольськоjі губерніjі. Цьа сахарньа належить до товариства, котре маje 8000 десьатин купленоjі землі j 4000 десьатин лісу. Окрім того, jак сказано, в надрукованому уставі, товариство мусить мати 1,200.000 карб. грошеj; але на справді цих грошеj не ма j вони лічутьсьа тільки на папері, а все діло ведетьсьа на гроші, позичені за добрі усотки в кијівських банках.

З самого початку Степановська сахарньа понаjмала на службу економів і прикашчиків з польськоjі шльахти, а тамошнього жида Мошку Дубицького запросила до себе в підрьадчики, шчоб наjмав робітників. Цеj жид, Мошко Дубицькіj, до сього часу був чоловік бідниj; але наjмаjучи на сахарньу 800 або j більш робітників на рік, запхав собі в кишеньу за вісім або j девjать років тисьач з 20 льудських грошеj. А jак це могло бути, зараз побачимо.

Завод змовльajетьсьа з підрьадчиком і плате jому в місьаць за 30 робочих днів по 14 карб. 56 коп. за кожного робітника, та 8 карб. 56 коп. за полуробітника. Підрьадчик jіде в села, прьамо до волості; побалакавши на самоті з старшиноjу та волосним писарем, він, за підмогоjу цих урьадників, збираje до волості льудеj, котрі бажаjуть понаjматись робітниками, та тут і jеднаje jіх. Замісць завдатків, підрьадчик даje робітникам заробіток вперед за чотирі місьаці, по скільки вмовитьсьа на місьаць; але не доводитьсьа робітнику навіть і подержати в своjіх руках тих грошеj, за котрі він продавсьа жидові, бо jіх тут же відбираjуть старшина з писарем за всьакі податки та недоjімки; на руки ж робочим вертаjуть остатні копіjки, з котрими j ідуть вони на роботу в сахарні. Без старшини та писарьа підрьадчику не можна наньньати льудеj за таку дешеву ціну; він наперед змовльajетьсьа з ними, та за те, шчо вони помагаjуть jому наjмати дешево робочих, даje jім за кожну продану jому душу по 1 карб.; цього карбованцьа jому нема чого жалкувати, бо за підмогоjу волосних урьадників він наjмаje робітника в місьаць (за 30 робочих днів) по 5 карб. — 5 карб. 50 коп., а полуробітника — за 3 карб. 50 коп. Зробимо рахунок на один місьаць, та j побачимо, шчо жид покладе собі в кишеньу.

За 1-го робітника j 1-го полуробітника jому завод платить 23 карб. 12 коп.; він же дві душі наjмаje наjбільш jак за 9 карб.,

нехай харчі коштують 6 карб., та инші затрати—волосним, прикашчикам та иншим чельадникам — найбільш як 72 коп., себ-то жид стратить на місьаць 15 карб. 72 коп., або і того менше; от і зостаєтьсьа жидові 7 карб. 40 коп. кожного місьацьа; а за всіх шість місьаців він маје собі з робітника та полуробітника не менш, як 44 карб. 40 коп. чистої користи.

Але йому цього мало, і підрьадчик, де тілько мога, норовить зірвати з робітника хоч копійку; занедужа робітник на один день, він вишчитує з нього; зостанетьсьа на кілько часу дома залатати чоботи, або полагодити порвану свитину, він одвертає *за цілий день* від заробітка; так само шахрує і більа харчів: на кожного чоловіка по умові випадаје $^1/_2$ фунта мньаса в день; але жид хоч і даје, та тілько по стільку, шчо хиба де якому тільки припаде малесенький шматочок; останні ж їдьать одну ту бурду, де варилось мньасо. Про другі харчі можна теж саме сказати. Але це шче не все. Море жид робітника голодом, ганьаје і на роботі, шчоб і трохи не оддихав; а як прийде діло до рошчоту, то він його шче і обшахрује; він заплатить робітнику не за ті дні, шчо чоловік робив і за які по своєму рахунку сподівавсьа одібрати гроші, а тілько за ті, шчо записані в нього, підрьадчика. А воно мабуть не маје на світі ні одного жида підрьадчика, котрий би набавив робітнику хоч один день, навіть помилившись; ні один і не згадаје, шчо може робітник помилившсь, шчо може він більш заробив, а ніж каже; а кожний аж на небо лізе, аби завірити робітника, шчо він проробив менш, ніж каже. Послуха, поміркује чоловік, та і рукою махне; а иншій і справді подума, шчо жид каже правду, „бо він письменний, в його все записано“, а того і не зна, бідолаха, шчо він 3—4 дні робив даремне. Важко дивитись на робітника, котрий попав у жидівські лапи: міцно держить його жид в своїх пазурах і пје з його останьньу кріьовицьу: бєтьсьа бідолаха, не перестаје робити, доки жидівські харчі та важка робота доведе його до кінцьа, або зробить з його нікчемного чоловіка — хворого та слабого.

Оттака гірка дольа випадаје кожному робітнику, котрий попадаєтьсьа до жида в невольу; знаје кожний наперед, але волеєю — неволеєю јде. Спитаєш иноді такого чоловіка, чого він на таких умовах іде робити на сахарньу і завше почуєш: „з голоду“. Їдному податків нічим заплатити, у другого була де-јака скотина, — продали за недоїмки, а самого зоставили без хазьаєтва: треба новим обзаводитись; иншій маје де-јаку частину землі, а в другого їїї не ма, — він і ходе по заробітках; а заробітки тепер јакі? робиш, робиш, ні рук, ні ніг не чуєш, думаєш, хоч би шчо заробити, а жид тебе оштрафује та обшчита, —

от і зоставајсьа з чим прийшов“. Так одказује трохи не кожний робітник, а то навіть і всі.

Загльаньмо тепер в жільля робітників.

Всі вони живуть в казармі. В цій казармі је дві половини: в одній живуть тільки робітники, а в другій—шче зроблена ј кухньа. В кожній половині більа стін і посередині зроблені ліжка з дошчок, де спльать робітники. Тут так тісно, шчо проміж ліжками хіба два чоловіка розменетьсьа. Долівка земльана, з вибитими скрізь великими јамами, так шчо легко можна ноги поламати. Смітьтьа мабуть ніколи не виноситьсьа, а загортајетьсьа під ліжка, бо там лежать цілі купи гною; хоч і кажуть, шчо је јакась „вентиляція“, але вонь в казармі ніколи не проходе. Спить робітник на своїй свитині, котру підстила, јак льага спати. В обох половинах живуть всі робітники разом з жінками ј дівчатами, котрих је душ 80.

Треба додати, шчо на инших заводах Кијівськ. губ. је особі половини, де живуть тілько баби та дівчата, нарізно від чоловіків; це најбільш буваје на тих заводах, де робітників најма ј содерже не підрьадчик, а сам завод, через свою контору. Але на степановській сахарні цього не ма: всі робітники живуть разом, себ-то ј баби та молоді дівчата.

Кожний завод повинен мати свою больницьу з аптекоју, фельдшара ј лікарьа, шчоб хворому можна було хоч трохи запомогти, а јак завод не хоче мати свого лікарьа, то мусить просити повітового, шчоб раз-у-раз најіздив. Лікарь повинен не тілько давати запомогу хворим, але разом з поліцијеју мусить придивльатись до санитарного ј гигијеничного стану робітників, себ-то,— шчоб в казармах було чисто, сухо ј тепло, шчоб харчі були свіжі ј здорові, ј таке инше; але замісць всього цього заводськиј лікарь одбираје карбованців 1500, а јак јого не ма, то повітовиј теж карб. 300—400, — по умові з хазьајіном; першиј за те, шчо мусить бути на заводі „свіј“ (бо „свіј“ буде мовчати), а другиј, — шчоб. прижіхавши, не догльадатись до чого јому треба. а де з ким побазікати та викурити цигарку. Так саме ј становиј буде мовчати, бо ј јого не забувајуть: перепада ј на јого дольу карбованців 300.

Праведні та милостиві судьді теж не звертајуть своједї уваги на бідного робітника, хоч і зовутьсьа вони милостивими, та тільки милость јіхньа не дльа робітників, а дльа тих, хто јіх теж не зоставльаје своїми милостьами. —„Де нам позиватись,“ казав мені один робітник, „коли скрізь і всі підкуплені; подаси жалобу хочби до мирового, ј мајеш надију, шчо тебе не осудьать; аж гльади, рішили та не на твоју користь: зітхнеш тілько важко та ј руки опустиш“.

Та ј справді, чого иншого можна сподіватись робітникам хоч від такого судьді, јак тутешнїј *Бьејев* (живе він в м. Вороновиці). Кілько раз не позивали прості льуде економів та инших урьадників за те, шчо вони дајуть јім тумаків, а то ј инше одлупльать, але ні разу жалоба не рішалась на користь јіх, а тілько з економів бралось карб. по 40 на јакијсь пријуть, хоч гроші ј відавались на руки самому судьді. Але јак тілько з „начальства“ хто небудь почне позивати робітників за те, шчо не змога јім була відробити забрані гроші, то наш судьдьа шпарко пријмајетьсьа за діло ј ріша јого на користь начальства, та ј видаје јім зараз ісповнительні листи; мајучи ці листи, начальство напевне здере з робітника своје, навіть хоч з мертвого.

Випада тут сказати, шчо робітникам доводитьсьа коштувати кулаків свого начальства тоді, јак почнетьсьа робота в полі, јак садьать бурьаки то шчо; тоді начальство гульаје по своjому. Начальство, јак казав ја шче попереду, најбільш із польськоjі шльахти; јім важко на душі, јак вони не побјуть кого, або хоч у вольу не налајутьсьа та не назнушчајутьсьа над ким. Тільки ј нешльахтичі те ж добрі: всім тутешнім роб'тникам звісні два брати Іван і Грицько Дмитраші; — служать вони у гр. Бобринського в м. Смілі, Кијівск. губ. Ці два чоловіка сами з простого народу ј шче за часи крепацтва прославились своjею льутістьу. Јіх робітники звуть не инакше, јак катами.

Подивимось тепер на робітників в тој час, јак на заводі кипить робота. Завод не перестаје јти місьаців 5—6, від початку жовтньа, доки можна јому јти „(поки је лід, сніг); робльать на јому в день і в ночі в дві зміни: з півдньа до півночі становитьсьа на роботу одна зміна чоловік 250, з півночі до другого півдньа — друга зміна теж чоловік 250; кожна зміна лічитьсьа в 12 годин, і робітнику тілько тоді можна одібрати свій місьачниј заробіток, јак він простојіть 30 таких змін. Кожниј робітник маје своју роботу: один надрибајетьсьа в прессовому відділі, другиј в одділі дефікаціјі, третіј — в пробільному, четвертиј — в паточному. Кожному робітнику дајуть одну јаку небудь роботу; з неју він і возитьсьа вже до самого кінцьа; покинути ж цьу та взьатись за другу не всьакому доводитьсьа. Вся робота заправльајетьсьа вчинком паровоjі машини, від чого кожному робітнику треба раз-у-раз робити, бо машина не зна відпочинку. Така робота дуже важка, а најбільш льудьам малосильним і малолітнім. До сього треба додати шчо ј те, шче в однім одділі дуже холодно, а в другім дуже душно; от наприклад в прессовім: там всього $2^0$ тепла: дуже холодно, та шче ј сиро, бо долівку раз-у-раз поливајуть холодноjу водоjу, шчоб не виділилась кислота з бурьачного соку; в такім-то місці льудьам приходитьсьа ро-

бити, та шче ј иншиј, котриј маје одну тілько пару чобіт, скидаје јіх, шчоб не пропали, і робе зовсім босим. За те в других оділах дуже тепло: наприклад в паточному +40°, в пробільному до +37° і раз у раз повно пару, в квасильному +37° і повно кислоти від броженьња, при заквасці, вугльа. Воно мов і рај робити в такім теплі, але на ділі виходе пекло: самиј здоровиј робітник, проробивши тут одну зіму, робитьсьа блідним, худим, шчоки ј очі западајуть і рідко јому доводитьсьа поправитись хоч трохи, а најчастіјш він так і коротаје остатньу своју жизнь.

Не можна промовчати, шчо инші робітники видержували довго каторжну жизнь на сахарні ј за довгиј час роботи добре зрозуміли те діло, котре јім поручали. Ја сам знају де-кілько чоловік, котрі років за десьать роботи на сахарні так зрозуміли діло по варці соку на дефікаціјі ј в аппаратах сахарного сиропу, шчо јім не треба було помічі вчених техників. Але все ж таки не доводилось јім бачити лучшого житьтьа на заводі: јіх так само, јак і других, штрафувало всьаке начальство за самі малі вчинки: не покоритьсьа робітник јакому небудь „маленькому начальнику“, не догльане чого в својіј роботі, јого зараз штрафујуть; а то иншиј візьме гнилу трьапку огорнути своји голі ноги, јому кажуть, шчо він вкрав јіјі ј відвертајуть з нього часом половину місьачного заробітку, а то навіть і до мирового потьагнуть.“

Ось друга допись про житьтьа робітників коло машин в *Звенигородшчині* (Кијівськ. губ.)

„Не багато је на світі таких крајів, де б дльа хліборобства було б вже позавожувано такого багацько різних машин, јак у тіј частині південноји Украјіни, з котроји оце ја вам пишу. Хіба тілько шчо в Англіјі, в північній Америці та в Венгріјі је јіх шче більше, ніж в південній половині Кијівськоји ј північній половині Херсонськоји губернij. Особливо в нас багато парових молотилок. Трохи не в кожнім селі је парова машина, хоч в пана, хоч в жида орендатора. Јак видеш часом в осени на могилу в полі, то иншиј раз побачиш јіх не менш јак пјать штук за-разом, шчо курьать на степу. В инших великих господарствах, наприклад в нашім повіті в Шполі, в Калигірці, је јіх і по три ј по чотирі. Звісне діло, шчо в тих земльах, де зразу заводилось багато машин, наприклад в Англіјі та ј на Московшчині, ціна робітникам через ці машини завше зменшајетьсьа, бо машина з јакими двадцьатьма чоловіками справить стілько роботи, скілько наперед того ј сто робітників наврьад чи зробили б. Через те остатні вісімдесьать чоловік мусьать шукати иншоји роботи, мусьать најматись дешевше, а часом і зовсім остајутьсьа без усьакого заробітку. Затим то прості льуде в

західній Европі і на Московщині з початку дуже ненавиділи машини, а јак де, то і досі ненавидьать. У нас то вже річ трохи инакше. Рідко де льуде жалійутьсьа, шчоб машини в јіх одбивали роботу. У степовім крају південноји Украјіни землі је доволі, а льудеј не багато, і через те поки не було парових молотилок і инших машин длья хліборобства, то дуже багацько грунту раз у раз зоставалосьа не ораним. Јак почали навозити з за кардону ті машини (починајучи від 1855—1860 року), то пани стали засівати хлібом в два або і в три рази більше польа, ніж наперед того. Усьак знаје, шчо у нашій стороні пани завше дуже поспішајутьсьа з усьакоју роботоју в хліборобстві. Кожен пан бажаје, шчоб у јого було і виорано, і засіјано вперед, ніж у сусіда. Кожен пильнује убрати ввесь свій хліб, јак він настигне, за јакиј тиждень, а особливо усьак гонитьсьа за тим, шчоб, јак можна, швидче вимолотить своју пшеницьу і відправити јіјі до Одеси або до Миколајева. Наше зерно тілько тоді добре купльајуть за границьу, коли воно буваје приставлено до кораблів дуже рано, вже в августі і у сентьабрі місьацьах. Через те воно в нас і рідко трапльајетьсьа, шчоб машини одбивали роботу в льудеј. Так само не можна казати, шчоб і ціна на льудську працьу стала менша від того часу, јак у нас прињались машини. Тим часом одначе і нашим льудьам буваје од машин не мало лиха. Перво на перво через машини та велике панське хазьајство, дрібне мужицьке хазьајство рујнујетьсьа до решту. Ми вже сказали, шчо пани дуже поспішајутьсьа з усьакоју машинноју роботоју. Шчо ж з того виходить?

В нашій стороні пани најмајуть льудеј до роботи коло машини шче заранья, на весні або в осени, у тој час, јак з льудеј податки збірајуть. Тоді саме пани дајуть льудьам гроші на одробіток на десьатини або до машини. От же ж јак почнетьсьа панська робота, то льуде мусьать шчо днья виходить до неји, хоча б на јіх власних нивах вже зерно на земльу висипалосьа. Через те воно завше і буваје, шчо в льудеј і виорано, і посіјано, і убрато, і вимолочено пізнијше, јак в панів. Певно, шчо це длья льудеј велике лихо.

Јак буваје, шчо в пана стојіть на десьатині 15 кіп, то в мужика тілько 10. Пан з кожноји копи пшениці маје шість мірок, або і цілу четверть зерна, а мужик јаких мірок 4, бо решта висипалась, або миші поїли. Пан свій хліб продаје рано і за дорогу ціну в Одесі або в Миколајеві, а мужик хіба шчо після Дмитра (26 октьабрьа) вивезе јаку торбинку в містечко і віддасть јіјі на базарі жидам за півціни. А це все через шчо діјетьсьа? Через то, шчо в панів багато землі і хазьајства великі, а в льудеј грунту мало і хазьајства дрібні. От же ж чим

більш пани машин накупльајуть, тим вони більш хліба засівајуть, тим јіхні хазьајства стајуть обширнійші. Чим дальше, тим гірше льуде гајутьсьа на заробітках, на панських ланах, та коло панських машин і тим гірше рујнујетьсьа јіх власне хазьајство. Одначе ми не затим повели нашу розмову, шчоб росказувати вам про ввесь вплив, јакиј мајуть машини на льудське житьтьа в південніј Украјіні. Це річ дуже довга. Скажемо одначе кілька слів про одну частину цього діла. Кожен знаје, шчо пани та жиди мајуть від машин велику користь. Усьак добре розуміје, шчо та користь іде јім не від самојі машини, а від льудеј, котрі коло нејі працьујуть, бо звісно, шчо машина, хоч јак хитро вона зроблена, усе ж таки сама, одна, без льудеј, ніколи нічого до ладу не доведе.

І шче до того ј робота при машинах не легка ј не безопасна. Машин не давно понавозили в нашу сторону; наші льуде до јіх шче не конче привикли ј через те не рідко трапльајетьсьа лихо робітникові від машини. Иншиј раз вона чоловікові пальці поодриваје, другиј раз усьу руку; не рідко буваје, шчо ј до смерти вбје, або ј шче гірше: скалічить на віки.

Таке лихо буваје дуже часто, тілько про јого шчось дуже мало знајуть. Навіть ми сумнівајемось, шчоб була на Украјіні хоч одна парова молотилка, котра б својіми колесами та зубами не потрошчила льудських кісток, або не пролила крови робітників. Ми знајемо не про один десьаток таких случајів, знајемо, шчо де на јаких машинах такі річі бували по три ј по чотирі рази, а не знајемо ми шче ј однојі паровојі машини, котра б проробила три роки ј не скалічила ні однојі льудини. Але цього шче мало. Ми не знајемо ј одного случају, шчоб тој пан, або жид, котриј був хазьајіном машини, заплатив хоч копіјку робітникові за каліцтво. Најбільше бувало нешчастних случајів в перші роки, јак тілько понавозили машин у нашу сторону, одначе ми не хочемо доказувать по давнім давньам, а розскажемо тілько про дејакі случајі за остатні роки.

В селі Критках Звенігородського повіту је орендатор жид Цікліс. У јого је парова молотилка. На тіј машині в сентьабрі 1874 р. робив за подавальшчика парубок з тогож таки села *Іван Т.* Трапилось јому таке лихо, шчо барабан машинниј ухопив јого праву ногу, чисто јіјі поторошчив і трохи не одірвав у шчиколодці. Цілісіньких три тижні нешчасниј парубок пролежав в хаті свого батька без всьакојі помочи. Усьа нога взьалась антоновим вогнем і стала чорна, неначе вугільльа. Мати јого стратила остатні својі гроши 30 карбованців, шчоб јак небудь јого вилічити, одначе нічого не пособльало. Јіј дуже не хотілось віддавати јого в больницьу, бо в нашіј стороні прості льуде

бояться больниці. Їздила мати до лікарья прохати, шчоб той прийіхав до хати відрізати синові ногу. Одначе лікарь не прийіхав. Нарешті Івана Т. таки повезли у Звенигордську больницьу й там вже одрізали йому ногу.

Певно, шчо це було зроблено трохи не через місьаць після того, як машина його побила, й через те мусіли відрізати йіі далеко вишче, ніж можна було б зразу. Окрім цього одпустили його з больниці не загоївши добре рани, так шчо й через цілісінький рік після того рана шче гноїлась, хоча Іван Т. зроду свого чоловік доволі здоровий. Тепер він трохи навчивсьа шити чоботи й з того живе, одначе й досі ходить на милицьах, бо не можна йому й деревяної ноги прилагодити. Жид Цікліс не дав йому й одної копійки й нічого не схотів роботи йому на поміч окрім того, шчо кілька разів вилаяв його матір за те, шчо вона не хотіла сама зараз везти сина в больницьу.

В селі Сучку Звенигородського повіту орендує панський степ жид Гинцбург. Має й він парову молотилку. В октьабрі 1873 року стояла та машина на степу й молотила. Усьак з нас знає, шчо до паровоїі молотилки треба двох чоловік машиністів: одного до паровика, другого до молотилки. От же ж жид не схотів наймати двох льудей, яких треба, а приставив до молотилки хлопця 16 років *Корнїя С.*, котрий до того часу пас телъата й ніколи не робив коло машини. Стояв якось Корній С. на драбині й лив оливу в підмашинники. Драбина трохи похітнулась, і впав він грудьами й правою рукою між колеса машини. На шчастьа машину швидко зупинили й виньняли Корнїя С. та вже з чисто побитими грудьами й головою. З ран у його кров так і бігла, а права рука була вибита з плеча й трохи низче ліктьа обидві кістки перебиті. Кінці їіх попробивали мясо й стирчали крізь шкуру. Нешчастний хлопець зараз упав без памяти, а льуде почали казати, шчо треба його одвезти на село до матері, бо машина робила на степу верстів за три од села. Одначе жид, управльающчий Гинцбурга, не дав ані воза, ані конья, шчоб його одвезти, кажучи, шчо вози потрібні дльа роботи, й Корній С., побитий і знівечений, пролежав без всьакоїі памяти на степу 2 години, поки не надїіхав случаєм з села один чоловік і не взьав його з собою. Нічого й казати, шчо Гинцбург не заплатив Корнїєві С. ні одної копійки за каліцтво. На *Лебединськім* сахарнім заводі у жида Ізраіля *Бродського* в марті 1876 року случилосьа таке діло: Ішов один з робітників, молодий парубок років 19 по досці понад великим казаном з окропом, послизнувсьа й упав в той окріп. Його зараз витьагли, й на диво льудьам він не вмер, одначе не можна сказати, шчоб і очуньав. Вилежав він яких тижнів шість в больниці й після того його одпустили.

Побачили ми јого аж при кінці јульа, одначе ј тоді не було в јого по појас цілого шматка шкури. Увесь він був страшенно синіј, і від ран та струпів понаростали по всьому тілі довгі смуги, червоні та такі тверді, неначе јому хто під шкуру позакладував шматки дерева в палець завтовшки. Багато де в јаких місцьах шкура від ран постьагуваласьа, страшенно боліла ј свербіла.

Можна на певно сказати, шчо проболіје він шче не меньш, јак рік, та наврьад чи коли зовсім очуньаје, бо від дуже великојі спеки в јого ј тепер вже в середині попорчено. Ізраіль Бродськиј, так само, јак і другі дуки, не маје звичају платити шчо небудь робітникам за каліцтво, котре вони добудуть собі, робльучи на јого, і цеј парубок, так јак і багацько других льудеј, дурнісінько на віки втратив своје здоровја. Та це шче не все. Це був такиј случај, шчо робітник сам послизнувсьа ј упав в окріп, і жид може казати, ніби то він тому не повинен.

На Лебединськім заводі дијутьсьа ј гірші діла. Је там така машина, котра підіјмаје голови сахару вгору на сушку. От же ж та машина так паскудно налагожена, шчо дуже часто голови сахару від самојі стелі падајуть назад і разбивајуть голови льудьам, котрі на низу робльать. За цьу зиму 1875—1876 р. не одного чоловіка вбили сахаром на смерть, а покалічили на віки ј шче дуже більше. Все це робитьсьа јакось нишком; ніхто про те нічого не знаје. Бродськиј з кожним роком стаје багатшим і багатшим і вставльаје окульари начальству та сусіднім панам, будујучи коло завода школу ј больницьу. Јакі порьадки в тіј школі, ми шче добре не знајемо, а в больниці то погано, бо льуде, котрі в ніј бували, дуже жалијутьсьа. Такі самі случајі каліцтва од машинноји праці в нашіј стороні за остатні часи трапльалисьа в Шполі Звенигородського повіту, в Калигірці Звенигородського повіту, в Маліј Вишчі ј шче де в јаких селах Іелисаветського повіту. В селі Нечајівці Чигиринського повіту в 1874 році один молодиј чоловік вмер, бо переробивсьа, працьјучи за подавальшчика на жидівськіј паровіј молотильці. Кожен раз діло дијалось однаково: робітники тратили здоровја, або на вік зоставались каліками, а хазьајіни машин не платили јім нічого за те лихо, котре вони собі добували, працьујучи јім на вжиток.

Певно, шчо це завше так було ј буде всьуди, *де робітник працьује за гроші на панських або жидівських машинах.* Хазьајін маје машину, маје ј гроші; јому бајдуже, шчо јого машина кого вбје, або скалічить јакиј десьаток льудеј. Він завше најде инших робітників, бо нужда та голод приведуть јіх до нього. Тим часом одначе ј тепер вже в инших крајах, наприклад в Англіјі, хоча шче ј не заведені гарні громадські порьадки, ј хоча ј там робітники шче працьујуть на хазьајських заводах та машинах,

та всеж в Англіі робітники вже трохи розумнійші, ніж наші, і вже вони присилували хазьаінів машин до того, шчо ті мусьать заплачувати їм грішми за каліцтво, котре вони добудуть, роблячи на тих машинах. Певно, шчо, по правді кажучи, здоровја чоловіка не можна оціньувати ні на јакі гроші, одначе всеж, јак став чоловік калікоју, то треба јому чимсь харчуватись. В Англіі робітники до того часу розбивали та палили машини і заводи своіх хазьаінів, аж поки не настав такиј закон і звичај, шчо хазьаіни мусіли јім заплачувати за каліцтво доволі великі гроші. Не завше вони і там чесно платьать, бо дља багатого чоловіка закон не писаниј; не завше так само вони платьать стілько, јак треба було б, одначе буваје вже в Англіі і таке, шчо хазьаін мусів був заплатити својему робітникові не менш јак 7,500 карбованців за каліцтво. Шчоб то заспівав жид Ізраіль Бродськиј, јак би јого присудили заплатити такі гроші тим льудьам, котрим він розбиваје голови своїм сахаром? Одначе не ма і признаку, шчоб у нас думали завести хоч англіјські звичаји і закони. Чи заведутьсьа вони без того, шчоб і наші робітники не почали розбивати машини і голови отаким катам та розбіјникам јак Ізраіль Бродськиј і инші? Думајемо, шчо навряд!....."

От до такого дожившсь вільниј сельанин наш в тих самих славних Брацлавшчинах та Звенигородшчинах, звідки колись батьки јого з Богунами, та Нечајами, та Перебијносами попроганьали, було, льахів—панів „геть аж за Вислу" та похвальались, шчо „не попустьать јіх знову із Польшчі, поки јіхньоји жизности"! Даремна похвалка! Тепер там сельанин повернувсьа в јакијсь гачок коло машини, котриј јак зломитьсьа,—то нікому і не жаль. Навіть гірше,—ніж в гачок,—бо і гачок иноді підчиньать, або хоч зховајуть, шчоб продати в лом..... А льудським ломом тепер, бачте, не торгујуть! Ну, то і нехај вальајетьсьа!

---

Јак звісно, розумні льуде хвальатьсьа, шчо в нас крестьане получили 19 февральа 1861 р. і землью, і вольу од панів, та шче і *своју вільну вправу* в *громадах.* Так би мусило бути,—бо помішчик був колись не тільки паном над працеју мужика, а шче і начальством, поліцејським. Воно, коли вже до суті добіратись, то помішчик перш усього був начальством, војацьким та полицејським, над громадьанами, котрих він водив на вијну та судив і штрафовав,—а потім вже став вважатись за властителья праці мужицькоји, котра перше робилась јому замісць жалуваньња, перше маленька, а далі більша,—а далі вже пан почав вважатись і за властителья усијеји громадськоји землі, на

Go gle

котрій робилась цьа працьа. Воєцьке начальство помішчиків в Россіїі почало од них одпадати післьа того, јак царь Петро І, з двісті років назад, впорьадкував рекрутчину, а в кінець воно одпало од них, коли з сто сорок років назад царь Петро ІІІ дав вольу панам не служити в царській службі. Тоді то зовсім воєцьке начальство над мужиками одійшло од помішчиків до офицерів та чиновників, котрі вже брали жалуваньнья не працеју мужицькоју на землі, а грішми з казни, шчо, звісно, складалась з мужицьких же податків.

По настојашчому, коли з помішчиків знъалась колишньа служба јіхньа, то треба б було зараз одібрати в них і жалуваньнья за неји, то б то земльу,—але так не сталосьа. Од того то між инчим післьа волі дворьанськоји та рекрутчини,—крепацьке житьтьа стало шче гірше: царство та царське начальство витьагало де далі все більше од мужиків, а пан став вже зовсім властителем землі ј праці мужицькоји та до того шче зоставсь і судьдьоју ј поліцејським начальством над крепаками. Нова крепацька вольа 1861 р., котра настала через сто років післьа дворьанськоји, зоставила, јак ми бачили, більшу частину громадськоји землі в руках помішчика ј вже через те не могла справди увільнити працьу крепацьку од панськоји служби. Шчо справди скасувала цьа вольа, так це поліцејське начальство помішчицьке, замінивши јого громадським,—та тільки не вільним, а під командоју царських чиновників, на більшу половину все таки панів: посредників, ісправників, членів крестьанських присутствіј і јак би вони там шче не звались. До того шче крепацька вольа 1861 р. нічим не вменшила ні тьагарів державних (податків, рекрутчини ј т. и.), ні неволі всіх льудеј в Россіїі в царського начальства. От через шчо в кінці всього нашим буцім то вільним льудьам, сельанам, живетьсьа тепер навіть шче гірше, ніж це могло б бути післьа тіјеји безземельноји волі. От через шчо не тільки не вменшилась неволья ј здирство царського начальства, а ј громадські крестьанські виборні повернулись в нове начальство над громадьанами. Це мусило стати тим більше, шчо „Положеніе 19 февральа“ всьу вагу так званого „крестьянскаго самоуправленія“ положило не в справжній громаді, — селі, а в канцільарському зборі кількох сел, — в ***волости***.

В ІІ т. „Громади“ ми дали кілька звісток про здирство царського начальства з наших сельан. Тепер, в часи вијни, ј перевозу вијська, в часи, коли царське начальство вбільшено цілоју ордоју сільських „урьадників“, тьагарі державні, неволья ј здирство царського начальства, мусили зрости до страшноји вишини. Тілько ж, хоч нам в тому ј дуже соромно признаватись, а ми неполучили об цьому за два роки ***од наших товаришчів на Ук-***

*рајіні нічоґісінько,* окрім двох листів, котрі печатаємо далі. Ми б готові думать, шчо наша Украјіна з цього боку „благоденствує,—бо мовчить“, јак би навіть з казенних голосів не видно було, шчо до благоденствіја јіјі далеко. Та ј те, шчо росказано в двох згаданих листах про *кінську та льудську рекрутчику,* певно ж, не в двох тільки місцьах було.

Ось листок з *Поділья:*

„26 окт. 1876 р. сельськиј староста, по найвишчому приказанію, зібрав усіх льудеј у зборні ј објавив, шчоб усі ті, в кого јесть коні, јавились с кіньми в м. М., де находитьсьа волость. Од цього села, де це дијалось, до м. М. шчитајетьсьа вісім верст. Нігде дітись,—треба було вести конеј, покидавши дома роботи. Продержали јіх там не багацько—два дні. Јісти було нічого, бо звісно, кожниј думав, шчо за день звернетьсьа назад, то ј нашчо ж јого брать харчі з собоју? Коні теж стојали не јівши. У м. М. все здорожчало од великого напливу льудеј, бо до цијеји волості, опріч цього села шче причисльајетьсьа вісім сел, з котрих теж льуде попривођили конеј. Гемонським жидам лахва була. Проморивши бідних льудеј трохи голодом, одпустили јіх до дому, записавши конеј. Пропало два дні. Царьу, бачите, так захотілось. Але це шче нічого. Слухајте, шчо далі було. Позаписували ото конеј; поділили јіх на три отділи, ну, ј обішчали дать грошеј. Так шчо ж? казав пан кожух дам, та ј досі тепле јого слово, то так і це; грошеј, киј чорт јіх і бачив, а на мужиків знов повинність накинули. Треба було небезпремінно ј к назначенному строку вести конеј в *Литинськиј* повіт, та шче ј не абијак, а *кованих на всі чотирі ј з арканами* в півтора аршини. Јак же хто цього не виповнить, то ј штраф наложили: јак хто приведе не підковану коньаку, то повинен заплатить з кожноји ноги по 50 к.; а јак хто без аркану приведе, то 1 р. 50 к.“

А ось другиј лист з *Полтавськоји губернији, Кременчуцького повіту:*

„Оце сьогодні вирьадили з нашого села москалів, тих, шчо „по билетах“, то б то безстрочних. „Ну, тај сліз сьогодні виплакано через оцьу војну“! сказав мені один чоловік, здихнувши, јак уже вирьадили москалів. І справді, не можна було не бачити ј не чути тијеји мішанини ј гвалту, шчо були на нашому селі. Тој біг із поља, поспішајучи до дому, тој по двору метавсьа, мов чогось шукав, а тој, неначе прибитиј обухом, ворушивсьа ј шукав під лавоју чобіт.

А за бабів та дітеј нічого ј казати:—ті голосили, неначе по

мертвому. Плакали ј самі москалі, плакали ј батьки. Прийшла повістка до нас в 3 години після обіда, а к світу другого дньа наші москалі мусили бути вже коло машини, у Кременчуці; жінкам і батькам заборонено було їхати їіх проводити, шчоб не наганьали суму на льудej, та не турбували своїм плачем військових урьадників. Јак же тут не плакати, коли не дајуть і попрошчатись!

Може б хоч роздобув грошеньат, або впорьадкувався б з хазьајством, так над шијеју стојать староста ј десьацькиј— „мершчіј іди, тај іди“. У чім же вони ідуть? Вони не голі: јім шче за два тижні казано придбати добрі чоботи з довгими хальавами ј кожушок чи то полушубок; — і то не дурно, бо урьад обіцьав јім сплатити по 3 карбованці за штуку.

Јакиј же можна справити полушубок за три карбованці, коли самиј простиј кожух коштује сім або вісім карбованців? Це мабуть знајуть ті, шчо визначали ціни, а москалі не знали, бо пішли в самих свитках або шинельах, у кого були. А до Кременчука 50 верстов, — треба јти на всьу ніч, а ніч темна, осіньња та шче ј кальука. Підвод казано не давати, бо їіх дајуть за дльа недужих хиба, бо ј ті повинні зіходитись. Збігшись та зібравшись на швидку, москалі вијшли на мајдан; а тут збіглосьа сливе шчо все село: ј старе, ј мале; тут кум, а там сват прошчајутьсьа, цілујутьсьа, плачуть; зајшли в шинок проводити ј довгенько там зоставалисьа; вијшли, затьагли жваву украјінську пісньу, тај пішли шльахом, перегукујучись, шчоб не розгубитись, та не заблукати де поночі.

Тепер у нас біганина страшенна; становиј наш А—в гаса шчо духу од волості до волості та розвозить „предписанија“ ј звичајно бје..... От приміром наближајетьсьа він до М—ськоїї волості, а більа волості сиділо два десьацьких; забачивши станового, вони митьтьу кинулись у волость звістити. Становиј убіг в волость та ј давај од разу їіх лупити:

„Вы смѣли, такі-сякі прятаться отъ меня!“ та з шчирого, певно, патріотизму побив їіх у кров, шче ј третього до того. Бог уже зна, за вішчо.

Кому від цього всього ј јака користь? Не знају, јак далі, а тепер тілько жидові хиба, шчо в шинку, та оттому становому, шчо јому почепльать звісно орден за јого „ташкенство“.

Оцьа вијна надала шче більшу власть отим свијським башибузукам, котрі ј так ујілисьа добре в мужицьке житьтьа. Тепер гльади, кожен старшина, кожен писарь бје мужика, шчоб тој давав підводу під москальа, або шчо друге.

Учора ј сьогодньа була в нашіј волості кінська перепись. Усіх конеј зібрано було 805; з усијеји волости потрібувалосьа

тільки шестеро. З цього числа штук на 200 було панських, попівських, купецьких і жидівських, остатні мужичі, або обчественні. Казано було вчора в шість годин в ранці представить усі коні. Представили. Дожидалисьа до 4 годин післьа полудньа, а далі волосні урьадники сказали: „ступајте з богом до дому; не буде сьогодньа“. Другого дньа, то б то сьогодньа, годин в 12 попријіздили становиј та пани, шчо повинні були конеј вибірати, ј вибрали, скільки јім треба було.

Полічить, шчо це стојіло саміј тілько нашіј волості? — коли один жид шинкар заробив карбованців 150, бо народу було чоловіка 300, або ј більш, а на дворі до того холодно та мрьака; кожниј по неволі випје восьмушку. А тим часом дома пропада оранка. Шчоб вибрати 6-ро конеј, треба було на два дні збірати 800 конеј, та з ними триста чоловік льудеј. *)

Отак відбивајетьсьа віјна на економичному житьті мужика. Шчо тичитьсьа до морального чутьтьа, з јаким ішли на неjі наші москалі, то воно видко з такојі ось фрази, котру сказав один москаль: „на нашого царьа повстали сім земель, ну, звісно, треба зашчитить і дать помочи“.

Ми мајемо більше звісток про *поведінку* крестьанського, најбільш *волостного начальства*,—котрі ј подајемо далі.

Ось повість з *Подільльа* про обдираньньа крестьан *царськими патретами*, обдираньньа, котре, певно, сталось через згоду јакого купцьа з посредником та волостним:

„Јакось прошлим літом пријшлосьа мені пројіздити через одно село *Подольськоjі губ. Велику Кирiјевку* (*Ольгопольського повіту*), і јак діло було під вечер, та шче до того јшов страшенниј дошч, то ја взьав та ј зајіхав до одного хазьајіна на ніч. Хазьајін і хазьајка з својіми дітьми тільки шчо вернулисьа з польа ј лагодились вечерьати. На вечерьу попросили ј мене з фурманом мојім. Јак ја так і фурман міј не відреклисьа від вечері, бо були дуже голодні. Післьа вечері міј фурман пішов до својіх коньат, а ја став балакати з хазьајіном про те про се.

— „Јак же вам живетцьа“, питају ја далі свого хазьајіна?

— „Шчо ж, відповів він, нічого тајіти гріха, таки дуже зле. Хоч правда ј за паншчини не ліпше було жити, але ј не гірше, бо тоді не було такого здирства, јак тепер: тепер шчо не рік,

*) Тому, хто б сказав, шчо це тільки нешчастливі стучајі, а зовсім не сістема, — ми нагадајемо, шчо јак раз за те, шчо в «Голосі» було росказано подібне з Курськојі губерніјі, — газета потерпіла кару. Кара та ј показала, шчо такі вчинки з крестьанами, јакі тут росказані — *мусьать* бути в россіјськіј державі, поки держитьсьа царство. *М. Д.*

то податки все більшають та більшають. От, наприклад, возьмем оцей рік,—ні з сього, ні з того на тобі шче ј новиј податок".

— „Јакиј"? спитав ја.

— „Јак јакиј"?! крикнув мій хазьајін, „хиба ж це не податок, шчо в нас примушујуть всьакого купувати царські патрети?

На шчо мені јого патрет? Коли хотьать, шчоб кожниј міг забачить царьа, то нехај пришльуть на кожну волость, або ј на кожне село по јідному патрету, та ј годі; хочај і це дарма, бо хто маје час дивитисьа на ті патрети? Але нехај би вже так було! Кожниј міг би заплатити копійку, або ј дві, а то давај по пјатьдесьатці (25 копијок)".

— „Роскажіть-но мені, дьадьку, оце діло, јак треба, по порьадку", попросив ја јого.

— „Та це діло просте: колись тутечка пријіхав до нас волостниј писарь з старшиноју по јідному ділу (мали судити тут јідну жінку за злодијство); при цьому ділі писарь прочитав нам папір, шчо ось, хто хоче мати царські патрети, то нехај приходить у волость і приносить з собоју пјатьдесьатку, то там јому ј дадуть ці патрети. Де котрі пішли до волости та ј купили собі патрети. Не знају, шчо вони з ними робили, бо не роспитувавсьа. Так було діло з першого разу, а потім, коли вже пријшов час платити податки, знов пријшов до нас волостниј писарь з старшиноју, знов прочитав нам јакијсь папір, шчоб вже всі купували царські патрети — „так царь казав", одповів він—і дати за ті патрети треба було по пјатьдесьатці. Ми всі загули..... Бо справді таки не було тоді грошеј на патрети; у мене, наприклад, ледве стало на подать, а пјатидесьатки хоч заріж не мају. От ја ј сказав оце волостному старшині. А він јак розгримајетьсьа на мене: „јак ти, сьакиј такиј! на горілку гроші је, а на патрети царські не ма?! Та ја тебе в холодну на три дні запру"! Божившьа ја, кльавсьа, шчо не мају пјатидесьатки, ј слухати не хоче. „Староста, каже, гльади, шчоб ти завтра відібрав від нього пјатидесьатку ј доставив мені"! Хочу, не хочу, треба було десь дістати пјатидесьатку, бо пријшлось би три дні стратити в холоднij. От ја взьав, відніс дві курки до жидівки, продав за пјатьдесьатку ј купив патрети; а другі, котрі не мігли дістати тоји нешчасноји пјатидесьатки, посиділи по два, а то ј по три дні в холоднij і все таки пријшлось шчо небудь продати, та заплатити за патрети".

Ја попросив хазьајіна показати мені ті патрети. Він порившьа в бодні та ј приніс мені шчось завјазане в хустині. Розвјазавши хустину, ја забачив патрети царьа, цариці, наслідника, јого жінки ј сина наслідникового...."

Ось дописі з ***Полтавчшини*** про мошенства волостного начальства, з котрих в першій видно j спілку jіх з панським та царським.

„У ***Попівськіj волості***, Миргор. повіту, замотано урьадниками ***тисьач сімнадцьать*** карбованців. Обчество давно вже це примітило j хотіло повірити гроші, та мировиj посредник ***Акерман*** (тепер він мировиj судьдьа!) не допустив; — кажуть, шчо він діливсьа з урьадниками. А тепер уже цілиj рік лічуть та j толку не добjутьсьа.

Головниj заправльало всім ділом ***Максьута*** (він був перш писарем у Х.....ці, а потім старшиноjу в Попівці, j добре таки нажившсьа з громадських грошеj) тепер уже вмер, і діло, певно, пропало.

***В Пiшчанськij вол., Полтавськ. повіту.*** За старшинуваньнья ***Соловеjка*** зajіли в нас урьадники 700 карбованців громадських грошеj. Післьа кожних трьох років обчество завше наjмаje шчотчика, шчоб повірьав урьадників. Ото ж і тепер наjшли jакогось поганенького панка на Середнjі Голтві (село). Написали приговор: дajемо jому по 3 копijки од податноjі книжки j $^1/_3$ частину того, шчо зашче на урьадниках. Наперед дали jому по $1^1/_2$ копijки j сказали, шчо остатні $1^1/_2$ коп. дамо тоді, jак зашче. Засідатель, самиj наjбільшиj мошенник, грамотниj, назнача сход виборних від обчества в такиj час, шчо льудьам не можна було прijти: сніг розтав, і вода, jак по весні, позаливала балки. Jа сам ішов, скупавсьа в бальці j вернувсьа. Льуде не зijшлись. Засідатель і урьадники сами видали шчотчику по $1^1/_2$ коп. Післьа того він купив у засідателья вітрьак і не зхотів вести шчоти.

Пропало 700 карбованців і шче ті 3 коп. від книжки, котрі получив шчотчик. Другиj засідатель теж зajів льудських 40 карбованців,—пропали“.

Про ***волостних писарів*** пише нам товаришч з ***Звенигородшчини*** з своjіми увагами, котрі хаj читачі сами порівньajуть з нашими:

„В наших руських часописьах часто j довго говорили про волосні суди; із всього того, шчо говорилось, видно, шчо jак ті, шчо судьать волосниj суд і хотьать замінить jого „всесословною волостью“ Орлова Давидова з К°, так і ті, шчо бажajуть, шчоб волостниj суд зоставсьа по прежньому, кажуть, шчо больачка в волостних судах—писарі j судці без жалуваньня. Дajте, кажуть авторі, жалуваньня судцьам і діло зовсім переміниться; прибавте, кажуть, жалуваньня писарьам і вони зараз переста-

нуть бути хабарниками, міроїдами. Шчо до первої тези — дать жалуваньнья судцьам — то ми хоч од цього хорошого нічого не ждемо, але поки замовчимо об цім. За прибавку ж жалуваньнья писарьам ми скажем от шчо. В нашій Звенигородшчині не ма ні однієї волости, в котрій би писарь получав менче јак 300 карбованців в год, окрім обшчественної квартири, окрім даремної обчественної землі в скілька десьатин, окрім, далі, даремних тижневих робітників і робітниць. У нас, далі, јесть і такі волості, де писарі получајуть по 400—700 карбованців і все готове обчественне (Калниболотська (Јекатеринопольська), Петриківська, Јурківська, Вікньаньська ј др.); а все таки ніхто не скаже, шчоб писарі наші не були хабарниками, здирниками. От хоч би напр. взьать петриківського ј калниболотського писарів: — вони получајуть по 500—700 карбованців жалуваньнья, а все таки народ каже, шчо нема на всій Звенигородшчині гірших здирників, јак Полтавець, Цеменко. Мені самому лучалось від них слухать, шчо вони получајуть в год по 2000—3000 доходу.

Јак бачите, діло зовсім не в тім, скільки получа писарь жалуваньнья; причина хабарства ј здирства лежить десь трохи глибче. Будем же јіјі шукати.

Скільки ми знајемо писарів, — а ми знајемо јіх таки чимало та шче ј в різних повітах — то всі вони або вијшли з бурсаків, або з крестьан тих, котрих забирали в школи министр. госуд. имушч. і потім посилали в палату госуд. имушч., в губернське правленіје, або до окружних (бодај вони вже не вернулись) за тим, шчоб вивчитьсьа на писарьа. Лучајутьсьа ті писарі з вигнанних заштатних чиновників. Јак бачите, писарі наші од мужиків одстали, а до панів не пристали; вони належать до тих льудеј, котрих названо „проходимцьами“. Так от мајете ви собі „проходимців“ і темну, бідну массу, крестьанство. „Проходимці“ добре знајуть, јак наш народ дивитьсьа на всьакого, хто ходить в „сіртуку“, по панському, а шче лучше вони знајуть те, шчо народ наш темниј у всьакому пригінчому на бураках бачить „начальство“. Знајуть „проходимці“ добре, шчо крестьане не знајуть ні устава про војінсьву повинность, ні волосного ј сельського устава, одно слово, шчо крестьанин наш темниј і не зна својіх прав, своєјі сили.

Через це ј виходить, шчо писарь бере хабарі там, де нічим не може запомогти крестьанинові, јак напр. при теперешній војінській повинності; через це ж саме писарі беруть хабарі ј при позовах, де вони те ж по закону сили не мајуть, але за крестьанською темнотоју, замість того, шчоб слухати та писати все те, шчо роблять і говорьать судці, вони самі все роблять і судьать.

Повірте, шчо јак би дать народові таку, јак слід, просвіту, то писарі були б тим, чим вони мусьать бути, то б то робили те, шчо јім волосниј суд каже, а не заставльали б волостниј суд робить так, јак писареві хочетьсьа.

Тепер спитајеш себе: ну, писарів ми мајемо чесних, знајушчих своје діло, не хабарників, не здирників—чи буде ж через це суд наш справедливиј?

Коли б не так! Не буде коверзувати писарь, то будуть коверзувати волосні ј сельські старшини, котрих народ шчитаје казенними чиновниками, а не своїми виборними; а шчитаје він јіх чиновниками через те, шчо старшини більше зависьать від посредників і другого начальства, ніж від сельських обчеств. Будуть вони коверзувати шче ј через те, шчо вони багаті, а народ добре знаје, шчо з багатим не судись і не лајсь, бо јак пришле старшину збирать податі з „закуцијеју“, то тоді ј пријдетьсьа цілувати ј старшину, ј старосту, ј усіх сельських дуків в руки ј ноги.

Одно слово, јак ви не дивітьсьа на волостниј суд, чого ви не видумујте, а все таки пријдете до того, шчо суд волостниј буде справедливим тільки тоді, коли народ буде дивитьсьа на себе, јак на чоловіка, громадьанина, а цього він діждетьсьа тільки тоді, коли дадуть јому просвіту, коли дадуть јому змогу не бути темним, голодним і холодним. Коли ж то це все зробитьсьа?!“

По нашій же думці ј просвіти тут мало,—та јіјі ј не може бути такоји самоји, јакоји хоче наш товаришч, без переміни всіх державних і господарських порьадків. До перших ми нагадајемо, шчо царське начальство шче з самого 1861 р. вистушило проти того, шчоб льуде доброји освіти (гімназісти, студенти ј т. и.) не попадали в писарі волостні,—а до других вказујемо на дальшу допись, в котрій видно, јак начальство крестьанське злигујетьсьа з крестьанськими ж багатирьами проти бідних сельан. Допись цьа записана з слов однііј вдови з *Черниговшчини.*

„Те, шчо кажуть, шчо по јакихсь селах так наче б льуде живуть в ладу, — того в нас не ма по нашій цілій окрузі. Тут у нас такі льуципери — отті Підточники, та Губарі, шчо бідним льудьам, вдовам та сиротам од јіх житьтьа нема! Шчо вони вже поодбірали в наших льудеј землі, так і не перелічиш: і в Семена Горбача жінки, вдови, ј у Деркачихи, ј у мене, ј в Јосиповоји вдови,—сказано таких семеј вже з шість наберетьсьа, шчо вони пообіжали! Та шче хоч би просту землью брали, а то погноји, шчо під самими огородами, де вже, звісно, труда приложено чимало.

Трудивсь-трудивсь ото мій небож — чоловік, гнојів-гнојів тую помірочку під јачмень, конопліе та під тьутьун, думалосьа нам; вже ј почали-були ми з того погноју ј користь собі вживати, так тут саме помер мій чоловік. Осталасьа ја з Іваном сином та з дочкоју маленькоју. Вже незмога мені тоје поле орати: на похорон та подушне ј коньачку своју збули, а там на нешчастьа— вже, сказано, јак почне, так одно до другого—ј овечки в нас всі повиздихали — попадали; осталасьа одна корівка. Пішиј мій син, не може вже орати,—пијшов на плити наньньавсь з весни. Ја сама собі осталасьа. А все — таја думка, шчоб не кидати польа того, шчо покијничок мій нагнојів. Јому ж і на тому світі веселенько стане, думају собі, коли на јого погноју конопелька та јачмень зојде! усе не даром покијничок труда рук приложив! Оставаласьа в мене јака там копијчина з торішнього жнитва; ходила шче зімоју најмаласьа прьасти; там по пјать та по 10 копијок, прикопила таки на весну, шчоб наньньати орача. Наньньала, а в нас, знајете, дорого: треба дати карбованців три, шчоб десьатинку зорав, засијав і заволочив. Засијала ја јачменьу, полила тими сирітьскими слізами. А земльа таја, знајете, шче літ двадцьать до волі була розділена межи мојім Іваном та Степаном Губарем: було, знајете, кожному порівну: ј мојему чоловікові, ј тому Губареві, ј по крашчому шматочку ј по гіршому. І коли і Положеніје вже вијшло, пан нам тују земльу призначив. От шче з осені, јак помер мій чоловік, став Степан до мене підходити: „поміньајімось, каже, та поміньајімось“! Значить, шчоб ја јому оддала тој погној, шчо під огородом, а він мені зверне за те тој свій шматок, шчо на полі. Наш, бачте, погнојчик коло самого јого ж таки погноју простьагсьа,—так јому ј досталасьа б усьа земльа під огородом, а мені—геть на полі!

— Ти ж, каже він мені все, — не здолијеш тепер виплатити всіх подушних і поземельних, а ја, каже, стану на душу твого небожа, все виплачувати буду, так і земльа значить за мноју буде: все, каже, ј громада хоче мене поставити на твоју земльу ј душу.

— Та ја, кажу, знају, шчо ти з старостоју Підточником та з своїми Губарьами все в шинку пјете разом! Знају ја теје, шчо вашій громаді легше поставити земльу тобі одному, а ніж роскидати душу мого небожа на скільки там льудеј. Так не хочу ж ја міньатисьа з тобоју: всі поземельні ј подушні сама виплачу, вже чи так, чи сьак зберу, а ј засију своје сама!

Ото ж по весні вони перепилисьа чогось, подралисьа, та ј скинули громадоју Підточника з старости. Настановили нового, та цього ж самого сусіда нашого Степана Губарьа. Ото, кажу, ја вже виплатила, засијала, льудеј најньавши, вже половину сво-

його погнойчику, а друга половинка була вже виорана. Степан же ж той, як став вже старостою, взьав в ночі засіjав і тую, а на другиj день мене вже j не пускаjе на мою земльу. А потім шче j пригородив мою земльу до своjеjі, та так оце третій рік і користуjетьсьа собі нашою землеjу: вже j жито в його там було j jарове знов, а тепер оце під толоку пійде.

А шчо з jіми зробиш? Іван мій, синочок, два роки ходив плити ганьати аж в Херсон, а на третій вже не здолів, — оставсь дома. Так він же шче молодиj; jак підe на громаду, вони j слухати jого не хотьать. Шчо вже jа походила, бідкаjучись за тіjеjу землеjу: j у волості разів з чотирі була j до посередника аж в Самсонівку, поки вони шче були, двічи ходила; і син вже мій прошеніjе подавав посереднику Івану Александровичу Колодьку, шчо у Самсонівці; так нічого не вдіjеш: волость за jіх тьагне, та j годі. Шчо прійду jа в волость, а вони вже там з Губарьами сидьать, горілку пjуть! Та не так той Семен Коваленко старшина, jак той писарь подлиj Григор Гузок! Шчо вже, падлець, перejів нашого вдовиного сирітського добра, хаj jому на тім світі мук стільки, скільки сльоз jа через jого пролила!

Jак засіjав Губарь вже в друге мою земльу j загородив, — пішла jа в волость; а в осені, знаjете, хвильа з ніг мене збиваjе, очі мені захльостуjе. А jа jду та плачу, та плачу. Прихожу в волость,—сидьать вони, пjуть чаj та горілку: „дajте ж, кажу, мені порьадок, бо jій же богу оце до Колодька піду“!

А старшина сміjетьсьа: „стане він, каже, тебе, глупуjу бабу, слухати! Jди собі, коли хочеш“!

Так jа так, нічого не jівши, j пішла в Самсонівку—по вітру, по дошчу. Прихожу, — нема jіх дома: поjіхали аж в Катеринославську губернijу, — там значить jім наслідство доставалосьа. Так jа переночувала в сінцьах в сторожа, на другиj день пішла таки до jіх письмоводительа. Плачу, прошу. Взьав письмоводитель моjе прошеніjе: „треба, каже, бабо, з волості свьеденіjа забрати“! Написав мені бумагу в волость до Семена. Пішла jа назад по грьазі та болоту. Дajу jому тую бумагу, а він мені jіjі назад в очі кинув: „підотрись, каже (звиніть), тиjеjу бумагоjу“! А прийіхав потім старшина до нас з засідателем волостним, зібрав громаду, кричить на jіх, ногами тупоче. Jа j сама таки вийшла, кличу jіх всіх, шчоб подивились на мою земльу: „вам же, кажу, писано од посередника, шчоб діло розібрали“. Вийшли таки вони на вулицьу. Льуде гомоньать один одно, другиj—друге; старшина лajетьсьа, а вони jому показуjуть, шчо поставили Губарьа на мого чоловіка душу. Шчо вже jа не доказувала, нічого не помагаjе! Так тут, знаjетэ, в нас тогді

колодезь отої копали, шчо проти Приськиної хати. Ја вже ј плакала ј усе,—кажу: „Такі ви, кажу, волостні, шчо раді були б нас всіх у тої колодець закопати“!

А старшина лајетьсьа: „Закопају, каже, всіх вас, а тебе—на самперед, шчоб знала јак бігати до посередника жалуватись“! Такі в нас льуде! Потім і син мій до Колодька прошеніје подавав: так вони сами тогді вже вибірались в Катеринославську губернију, в своје значить хазьајство, а після јіх вже ј не було назначено посередника. Кажуть, је јакијсь член у губернији, шчо замість јіх у присутствији; так хиба ж ми јого найдемо там в городі? А шчо ці Губарі да Підточники у нас на селі всіх пограбльуть,—і суда на јіх не ма! Хто горілки поставить, тој і земльу собі забираје; так і в волості запјуть, а ладу не ма“!

Нехај це все, шчо тут росказујетьсьа, робитьсьа дуже вже грубо, так јак і все в теперешнії Россији. Воно може робитись трохи мньакше, а кінець вијде все один: „у імушчого і будет, і преізбудет“, а в неімушчого ј те, шчо було, отніметьсьа, — а начальство тому поможе.

---

Јак мало помага в біді сельській многонадијне *земство* 1864 р. хоч і вибірне, та на тій же підставі багатирської власности, котру в кінець вкріпила вольа 1861 р., видно між инчим і з дописі, котру одну тілько ми ј получили після того, јак в кінці шче 1876 р. зведени було до купи дописі про це дльа II т. Громади:

„24 јуньа (1877) зібралось в Миргороді земське собраніје. Пријіхало на це собраніје земських гласних двадцьать два чоловіка; між ними всього пјать чоловік із крестьан (старшини ј писарі), а всі остатні сімнадцьать душ—пани. За старшого править стариј граф *Орурк*,—він же предводитель, предсідатель по всіх присутствијах—чоловік стариј, нікчемниј, (јому більш восьмидесьати літ) зовсім з глузду вижив; коло јого, з лівого боку, сидить чернильна пјавка, *Леонтовськиј*, дуже хитра ј пакосна душа—він править за секретарьа; праворуч сидить дуже багатиј пан, *Багрејев*—баньки вирьачив, јак баран і трохи позіхаје; далі більа јого сидить сивиј генерал *Јаковлев*—так і проситьсьа в могилу; коло Јаковлева сидить старенькиј, худенькиј, лисиј чоловјачко — ніс, мов у цаплі, довгиј, губи закопилив, сидить, зігнувсьа ј куньаје; шче дальше сидить *Сурин* — він дуже б годивсьа на вгороді соньашники стерегти від горобців; він більш усіх балака на собраніји; далі шче!... Коли знајете бајку, јак

усьакиј звір у лісі зібравсьа на суд, то так і тут: је тут усьакі пики: ј свиньачі, ј собачі, ј вовчі, ј слонові, ј инші, тільки... не шукајте льудськоји, бо не знајдете.

Чита старшиј, скільки треба грошеј зібрати з льудеј на тој рік, шчоб було чим содержати ј управу земську, ј полицију, ј судьдів і було б за шчо ј містки підчинити по тих шьахах, де більш приходитьсьа панам јіздити, шчоб не загрузли часом. Вијшло по јого шчоту—грошеј всього на всього треба *сорок одну тисьачу*.

Тут підньавсьа земськиј слон, пан *Зеленськиј*, і каже, шчо шче треба додати рублів *триста* на шпальари ј инше убраньња господи, в котрій збирајетьсьа мировиј зјізд. Старшиј каже: „підождіть трохи, бо грошеј не ма, мужики сидьать голодні, без хліба“.

Відкільа ж ті *сорок одну тисьачу* беруть? — З землі, з вітрьаків, з кузень, з усього, шчо тільки је в хаті мужика, а јак вијшло, шчо цього мало, то стали шче ј з хат брати — по *шістьдесьать три* копијки з кожноји. Шчоб *мужиків* утішити в јіхньому горі, вигадали пани ось јаку штуку: теперечка, кажуть, усі рівні: ј пани, ј мужики, то треба через це, шчоб усі ј платили однаково, порівно. От наприклад, і *Муровјовша* за свіј камјаниј будинок, шчо коштује тисьач тридцьать, платить шістьдесьать три копијки, ј остатніј мужик, у котрого всьа хата не стојіть може ј 30 карбованців, також мусить платити 63 коп.; таких грошеј збирајуть *дванадцьать тисьач*, на котрі держуть почту, шчоб јіздили пани. Треба шче сказати: — недојімок на панах числитьсьа тисьач до двадцьати (ні з чого, бачите, јім бідним заплатити). От у Муравјовші всіјеји землі тільки двадцьать пјать тисьач десьатин і је, а јіј треба багацько грошеј, бо вона живе за кордоном, десь у теплих крајах; а в других панів то ј шче менше землі. Пан Зеленськиј, котриј маје парову винокурньу, доказује, шчо не треба брати налогу з винокурень, а то невигодно буде курити горілку; він каже, шчо земство повинно поважати винокурні, шчоб јіх було шче більше, бо правительство з горілки більше всього доходу добуваје; а он у мужиків шче не все обложено: напр. олијници, кузьні.... От і в городі льуде досі шче не платьать за те, шчо живуть в хатах, а не в хлівах (користујутьсьа цівілізацијеју), хоч у иншого хлів буде крашче, ніж мужицька хата.

Ото ж порозмовльавши так, земці розијшлисьа обідати з тим, шчоб у вечері знов зијтись і побалакати; одначе нічого буде робити!

Післьа доброго обіду, та шче ј випивши добре, јакось воно ј јазик крашче вертитьсьа. Завертівсьа він, нівроку јому — ј у

наших земців. Чого тільки вони тут не балакали: казали, шчо треба б акушорок пригласити, та так,—шчоб було на кожного лікарьа по акушорці — тоді б лічити було б прийатнішче..... і багато шче балакали такого иншого, про шчо ј згадувати не хочетьсьа.

Јакијсь ветеринар подав був прошеніје, шчоб јого на службу приньньали в земство, так Сурин каже, шчо тоді шче більше скот буде гинути, јак буде ветеринар. Всі гласні мовчали, не мов він не знати јаку правду вимовив! Не забаром післьа цього захотілось усім і спати.

Гласні почали розходитись до дому. Тут піднімаєтьсьа старшиј і каже: ні шче постојте, ја вам на закуску, шчоб крашче спалось, прочитају такиј доклад, шчо нічого над ним довго ј голови ломати: зараз і рішимо!

Це ісправник пише, шчоб підождати взискувати з мужиків земські недојімки; јіх хоч і не багато, та ј тих не ма з чого взьати, бо в мужиків тепер і хліба не ма. Ось, пише він, може принесуть із заробітків, то ја зараз і напушчусь на них: послідньє пооддајуть. А тепер, братці, підождіть трохи, бо прийдетьсьа хиба шкуру здерти з мужика, більше нічого взьати.

— Е, каже Сурин, скажіть ісправнику, нехај він своје діло робить: з чогож ми ј жалуваньньа будемо платити! Скажіть јому, шчо ми јому дамо третьу частину, јак збере всі недојімки; на мужика нічого дивитись: у мене крестьане все бідкались та плакали, шчо в них нічого не маје, а потім кожен купив собі по парі волів! (Добре Сурин, ти б годився бути катом)!

Всі гласні засмијались, сказали, шчо так дуже добре буде, јак каже Сурин, і веселі пішли собі спати.

На другиј день шче раз зібрались, шчоб скорішче покінчити діло, та швидче јіхати до дому. Але при кінці шче порішили, шчоб хліб у магазејах розпродати ј крашче держати гроші: думка, бачите, така, шчо може ј нам перепаде јака копијка, јак прийдетьсьа продавати або куповати хліб голодним!

Далі, перед тим, јак розијтись, Сурин щче раз показав себе:

Одно земство (Ростовське на Дону) предлагаје нашому, шчо гаразд було б списуватись кожен раз по весні, кільки требујетьсьа робочих рук у степи ј јакі ціни, шчоб даром не забивались бідні льуде. Часом јіх туди дуже багато находить, а роботи зовсім немаје, ј бідним льудьам приходитьсьа тільки побиватись та страждати.

Сурин (він у нас самиј голосистиј, а багацько гласних так і зовсім безголосі) піднімаєтьсьа ј каже, шчо сього робити не треба, бо ми самі нужду маємо в робочих і дуже багато переплачујемо, (јак ви думајете, јак ја тепер плачу писарьам по

*30 копіюк* у день! Каже Сурин тим, шчо близче сидьать) а јак вони ..... там трохи, то пропаде охота в них ходити на заробітки ј нам буде тоді вигоднішче.

Буде!... Цур јому; на душі дуже погано... Так от де думали шукати помочі?!... Та бідниј парід давно вже привик дивитись на всі панські вигадки, *јак на одно здирство.*

Так не можна дальше жити — воно шчо-сь буде, кажуть људе. Всі ждуть, шчо швидко різатимуть землъу на душі по рівну; де јакі кажуть, шчо царь викупить землъу в панів, так јак крестьан викупив, — тоді всьа земльа буде казенна, ј мужики најматимуть јіјі в казни... Усе таки, кажуть, може, крашче буде!“...

Даремні мріјі! Ми шче вернемось до них і докладнішче поговоримо про них далі. А поки замітимо, шчо наш „народ“, именем котрого кльанутьсьа усьакі „патріоти“, „народовці“ ј т. и. жде-не-дождетьсьа, коли то він вибавитьсьа з того порьадку, котриј заоснованиј на свьатіј власності, то б то на поділі на багатих та бідних. До того між самим народом зјавльајетьсьа думка про јакесь инше впорьадкуваньња землі, ніж нарізка кожному порівно в власність,—про *најми землі в казни.* Јакоји казни? теперішњоји, здирськоји?! — Звісно, ні! Певно, шчо такі думки тільки дуже смутне бажањња таких порьадків, при котрих би всьа земльа була спільноју власністьу всіх громадьан, всього људу, котриј би вкупі запомогав спільним потребам (дорогам, школам, больницьам і т. и.), јаким тепер запомога, хоч так не доладно, — казна. А такі думки тільки не смутні, а јасні, ј јесть те, шчо звуть страшним звірем — *соціалізмом,* або *громадівством!*

*М. Драгоманов.*

# II.

# ТЕМНОТА.

## А) НАВЧИТЕЛІ.

Розмову про навчителів по наших селах треба б було почати з дописів про школи. Але ми j в II т. мали дуже мало таких дописів, так шчо частина нашої книги про школи замісць звісток з Украjіни повернулась більше в звістки з чужини на Украjіну про тамошні школи. Тепер же ми зовсім не маjемо ніоднісінькоjі звістки про наші школи j через те, ми́нуjучи першу частину виділу про темноту:

### 1) ШКОЛА,

мусимо почати jіjі просто з другоjі, — з *церкви*, дописі про котру, jак і більша частина дальших, впорьадковані шче нашим товаришчем, котриj стоjав при цій праці в II тому „Громади".

***Впорьадчик.***

### 2) ЦЕРКВА.

Навчительями в нас мусьать бути j попи...

Jак послухати де коли те, шчо кажуть про них, про те jак вони поводились і з громадами, j з урьадами, то здаjетьсьа, шчо коли не тепер, то хоч в давні часи, були вони добрі льуде :— j народовці з них були справдешні, j віру своjу вони відстоjували од ворогів, та j того, шчо народились вони украjінцьами, не забували j не соромились.

Таке вихвальуваньнья, справді кажучи, хоч і маje за себе де шчо в нашій старовині, та тілько не багато, а через те ж то j не дуже то слушно лізти з ним льудім в вічі.

Придивльаjучись от хоч би до народовства попів в давні часи, коли правили в нас народом кньазі з громадами, так і опісльа, за польськоjі держави, коли повстала козаччина, ми бачимо

справді, шчо попи себе не відрізньали од остатньої громади, а дуже часто радились з нею на осібних зборах; знов же таки звали їїї раз у раз оберати собі нових попів, јак старі вмерали. Далі шче книжки додајуть нам, шчо до духовенства, шче за кньазів, тулились усі так звані „*ізгоји*“ тогочасні, себ то льуде, не належачі ні до јакого стану, та робітники, шчо виходили від часу до часу з кабали ј т. и. Всіх таких льудеј попи ј боронили від сильних та багатих та ј годували, поки в јіх свого нічого не було. Нема чого ј казати, шчо все це можна тілько хвалити. Тілько ж шкода, шчо так то не довго було. Инші думки, инші мети були в попів здавна, ј народовство таке, јак оце зараз показано було, зјавилось в јіх тілько через те, шчо жити довелось јім серед русинів та козаків, здавна звиклих до громадських порьадків. Волеју не волеју в ті часи попи мусили не соромитись закидів, шчо в православију не маје „великородних господ“ і одповідати: „та шчо в тім лихого? Та ж і первісну церкву спорудили не пани великого роду, а рибалки“. А јак тілько народ втратив своју силу через Москву та ј своју власну старшину, то ј попи повиставльали на видноту ті своји основні думкі, шчо пристали до јіх православија шче в греческій землі, відки ј до нас воно пријшло при св. Владимирі. Скоро, кажемо, духовні наші перестали висвьачувати мужиків на попів і в загалі забули громаду призивати на своји збори так само, јак шче ранијш залишили вони боронити „ізгојів“ і почали дбати вже тілько про своје грішне тіло...

Хвала, шчо попи віру своју здавна добре боронили, може трохи більш слушна. Јак згадајемо ту добу, коли приходилось јім від унији одбиватись, то ј справді зјавльајутьсьа перед нами кілько таких јерејів, котрих варто спомјанути добрим словом. Звісно, завжде треба поважати льудеј, шчо стојать за своји думки ј мети, бороньать јіх од усьаких закидів і роздумујуть, јак би јіх лучше до житьтьа завести. Коли тілько чоловік шчиро прихилився до чого небудь такого ј не льакајетьсьа навіть і смерті, стојучи за своје діло, тоді не поважати такого чоловіка не можна, хоч би думки, шчо він боронить, були зовсім і не наші. Одвернутись від јого ми можемо слушно тілько тоді, коли він силоју, примучујучи льудеј, дума јіх навертати до себе. За часи, јак польаки заводили в нас унију, јереји православні нікого не силували, а напроти віру своју шчиро боронили ј працьували за дльа цього доволі. Мајучи діло з ксьондзами, котрі проти јіх цілі книжки писали, попи тодішні одповідали јім теж в книжках. Книжки ці дльа свого часу були не погані ј показујуть, шчо попи тогочасні не тілько служби божі правили, але ј думали багато та ј чужі латинські ј греческі

книжки читали. Знов і дльа руськоjі мови jіх писаньньа були ділом не посліднім: вони робили з неjі мову здатну j дльа письменства, хоч і не дуже то вміло, бо вживали не чисту народньу мову, а мішану з церковно-славjанськоjу, а jак коли, то j з польськоjу. Најбільш визначивсьа з таких попів Петро Могила, шчо став було архимандритом киjівським, а далі j митрополитом. Він не тілько понаписував книжки проти унітів і униjі, такі, jак „Ліѳос, альбо камень“, не тілько видав книжку дльа вченьньа закону божого, шчо ухвалили j гречеські, j німецькі вчені тих часів, а шче j завів в Киjіві колегиjу, відки повиходило багато льудеj освічених, таких, шчо мали силу з ксьонзами боротисьа. „Коли б ти задумав — говорено до jого в одному привіті — виправитисьа з Киjіва до Вільна j до краjів руських і литовських, з jакими радошчами стрітили б тебе ті, котрими наповнені суди, темниці j підземні тьурми за непорочну віру східну“! Так багато робив Могила дльа свого діла! *) Знов таки не можна не згадати добром і тих попів, котрих саме перед гаjдамаччиноjу повбивано польаками за те тілько, шчо вони свого „благочестіjа“ держались і не хтіли приньньати униjі.

Все це було з нашими попами, ніде правди діти, j за це не можемо не поважати тогочасних мучеників і робітників хоч би j з jерejів, — та було ж і багато чого поганого j за тогочасними попами. Зjавльалось меж ними багато зрадників, відступників від своjеjі народньоjі віри, j певно, коли б не попи, ось такі, jак Терлецькиj, шчо був епископом у Турові, та Іпатіj Потіj, епископ владиміро-волинськиj, то може б і не так то скоро католикам та льахам довелось завести в нас униjу. Ці два, згадані зараз, попи добре вслужили польакам: вони j до Риму jіздили розмовльати о вірі з римським папоjу, j собор в Бресті в 1596 році устроjували, j по епархіjах своjіх усіма силами ширили нове вченьньа. Знали тоді всі, з jакоjу шчиростьтьу робили вони оце все; і вони самі та j усі знали, шчо униjа на те тілько j видумана, аби легше було зробити з православних русинів католиків і опісльа одібрати в jіх і мову, j усе jіхнье народнье та хоч силоjу привернути до Речі Посполітоjі. Дивльачись на таких попів, jак Терлецькиj і Потіj, та таких jак Смотрицькиj, котриj теж з православного став унітом, хоч перше j дуже одперавсьа від униjі, льуде не раз було кажуть про по-

*) Не мало робили дльа своjеjі віри j дльа школ і такі попи, jак Jов Борецькиj, Захар Копистинськиj, Исаjа Копинськиj. Кирило Транквиліон Ставронецькиj, Памва Беринда j другі. Усі вони j школи заводили j книжки писали.

пів в загалі: „відкільа брьазнуть кишенеју, туда вони ј обертајутьсьа“. І ніхто таким словам не дивувавсьа. Нікого в ті часи не вразила ј одповідь черкаського полковника Вешньака королевським послам до Хмельницького ј козаків. „І ваші ксьондзі, сказав він тоді, ј наші попи—усі скурві сини“!

Не дуже то дбали попи ј про своје украјінство, се б то не дуже то боронили вони своју мову, своји народні звичаји та порьадки. Украјінцьами були вони, поки були православні тілько з мужиків, та поки все панство не перевернулось на польаків та католиків. Опісльа ж попівське украјінство дуже зблідло. Навіть шче при польаках на мову украјінську, котра була ј в јіх семјах рідноју, дивились вони јак на мужицьку, своји поученьња усе більш викладали по церковно-славјанські ј хіба тілько попи з мужиків не цурались простоји мови; знов же ј з панами, јак доводилось, балакали вони таки по јіхньому, по польському. Навіть стали забороньувати по школах својіх ученикам розмовльати по простому ј силували јіх завжде вживати чи славјанську, чи греческу, чи латинську мову. Так було за польаків, а јак вже начальство стало в нас московське, то по троху, по троху та ј зовсім розгубили попи своје украјінство ј про те, шчоб льудеј наших ні в чому не силувати, а ні в мові, а ні в звичајах, і згадувати забули. Шче здавна вони зміркували, шчо під московським царством јім буде далеко лучше, ніж в Польшчі. В остатній бачили вони, шчо державноју вірооју стало католицтво, шчо через те там тілько ксьондзам і добре житьтьа, в Московшчині ж держалось „благочестіје“, таке само, јак јіхнье; от вони ј надумали, шчо гаразд буде стать під московське начальство. Це через віру та попів меж иншим так скоро покинули в нас думку про самостійне житьтьа дльа украјінців. Шче Јов Борецькиј, котрого при Конашевичу Сагајдачному постановив на митрополита кијівського константинопольськиј патріарх, благав Москву приньњати під своју охрану православну віру на Вкрајіні, ј московськиј царь тоді јого не послухавсь тілько через те, шчо сили не було в јого војуватись з Польшчеју: саме тоді Московшчина поправльалась од лихолітьтьа, шчо було в неји за часи самозванців і польськоји војни початку XVII віку. Потім же, јак вже Украјна була приньњата під „високу царську руку“, митрополит кијівськиј тілько не хтів бути менш патріарха московського ј собі тілько повиговорьував у царьа всьакі права, а про народ і јому було так само бајдуже, јак і козацькіј старшині.

Шче поки була над нами зверху Польшча, у котроји сильного урьаду не було, з попами шче можна було жити, а јак підпали ми під Москву, то ј у нас вони запанували так само,

jак в Московшчині. Московські царі здавна добре знали, jаку велику користь можна jім мати через попів. Перш те, шчо всі попівські, православні думки про громадське житьтьа були вшчерть такі, jак треба було царьам московським. Православіje виробльалось, jак звісно, в тій византіjській, чи греческій імперіjі, шчо була потім завоjована турками. Там царі мали дуже велику силу j, поки зробились христіjанами, сами себе звали богами. Тоді jак велика купа jіх підданних приньньали христову віру,— j царі мусили стати христіjанами. Милуjучи попів, дajучи jім усьакі права, імператори греческі скоро діждались, шчо попи стали казати,— ніби в кожного народа мусить бути тільки один царь, так само jак на небі je тільки один бог. Самовольу царів цим дуже вони піддержували. Ці самі думки попринесили вони j до нас післьа того, jак в 988 роцi Владимір Свьатиj приньньав від греків православіje, і таке ж стали вони джурчати руським кньазьам тогочасним; та, jак звісно, в кньазів тих не було багато власти, бо громада мала право j оберати jіх, і виганьати, а через це j джурчаньнья попівське мало шчо зміньувало. Те, шчо в нас jакиj час попи показували народовство, jедналисьз льудьми, зазивали jіх оберати нових попів — це було не через те, шчо вченьнья попів до того jіх вело j не через jіх добру вольу, а через те, шчо в ті часи j у нас, і в Московшчині громада була сильнійш за кньазів і не дозвольала себе окручувати а ні кньазьам, а ні попам. Византіjські думки про громадські порьадки московські попи стали з більшоjу силоjу показувати тільки тоді, jак громадська сила в півночній Русі була зруjнована, і jак кньазі московські за помічьчьу татар стали спочатку перевертатись на jакихсь ханів татарських, а опісльа на греческих царів. Це почалось там, у Московшчині, jак раз тоді, коли в нас шче була вольа j коли Польшча змагалась поробить нас польаками. Тоді ж то, кажемо, почалось господарьуваньнья попів в Московшчині j jасно розкрились jіх думки. Царі московські, знajучи, шчо народ дуже стоjав за віру, дуже трималисьпопів. Сварки повставали між ними та попами тільки тоді, jак попи задумовали захопити собі не тільки духовну власть, а шче j світську; цього остатнього не схотів, наприклад, тоj царь Алексій, при котрому пристала Украjіна до Московшчини. Та ці сварки царів з попами тьаглись не довго j не мали великих послідків: згода попів з царьами j далі держалась дуже кріпко. Царі jіх дуже жалували, а вони за те були jіх вірними слугами. Jак пристали ми до Московшчини, то j у нас попи стали такими ж царськими слугами jак в Московшчині. Та до того ж царі добре стали дивитись, шчоб не замішавсь між попами в нас jакиj-небудь не з византіjськими думками. Москов-

ське начальство не раз показувало, шчо воно бояłось, шчоб у наших попів не було не то думки про спільність попа з громадоју, а навіть католицькоjі думки про те, шчо піп вишче царського начальства. Таке видно ось хоч би з приказів царици Катерини Румьанцову, шчо став після знесеньня гетьманства головоју в малороссіjській коллегіjі, котра заправлъала в нас усіма ділами. „Должны вы, писала вона, стараться узнать совершенно власть тамошняго духовенства (се б то в нас) по всѣмъ ея околичностямъ, такожъ имѣнія и доходы. И какъ по сему весьма нужно, чтобъ въ архіереи и архимандриты посвящаемы были такіе люди, отъ которыхъ бы по настоящему смиренію и крѣпости духовной резонабельнихъ сантиментовъ ожидать было можно, то не худо, чтобъ вы заранѣе таковыхъ знали и въ свое время на убылыя архіерейскія и архимандритскія мѣста прямо отъ себя намъ самимъ кандидатами представляли, описывая при томъ искусство, образъ мыслей и житіе ихъ“. Те, шчо робила Катерина, робили j опісля jіjі, робльать і тепер; тепер тільки шче частішч епископів та митрополитів гоньать в Украjіну з Московшчини, а з нашого краjу беруть до себе.

Та j не тільки так Москва давала j даje нам знати себе; в церковних ділах усі чисто порьадки в нас повстали московські, jак у всьому. Над церквами в горі стоjіть, поставльаjемиj царем, св. синод, а по епархіjам правльать консисторіjі, се б то зовсім канцельаріja. Мошенства, хабари, доноси в попівському стані стали такі ж самі, jак і меж недуховними слугами царськими.

Аж з прошлого віку живемо ми при таких порьадках, багато кривд терпимо — а все змін нема та нема; нема в нас тут і того, шчо в остатніх земльах в Европі вже jе, хоч і там знов таки не мало лиха. Jакиjсь час було кричали, кричали про змін, та зміни повиходили дуже не великі: трохи лучше по семинаріjах та по бурсах вчити попів стали та суди попівські позаводили трохи крашчі, ніж були консисторські росправи, приказали робить зjізди по епархіjах дльа всьаких порад та дозволили синам попів бути, чим вони захотьать і стали jіх брать у салдати — j тільки. Того ж, чого перш усього треба; — волі кожному держатись, чи не держатись, jакоjі хочеш віри — цього не заведено, jак, навіть, не заведено, шчоб судились попи в одних судах з усіма.

По консисторіjах у нас робитьсьа страх шчо, jак ось це j з дописів бачимо. Льуде належачі до тиjі, чи другоjі епархіjі, зараз jак прижіздить новиj архиjерej, силуjутьсьа взнати, чи добре він дивитьсьа за попами та урьадниками, шчо по консисторіjах сидьать, і jак тілько новиj пастирь всі діла на консисторіjу спускати почина, дуже бувajуть не раді цьому. Хабарники консисторські,

звісно, деруть тілько з благочинних та сільських попів, а ці вже все, шчо з них здерто, витьагуjуть з сельан: порьадок дуже звісниj!

При такому порьадку пишуть, пишуть укази та прикази з синоду, а толку з цього не ма нijакого. Про те наприклад, шчо за треби з приходжан попи не смijуть дерти, писати почали в нас з синоду шче при Катерині. Тоді сказано було в одному такому приказі, шчо попи не мусьать правити, більш jак дві копijки за молитву при рожениці, три копijки за окрешченије; за вінчаньнья та похорон не більш десьати копijок, а сповідати та причашчати мусьать дурно. Тілько ж нічого з того не виходило, jак ось і тепер не виходить у нас з наказу нового кијівського митрополита Филофеjа, а наказав він попам нічого зовсім за треби не брати. Попи не слухajутьсьа j давльать народ, шчо jе сили. За самі найменші треби деруть по 20—30 коп. та шче в додачу беруть крупів чи чого иншого. Сповідникам продajуть де коли осібні квітки, і хто квітка не покаже, того не сповідajуть. А вже про вінчаньнья та похорон і казати нічого: 10—20, а то j 30 карбованців — ось jакі ціни правльать попи і з простих льудеj!

І хоч би шче тим кінчалось, а то ні: перед кожним великим свьатом чи сам батьушка, чи частijш матушка запрьагajуть воза, беруть на jого здорову мірку, таку, шчо мужичих може з чотирі в неjі вміститьсьа та j jідуть, jак то кажуть, *ільнувать*, збірати *льон* і всьаке друге. Тоді, тілько шчо в хаті мужичij на очі навернетьсьа jім, — так собі j тьагнуть ці добродijки, свьаті душі. Знов таки мусьать де коли льуде дурно обробльати попівські городи чи післьа сповіді, „шчоб не грішити перед причастьам“, чи j так. Жінкам у таких випадках звичajно дajуть матушки шити сорочки дльа себе та своjіх дітеj. А jак хто упретьсьа, скаже: „не ма часу на вас попів робити“, — то батьушка зараз причастьа не даje j робить сором перед льудьми.

Попи сами деруть і другим дерти помагajуть, — панам та жидам. Льуде вже кумпанijу цьу звуть „свьатоjу тројцеjу“. Заразом цікаві j сумні речі про все це знаходимо в наших дописьах. От хоч би про того попа, шчо заборонив в jакијсь праздничок в гарьачу робочу пору снопи возить через те, шчо мужики, не маjучи часу за своjім ділом, не пішли на роботу в тој день до пана, а jак сельане jого заборони не послухали, то він звелів серед села поперевертати вози повні снопами; чи от хоч би про того попа, шчо не схотів повінчати одпijеjі најмички через те, шчо пану, в котрого вона робила, не хотілось втрачувати доброjі робітниці. Не ліпше вигльада j те, jак попи помагajуть жидам дуже дешево брати в аренду крестьанські землі,

тоді јак вже в крестьан начальство пороспродује ј худобу, ј плуги, ј усе чисто...

Шчо вишчі попи дбајуть у нас про те тепер, јак би викоренити украјінськиј дух з наших сельан, шчо вони ј за проповідь на ріднїј мові не стојать, хоч і знајуть, шчо тоді б вона була зрозуміла нашому народові, ј до вченьнья по школах добратись не раз і не два замірьались, хотьачи в нього напустити темноти, — про це все ј казати вже нічого. Певно коли б не јіхнья ледачість, то давно б уже народові в нас можна б було хоч по украјінському напечатане свьате письмо мати, — та в тім то ј штука шчо попи про це не розстаралисъ в свій час, а навіть перешкожали недуховним льудім зробити це за јіх. Тепер же, звісно, таке вже в нас настало, шчо ј прохати об тім нікого не варто: заборонено все украјінське тај годі!...

І коли б же хоч попів цих було в нас менче та не јшло на јіх з казни, се б то з нашоји кишені, такого багато грошеј! А то всіх јіх по россіјському царстві 107.724 душі при 50,834 церквах, окрім черніців, котрих 5989, та черниць, котрих 3587, шчо живуть при 493 монастирьах. Затрачује ж на них шчо року казна не менче 9,784.962 карб.; гроші ці вона відпуска св, синодові. Скілько јіх приходитьсьа на Украјіну та скілько з неји перепада на них грошеј — це порахујемо вже коли небудь другим разом, тепер же до того нам бракујуть де јакі звістки.

Не дивно, шчо через усе таке, а осібно через пересказане вже господарьуваньнья попів по селах, діла з попами стојать у нас так, шчо, јак каже один дописуватель, тепер у нас тілько ј може бути *або бунт, або штунда!*

Багато сказано цими чотирма словами...

Або бунт, або штунда! Справді ј попи з своїми кривдами, ј усе друге, шчо допіка тепер сельан наших, веде јіх чи к тому, шчоб „спасатись“ і заводити секти всьакі, чи к тому, шчоб так чи инакше, а викрутити собі льудське житьтьа.

Не однаково думајуть льуде, шчо јдуть цими різними шльахами, хоч через одну біду одні додумались до штунди, а другі починајуть додумоватись і до „бунту“ — і треба сказати, шчо перших вже је багато, а про других, хоч і чујемо, та не часто.

Чому то воно так, — зрозуміти не важко, коли тілько роскажемо, јака розність між думками одних та других.

Поки льуде через освіту не навчајутьсьа, јак треба досліджувати все, шчо робитьсьа ј з ними самими, ј у загалі на всьому світі, вони шче держатьсьа віри в јакісь невидні таємні силі, в јакихсь богів, чи јакогось одного бога. І знов јак роблъать вони шчо, то раз у раз хтьать, шчоб не зробить чого-небудь такого, шчо цім придуманим силам було б не до сподоби. Христіјанство —

одна з таких вір, і тим то ј је в нас так багато шчиро прихильних до јого. Воно росказује льудім і про јіхні льудські справи, ј про все в світі; через јого ж навчајутьсьа вони, јак треба жити, шчоб на тому світі в рају бути. Того, шчо в науці христіјанськіј не все навіть до одного ладу доведено, шчо один уступ в јому зносить собоју другиј — цього льуде не примічајуть. Не знајуть льуде, јак виробилось так зване „свьате письмо“, не знајуть вони, шчо зложено јого з цілоји купи таких книжок, шчо јдуть одні проти других. Не знајуть і того, шчо виставльајучи всіх льудеј рівними перед богом, христіјанство знов ділить јіх на більших і менших, багатих і бідних, і наказује, шчоб менші та бідні слухали більших та багатих, — шчо каже воно заразом льубити своји ближчих, себ то всіх льудеј, а тут рівньа льудеј чужоји віри до собак, — з чого попам можна було вивести, шчо треба карати „еретиків“, коли вони не по попівському вірујуть. Це все розібрати можна тілько через світську науку, котра порівньује всі віри на світі, јакі були ј јесть між льудьми, та росказује, јак вони почались, зростали ј пропадали. Така наука вже јесть в західніј Европі, — хоч і там не дијшла шче до простих льудеј. А в нас так часом і навченішчі льуде з панів ледви чули про таку науку, ј книг јіјі, навіть і на чужих мовах писаних, начальство в Россіју не пуска ј нічого в нас про віру писати не вільно, окрім того, шчо похвальать самі попи. От через це в нас, коли хто почне про віру міркувати јак небудь по своjому, то не виберетьсьа на правдивиј шльах, а плутајеть, хто јого зна, по јаких закутках. Одно те, шчо христіјанство каже про јакијсь иншиј крашчиј світ та обіцьа блаженство в раjу за праведне житьтьа на землі та за все те горе, шчо тепер льуде витримувати мусьать, одно те, кажемо, манить до јого льудеј. Жити тихо, витримувати всі кривди, не жалијучись, та благати в бога блаженства на тому світі, коротко кажучи „спасатись“, — ось до чого дуже охочі нешчасливі льуде, раз вони втратили надіjу мати лучше житьтьа не на небі, а на землі. Перше було з такими думками слухали попівські поученьньа та јшли в ченці, православіја не кидајучи, а тепер попи та ченці всім так обридли, јіх так мало мајуть за служителів божих, шчо спасенники переходьать більш в штунду; штунда це те ж христіјанство, тілько без попів, без де јаких попівських видумок і, поки шчо, без усьакого здирства. Пристајуть до неjі льуде вже тепер. А јак незабаром в Россіjі вкоротитьсьа царська самовольа, та вијде вольа кожному держатись, јакоjі хочеш, віри, перестануть прихильників штунди садовити в тьурми, то, певно, попів шче більш будуть оставльати.

Радіти, шчо в нас јавльајетьсьа такого багато спасенників і

шчо ширитьсьа штунда, нійак не приходитьсьа, бо далі штунди стануть з религійного завзьатьја такими ж упертими та неохочими взнавати шчо небудь нове, јак ось в Московшчині роскольники та всьакі секти, јім подібні, в англичан та американців. Цікавијш було б, шчоб не спасенників, готових усе неслушне витримувати, зјавльалось в нас багато, а льудеј переконаних в своїј правоті та силі ј готових відбиватись від ворогів так чи инакше, се б то готових хоч і на бунт. Таких тепер у нас шче мало. Дльа того, шчоб було јіх більше, ј шчоб при тому не дарма житьтьа вони згубльували, треба ј одностајність, і знаньња — а все це, јак звісно, може дати тільки освіта. Тоді тілько, відбившись від царських слуг і в рьасах, і в мундирах, льуде не стануть собі таких розводити на ново, јак це може шче вијти в штундів або в других навіть і розумнішчих сектантів. *)

Јак ми вже казали, багато кривд, шчо роблять сельські попи народу, залежать від того, јак ними правльать усьакі вишчі попи, митрополити та архијереји. Тим то містимо в началі дописі про цих вишчих попів. Ось шчо пишуть нам з *Києва* про покијного Кијівського митрополита Арсенија, — котриј шче недавно мав велику силу в царському роді ј у синоді.

„28 апрільа 1876 року вмер в Петербурзі *кијівськиј митрополит Арсеніј*. Родивсьа Арсеніј в 1796 році в Костромському повіті Костромськоји губерніји в с. Воробјівці. Батько јого, Павло Михајлович Москвин, був в тому селі дьаком. Сина свого він окрестив Хведором.

Вчивсьа Хведор спочатку в костромськіј духовніј семинаріји, а опісльа в петербургськіј духовніј академіји. В Петербурзі постригсьа він в монахи, мајучи 25 год од роду, і тоді ж то ј названо јого Арсенијем. Скінчивши науку, дејакиј час викладав він в академіји „стариј закон“ і „нравственне богословја“. Скоро одначе переведено јого ректором в могильовську семинарију, а відти знов через јакиј час на такеж місце в Орел, а далі в Рьазань, а знов далі в Тверь.

Так було з ним аж до 1832 року. В цьому ж році назначено јого епископом тамбовським.

Мало шчо звістно нам про јого, поки він став епископом, але з сього часу почина він робить таке, чого не можна не знати... Треба тут пригадати, шчо бути архијерејем тамбовськоји епархіји не зовсім проста штука була в ті часи, бо там, бач, багато попам було клопоту з усьакими *сектантами*, або одпавшими од казенноји віри, а најбільше з молоканами. Це тепер

*) Дејакі думки наші, трохи одмінні од думок нашого товаришча, про церковне житьтьа в нашіј стороні в давні часи ј тепер ми сказали в I томі «Громади.» *М. Д.*

тілько шчось вже не чуть, јак на цих молокан там попи та станові „дѣйствуютъ убѣжденіемъ съ цѣлью побудить оставить суевѣрія, внушаемыя лжеучителями“, а тоді там робилось те ж саме, шчо в нас тепер робиться з штундами або шчо... Прийіхав Арсеній і зараз показав, шчо він за птиця: Він написав осібну записку, *) јак бути з молоканами. Од записки цієї так і несе смородом поліцејської тьурми та попівською, медом обмазанною неправдою.

Перш усього прописав він там, шчо кожне діло сектантів мусить ітти на слідство не до кого иншого, јак до попів, бо всі секти так, чи инакше торкаютьсьа віри. Урьадники з світського начальства мајуть бути тілько длья певности при слідстві, јак свідки. А обертатись до комитета міністрів слідователі мајуть тілько в дуже трудних случајах, коли закон не указуватиметь, јак буги з еретиками. Јому, бач, не хотілось, шчоб в попівські діла хто небудь совався та перебивав јому дорогу;— навіть і самиј урьад пускать до себе јому не здатно було.

Писав він теж в записці, шчо треба сектантам на житьтьа одводити місцьа осібні од православних і держать јіх усіх в купах, з боку льудеј нікого до јіх не пускать, окрім попів та урьадників, шчо в тому місці служитимуть; торг дозвольать јім тілько в својему селі, чи місті, а всьакиј иншиј — хиба через чиновників. Виходило, шчо льудьам за те тілько, шчо вони не так, јак наші попи в бога вірујуть, чи шчо, не можна ј жити там, де вони хотіли б, і робить те, шчо јім вигіднијше. Більшоји кривди, здајетьсьа, ј бути не може,—скажете мабуть. Еге ж, та це здајетьсьа так нам з вами, а он Арсеній, написавши свиї думки, додав; «мѣра сія хороша тѣмъ, что, не представляя собою ничего ни жесткого, ни притѣснительнаго, а лишая только расколовожатаевъ возможности вредить другимъ, ведетъ прямо къ цѣли». Бажав він, јак це далі ј сам каже, шчоб сектанти, всельаких толков, скученні в одному місці, спорились один з одним та при кінці, знудившись цими спорами та сварками, залишили б своји думки. Ну, звісно ј світське начальство в Арсеніја мусило свого діла не забувати ј де коли чи штраф здоровиј здерти, чи в острог засадить дуже жвавих і т. и. Тілько, звісно по попівському перекладу це виходить ось јак „благоразуміе мѣстнаго начальства постарается дать сему броженію умовъ (сваркам сектантів меж собоју) приличное направленіе, мало по малу располагая всѣхъ къ обращенію на путь истины, а благодать божія, всегда готовая споспѣшествовать благонамѣреннымъ предпріятіямъ, ниспослетъ свою всеславную помощь и довершитъ начатое“.

Так то думав Арсеній старих сектантів „вертати в лоно православія“, а далі писав він і про те в своїј записці, јак робити, шчоб не приставали до сектантів нові сторонники. Заборонити треба, наказував він, шчоб сектанти куповали собі землі або ліса, шчоб держали корчми та постојалі двори,

*) Дивись: Труды духов. кіевскоj академіи. Февраль 1875 г.

шчоб мали млини та машини рушалки. Маючи хутори та лісні дачі, вони остаютьсьа далеко ј од попів, і од начальства, зазивають до себе льудеј та ј толкують јім, шчо хотьать, а до корчем, постојалих дворів та млинів вони дуже охочі через те, шчо в таких місцьах багато шчо дньа народу бува, і јім можна доволі переказувати своји думки, гадки, або читати ј по своєму толкувати свьате письмо. Иноді, жалијетьсьа Арсенij, таке вони росказують, шчо ј тверді в православији одходьать та одјіздьать од јіх з недобрими гадками ј на попів, і на јіх вченьньа. Та шче ј ведуть вони ці сектанти своје діло так, шчо не зразу ј зловить јіх можна. Льудім робльать вони всьаке добро: чи грошеј в позичку дајуть, чи шчо. От на них і рідко хто доносить. Тим то ј добре б було заборонити сектантам мати ј млини, ј корчми, ј лісні дачі, ј землі ј т. и.

На решті просив Арсенij, шчоб вправителі помішчецькі,— а це було шче за часів крепацтва—один тиждень в јакому небудь з постів давали мужикам на говіньньа, і шчоб не тілько пускали до церкви, а навіть би сами, шчо неділі, нудили б льудеј силоју вистојувати службу божу.

Так то навчав Арсенij боронити православну віру. Здајетьсьа, ваги великоји а ні на молокан, а ні на инших сектантів він не мав, бо сектанти ці не тілько не зојшли зо світу з тијеји доби, але шче расширились.

Цілих девјать років турбував Арсенij тамбовців. В 1841 році јого переведено відте архиепископом подольським, а потім варшавським... Јак був він варшавським архиепископом, управльав він і волинськоју епархијеју, і тоді на Волині через консисторију јого житьтьа не було: дерла вона з льудеј так, шчо більш, здајетьсьа, ј не можна б було. Сидьучи в Варшаві, вступавсь він і в вишчу политику. Не хтів він, шчоб польакам дано було хоч скілько небудь волі ј казав: „Поляковъ ублаготворить ничѣмъ нельзя; ихъ притязанія не имѣютъ границъ. Можно, пожалуй, уступками заслужить похвалу европейскихъ публицистовъ, но *не красна похвала въ устѣхъ грѣшника*“ (Газета День 1863 р.). І таке то він казав не через те звістно, шчо польаки хтіли бути панами ј держати в себе панські порьадки,— јому навіть тілько ј треба було, шчоб царь душив польаків за те, шчо вони — польаки.

В 1860 році Арсенij був назначенij митрополитом кијівським і галицьким.

Тут він показав вже себе зовсім.

Стали заводить добрі льуде правдиві школи длья народу,— він зараз почав осібно ворогувати проти школ тих, а најбільше проти школ наших украјінців. Приказав він тоді ж попам поодкривати при церквах школи, та попи, звісно, тілько на одчотах і попрописували, шчо школи јесть в јіх, справді ж школ було не багато заведено та ј вчили в тих, јакі були, так, шчо лучше ј не згадувать. Дурили попи ј митрополита.— Про це все росказано докладно в II т. „Громади“. Незабаром і в Кијівшчині довелось Арсенијеві наткнутись на сектантів: *штундів*. Митрополит дозвольав попам робити з јіми дуже багато неправди, може шче більш, ніж позвольав він це, јак

був в Тамбові. Чи мало з наших штундів пішло тоді в тьурми і у Сібір.

За теж попам при йому вільно було робити, шчо завгодно. Треба тут згадати, шчо попів украйінців він нельубив, та і прислано його самого до нас в митрополити через те, шчо був москаль. Найкрашчі місцьа старався він давати своїм родичам та земльакам.

Найбільшу славу з тих його родичів придбав в нас його племенник, а йак другі кажуть син, *архимандрит Мельхисидек*. Мельхисидек цей украв одного разу 10,000 карбованців з лаврських грошей, обезчестив кількох дівчат, в тім числі і свою племінницьу, ні за шчо ні про шчо кривдив деяких простих монахів. Жалілись на його не раз митрополиту, тілько той все покривав, і Мелхисидек аж до остатнього часу держався на місці. Тілько то ді пійmавсь так, шчо не можна було викрутитись, йак не розібравши толком діло; він обезчестив жінку йакогось мирового судьдьі, чи шчо. Чоловік обезчешченноїі жінки завів діло, почалось слідство, і Мельхисидек стратив своє місце, хоч не стратив великих грошей, шчо нагарбав ніd покровоїу Арсеніїа. Кажуть, шчо сам царь дознавсь о всьому, і йак був митрополит остатнім разом в Петербурзі, він вилайав його. Арсеніїа це, кажуть, мов би то дуже вразило,—і скоро післьа цього з ним ставсьа удар, од котрого він і вмер".

Про нового кийівського митрополита Филофеїа поки шчо знаємо мало. Пишуть нам про його *з Кийіва* тілько ось шчо:

„В нас тепер новиї митрополит *Филофеї*... Попав він на митрополита несподівано длья всіх і навіть длья себе. Кажуть, шчо сам царь схотів бачити його на цьому місці. Другі архиїереїі трохи розумнійші надоїіли йому тим, шчо дуже вже заходились з своїм бідканьньам о духовенстві та духовних школах, шчо вистарчаюуть попів. Про Филофеїа ж знали, шчо йому все це байдуже і шчо він до того шче і шчириї москаль. Знав про це і царь.

До цїїеїі пори Филофеї архиїерействовав собі тихо літ більш десьатка в Твері, вишчих не чіпаюучи, а низчих давльучи. Тілько це кілька років назад потревожено старцьа тим, шчо дали йому було роботу не здатну. Царь звелів через св. сінод, шчоб він роздивився писаньнья більш розумних про школи і дав би свою раду про школьну справу. Филофеї возився, возився та і написав шчось таке недотепне, шчо всі аж руками розвели. Царь звелів сінодові промовчати, записки Филофеїа не печатати, а йому одповісти, шчо сінод з їім не згожуваєтьсьа.. В листах з Твері до нас писали, шчо він чоловік заразом богомільниї і сердитиї. В однім листу додавали шче, шчо не льубить він товстих монахів, і тим трохи перельакали монахів нашоїі лаври".

Між вишчими попами нашими је один дуже не подібниї на других попів, шчоб не сказати чудниї, — це Порфірій, архиїерей чигиринськиї, викарій кийівськиї. Житьтьа цього чоловіка, йак би його докладно розібрати, було б дуже цікаве і йасно б показало,

јак калічитьсьа тепер в попівстві чоловік з розумом і гарьачим серцем. Увесь розум, все серце Порфіріја пішло на чудацтво,— ј тілько трохи знаходить собі вихід в науці про старовину церков південних і східніх. Та ј ту науку він вже не може поставити на вільну дорогу, навіть вже ј коли б хотів. Між чудацькими штуками Порфіріја виривајутьсьа такі, јак напр. те, шчо він не дав світським льудім списувати монахів в Михајловському монастиру, коли кијівські географи в 1874 р. робили „однодневну перепись“, — бо, мовльав, „не слід слугам царства земного, блудного, — списувати громадьан царства небесного“. Це одна з штук за котрі Порфіріја прозвали „кијівським Ледоховським“. — Але між чудацтвами Порфіріја јесть і такі, јак напр. слова јого про „штундів“, — шчо він би радиј, коли б усьа паства јого була з таких льудеј, — або те, шчо він при случају почав висвьашчати на попів не тих, шчо вчились по семинаријах, а простих та письменних сельан. Знаје, здајетьсьа, ј Порфірij, шчо такі попи можуть бути хоч легчими дльа сельан, ніж паничики — семинаристи-хабарники... Про все це ось находимо в дописі *з **Кијіва***:

„Је в нас в Кијіві чоловік, котрij всіх льудеј назива дурньами ј маје смілівость усім висказувати таке в вічі, — це Порфірij, архијерej чигиринськиј, вікаріj кијівського митрополита, доктор богословіја ј гречеськоі мови. Царь і сінод маjуть јого за дуже непевного чоловіка ј через те не дајуть јому самостајноі епархіјі.

Оцеј Порфірij шчо раз усім каже, шчо на попів треба поставльати простих сельан, котрі повинні знату одну тілько грамоту ј нічим не одрізньатьсьа од простих льудеј.

Јак вмер митрополит Арсенij, сінод на јакиј час поручив був кијівську епархіју Порфірijові. Порфірij, не довго думавши, став поставльати на попів простих невчених дьјаконів, дьаків і навіть переказував, шчоб до јого јшли прості та тілько письменні сельане, — і тих він обіцьавсь висвьашчати на попів. Тілько скоро про це взнав сінод і зараз заказав особим листом не поставльати на попів тих льудеј, котрі не скінчили семинарij. Порфірij одначе не згодивсьа з сінодом і всіх семинарістів не посвьашчав в попів сам, а відсилав до Филарета, другого викаріја кијівського митрополита. шчо заразом був і ректором духовноі академіі. Це вже Порфірijові другиj такиj випадок. Так само було раз, коли Арсенij јіздив в Петербург і всі діла було покинув на Порфіріја. І тоді Арсенij мусив осібним листом прохати јого не ставити на попів невчених. Росказуjуть, шчо один дьјакон, не знајучи, шчо Порфірові вже заборонено ставити на попів невчених, подав јому прошеньња, шчоб він јого висвьатив на попа. Порфірij на јого прошеньњу одписав „подуло съ сѣвера“.

Маjемо допись *з **Волині*** про тамошніх двох епископів —

нового, Димитрія, і старого, покійного Агафангела. В дописі про них згадуютьсьа і консисторські порьадки наші.

„З 1876 р. у нас на Волині, пише дописуватель, новий архиєрей — *Димитрій*. Це той самий, котрого Одеса не хотіла одпускать од себе і котрого там так щиро провожали, як настав вже час їхати йому в Ярославль, що об цім враз затрубили всі наші газети. Осібно вразило всіх те, що навіть жиди одеські піднесли од себе Дмитрієві подарунок і говорили йому хвалебні слова. Хто не знає, як в нас жиди поводьатьсьа з попами, того, певно, це мусило вразити. Ми ж, тутешні, добре знаємо, що коли жиди льублятьсьа з попами, то дива в цьому нійакого нема, що роблять вони їм усякі подарунки і таке инше за для своїх гешефтів, а не із за чого другого. І справді, наприклад в нас на Волині жиди більш усякого пана дають і на церкву, і на другі христіянські потреби: так думають вони заслужити ласку в сельан і показати себе їх приятельами, та і попи, звісно, роблятьсьа через те їхніми прихильниками. Опісльа цього, як вже в сельан нема чим обробляти остатніх шматків свого польа, як в їх поберуть і поспродують за податки і худобу, і усе, жиди в згоді з попами зараз наймають дешево ту землю в сельан, засівають бурьаками, або чим иншим, і тоді звісно лущать грошики.

Так само як в Одессі жиди прощались з Дмитрієм, так в нас вони з ним здоровкались. Піднесли вони йому хліб сіль; він дуже ласкаво їх привітав. Зустрічало його, звісно, і духовенство. Заласних слов наговорено було багато. Тілько з світських урьадників ніхто не вийшов архиєрейові на зустріч, так що як губернатор прочув, що од його нікого не було при тому, то зараз, щоб діло поправить, звелів спекти хліб і на другий же день одніс його преосвьашченному.

Цей Дмитрій не тілько не вмішуєтьсьа в діла консисторій, але і свої діла звичайно здає туди. Через це знов у нас консисторські чиновники, а осібно секретарь, звісний своїм здирством на всьу Волинь, деруть з попів і з дьаків скілько влізе. Скоро вернетьсьа певно те, що було колись за покійного Арсенія, як він управльав нашою епархиєю. Росказують, що тоді консисторські чиновники відрізували в бідних дьаків навіть хальави од чобіт, як тілько хто з їх не міг заплатити грішми. Консисторія дере з попа, піп лупить з мужика, а архиєрей, звісно, свьатим амофором закрије все здирство.

За покійним архиєрейем *Агафангелом* воно в нас на Волині де хто і жалкує. Між иншими архиєрейами він був собі шче нічого чоловіаго. Родом він був москаль (з Владимірської губернії), як і більша часть тих архиєрейів, що до нас назначають. Приїхав він до нас дуже бідним. Як він сам признававсь де кому з наших протопопів, не було в його в кишені і десьати карбованців. Одним одну рьасину мав таку, що можна було показатьсьа льудім. Пожив в нас кілько місьаців,—і зовсім оправивсьа. Оправившься тай став перетьагати до себе своїх родичів.

Перш усього виписав він в Житомир трьох племінниць од рідного брата свого. Дуже він льубив їіх, одьагав по панському, вистарчив їім усе і за кожною поклав чи малиј посаг.

Саму старшу вспів він пристроїіти шче за свого житьтьа: вийшла вона заміж за Малиновського, сина одного житомірського протопопа. Оце тој самиј Малиновськиј, шчо, обїізжаючи в 1875 році народні школи в Подольлі, звелів становому арештувати вчитеља народноїі школи в. м. Лучинці Могильовського повіту за те тілько, шчо в іого в хаті були украіінські книжечки, та і не заборонені, а тоді шче дозволені цензуроіу. Тоді він було так росходивсь, шчо і вправитеља того села, де школа, хотів теж арештувати, бо в іого учитель дістав книжку, та трохи бач руки були короткі. Цього Малиновського всі знакомі звуть волинським дурнем; так, кажуть, прозвано іого шче в духовніј академіїі в Киіївї, де він вчився. Інспекторське місце достав іому в попечитеља киіівського учебного округа, генерала Антоновича, вже Агафангел, а перед тим був він спочатку вчителем в нашіј семинаріїі духовніј якиісь час та тілько не довго, бо всі бачили, шчо дурниј вже дуже, а потім в бурсі; та і з бурси іого прогнано через ревізора Зінченка. Агафангел післья того шче не зараз схлопотав іому інспекторство, а перш було пристроіів, іак тоі уже одружився з іого племінницеіу, вчителем в женськіј гімназіїі — та і тут Малиновськиј не вдержався. Тілько тепер на інспекторському місці і держиться, бо там ума багато не треба, аби вмів доноси писати.

Другі дві племінниці Агафангела шче не пристроєні, але за кожною з них оставив він по 12 т. карбованців. Не мало залишив він грошеј і дліа племінника.

Поживився таки преосвьалченниј, іак бачите! За одно тілько можна сказати іому спасибі: шчо держав в руках консисторіїу. Живився він більше з почаіівськоіі лаври. Ліїі він мав за своіу корову. Та так і всі архиіереіі дивльатьсьа на лаври і монастирі. І нового Димитріїа заманила до нас не так сама Волинь, іак почаівська лавра».

Переходимо і до низчих попів, сельських. Обідрані вишчими, а осібно консисторіями, вони вертаіуть страчене з народа. Здирство ііх, іак показуіуть дописі, не менше панського і жидівського, так шчо в нас справа церковна іе справди соціальна справа, котра коріниться в темноті народу.

*З Звенигородки*, Киіівськоіі губерніі пишуть нам:

„Ніколи, здаіетьсьа не було в нас так часто мови про попів, іак тепер. Іаку б не почав читати часопись, непремінно знаідеш там де шчо і про попів; почнеш говорити, з ким попало, про се, про те,— непремінно про попів споміанеш. А послухаіте наших сельан: тілько і мови в ііх, шчо про попів. Перш усього роспитуіутьсьа сельане про те, іакиј в селі піп, — чи не вдо-

вець, чи не пjаницьа, чи з старих, чи з молодих, чи добре живе з льудьми. Jак роспитajуть за попів, то аж тоді вже починajуть балакати про панів, жидів, волостних писарів — і других всьаких пjавок та здиршчиків.

Шчо ж це за знак? Чи вже ж попи опрокльатіли нашому народові гірш усього? Чи може народ наш бажаje од попів спасеньня од свого лиха, своjеjі бідности, од здирства, — та через те j говорить про попів перш усього? Ми не будем одповідати на це все сами, своjім міркуваньньам, не будемо, jак то кажуть, заходити за хмару, — а лучше роскажемо де jакі случаjі про житьтьа попів з сельанами. Те, шчо ми роскажемо, по правді кажучи, гріх і назвати случаjами: jакі це случаjі, коли так робитьсьа в кожному селі! Те, шчо ми роскажемо, ми назвали случаjами по другій причині — це все, бачите, ходило по всьаким начальствам, про це говорьать по всім губернijам, про це було трохи писано j у „Кијівському Телеграфі“ за 1875 год; одним словом все те, шчо маjемо росказать, перестало бути домашнім ділом... Так слухajте ж:

В нашій Звенигородшчині jесть дуже велике старостинське село *Jурківка*. В цім селі сидить попом вже годів з двадцьать пjать *о. Власій Савин* (перша фамиліja jого була Коцьубинськиj, а Савином jого прозвали в кијівській бурсі). Прijіхав він в Jурківку таким бідним, шчо j сказати не можна; був він шче до того таким больашчим, шчо наче jому було три чисниці до смерти. Скоро він прijіхав на парахвijу, зараз попросив до себе хазьajнів і так льудej чимало, прихилив jіх добрим словом, наговорив багато де чого про те, jак він добре житиметь з льудьми j т. и. Все це він переказував так смиренно та ласково, згинавсьа так низько, шчо неначе j справді хотів бути добрим пастирем, jак то кажуть! Мир, звісно, дьакував попа за ласкове слово j почав носити попові на нове хазьajство — і теличок, і бичків, і курочок; де jакі хазьajіни виорали jому поле, де jакі засijали. А піп все дьакуje льудім та замовльаje так, шчоб jому дурно робили та більш платили за треби. Довго так о. Власій пестив та милував своjіх крестьан, а вони j не примітили, jак він помаленьку та потихеньку прибрав jіх в руки так, шчо вже, jак треба jому шчо робить, то він не сам просить, а приказуje сельському старості, або соцькому, шчоб вигнали jому льудej на роботу. Потихеньку та помаленьку дijшов він до того, шчо почав брати за сповідь по гривеннику (10 коп.), за похорони — по 3, а де коли j по 10 карбованців, за крестини по пів карбованцьа та шче курку j пів ока горілки, за вінчаньньа — по 10—30 карбованців, окрім шести платків та ока горілки. А тут захотілось jому шче церкву нову строjіть. Пішов він тоді обдирать льудej.

Тілько все це він робив так, шчо льуде ј не зчулись, јак в дурні попали. Тілько років з вісім назад схаменулись вони, але вже було пізно: піп вспів вже набить калитку добре, вспів купить собі ј набедренника,ј скуфју, ј багато дьаки дістав за своје примірне служеньња, так шчо јак подали льуде на нього жалобу архијерејові, то ј звістки нијакоји не було на ту жалобу. Льуде подали вдруге,—і тоді тілько архијерej приказав розслідувать діло. Пријіхали слідователі: благочинниј, два попи та становиј. Почали то вмовлати, то кричати на льудej та ј зробили так, шчо попові не було нічого, шче він через місьаць дістав камилавку.

Тоді льуде вибрали з села ходоків і послали јіх до самого архијереја. Були ті ходоки в консисторији, в архијереја, потратили сотні зо дві грошej на хабарі ј добились тілько того, шчо нарьажено було нове слідство. Нові слідователі знов то просили льудej, то кричали на них і зробили так, шчо піп знов зоставсьа неповинним. Подавали жалоби шче років з шість, робили кілька разів слідства, але нічого не вијшло; та јак воно ј вијде шчо, коли піп сам разів по три в год јізде в консисторију та ј так, по почті, посила гроші членам та секретарьові консисторији. В 1874 році пројіздив через Звенигородшчину митрополит Арсенij; от льуде ј поклали просити јого всім миром, шчоб він дав јім другого попа,—і тільки шчо вјіхав Арсенij у село, јак увесь мир впав на вкольушки ј почав кричать: „владико свьатиј, ізбав нас од нашого пастирьа—кровопијци!“ Але Арсенij тільки руками одмахувавсьа ј не приньньав навіть прошенија. Народ загомонив, заговорив грізно ј поклав робити так: ні сповідатись, ні причашчатись в свого попа; за треби нічого не платити, а прошеньња по прежньому подавати. Вже досі на ці прошеньња стратили громадських грошej карбованців 700. Јак хто з крестьан не захоче послухати громади, то тому роблять шкоду в хазьајстві. І справді тепер јурківські крестьане говијуть, сповідајутьсьа ј причашчајутьсьа в Јерках, Стебному, Вербівці ј скрізь, а з своjім попом тілько лајутьсьа та позивајутьсьа.

Попи—сусіди, просили вже јурківського попа, шчоб він пішов собі на другу, хоч би лучшу парахвију, бо, јак вони кажуть, через јурківчан можуть всі села збунтоватись проти попів,—але о. Власij хоче, шчоб своју парахвију непремінно передати кому небудь з своjеjі рідні. Коли ж мужики ј цього не хочуть.

Сусіднье з Јурківкоју село *Стецівка*. Це вже село помішчицьке (предводителья дворьанства Протопопова). В цьому селі сидить попом *о. Миколај Данилевськиј* і теж позивајетьсьа з мужиками. Мужики подавали вже прошенij з пјать, але все діло нічим не кінчалось. Помішчик повертав діло так, шчо попові ні-

чого не було. Разів два льуде хотіли подать прошеньња при пројізді архијереја, але становиј повиганьав усіх тих, котрі мали прошеньња, ј не допускав ні однојі душі до архијереја. Прижшло до того, шчо ј стецівські мужики робльать з своїм попом так, јак робльать јурківчане.

Трошки дальше од Јурківки, близче до Херсонськоји губерніји, јесть село *Ромејківка* (помішчицьке) з приселком Гончарихоју (староство). В це село недавно поступив попом *о. Димитріј Меланиковськиј*, удовець; всього ј семји в јого, шчо одна мала дочка. Піп цеј, јак тілько прижіхав, зараз објавив, шчо за сповідь треба давать по 15 коп., за хрестини по 50 к., за посвьату вінків на Маковіја по дві гривні, за вінчаньња — скільки з кого можна здерти ј т. д. Але мужики сказали јому: „јак хочете батьушка, то деріть з нас так, јак дер ваш предмістник (добриј таки був обдиратель), а јак не те, то ми вам по шагу за все будемо давати.“ За молитву з кропилом батьушка потребував по дві гривні, а мужики сказали јому: „лучше не ходіть, батьушка.“ Цеј піп робить шче ј такі штуки; На Спаса післьа служби пошчитав він свіј дохід і нашчитав тілько одного карбованцьа; він розбив тоді церковну кружку, взьав звідти 3 карб., а сельському старості приказав зібрати з обшчества 3 карб. ј отдати в церкву, але пожде шче, поки староста збере...,

*В м. Калниболотах* (Катеринополь) два попи. Один, *о. Іван Војнарськиј*, бере з льудеј не тілько грішми, а чим попало; јак нема грошеј у чоловіка, то він візьме вівцьу, свиньу, корову.

Одного разу він взьав у бідноји жінки корову, але корова на другиј день втопла в р. Тикічі; тоді піп потребував телицьу. „На шчо, каже, ти корову зажалувала? Вона б була не втопилась.“ *)

От таке то робитьсьа з попами в нашіј Звенигородшчині! Јак би прижшлось росказувати за все, шчо попи виробльајуть в кожному селі, то здајетьсьа ј чернила ј бомаги б не стало. **)

---

*) У цих всіх попів і жінки такі, шчо деруть наче б то ј справді вони маjуть јаку власть. Савина, Војнарська ј Данілевська роспорьаджајутьсьа по приходу наче сами попи; сельськиј і церковниј староста, сторожі ј дьаки бојатьсьа јіх гірше, јак попів.

**) Јак назначили в Кијів нового митрополита, Філофеја, то він зараз потребував од благочинних, шчоб вони поодбирали підписку в усіх попів, шчоб не брать нічого за треби. Але ж благочинні не всі ј не скрізь давали такі підписки, а коли јакі ј давали, то сміјучись з указу митрополичого. Та воно ј справді је чого сміјатись,—бо хиба це перший раз ідуть такі укази? Знајемо ми вже јіх багато. Коли попи ідуть проти церковних і апостольських правил, а то б шче вони сповньали укази таких обдерателів, јак і вони самі. Јак би сповньали вони такі укази, то з чого б наживались консисторіјі?! Шкода тільки, шчо плакати хочетьсьа, а то б було з чого сміјатись

А народ бідниј терпить, бо жалоби начальству нічого не помагајуть, а самим розправитись з попом — прогнать јого, не можна, бо зараз пошчитајуть за бунт і пришльуть москалів; але сміло можна сказать, шчо скоро настане тој час, шчо вся Звенигородшина або збунтујетьсьа проти попів, або перејде в штунду.“

Те ж таки росказује ј *козелецькиј* дописуватель про попа в одному селї свого повіту. Дуже цікаві звістки подаје цеј дописуватель про те, јак одбувајетьсьа в нас говіньня по селах, і јака з того бува мука мужикам.

„Најбільшиј здиршчик у нашому селі це піп з попадеју. Це такі тварьуки, шчо здајетьсьа вже других таких не можна ј знајти. Він тілько того ј дивитьсьа, шчоб усіма силами витьагти послідньу копијку з чоловіка. А јак бачить, шчо вже нічого з јого взьати прьамо, то надумује јак би јого јаким инчим робом покористуватись з голого чоловіка. Піп кличе бідного чоловіка на одробіток, і горе вже тому, хто не піде до попа: піп усе јому отдьачить, хоч не тепер, то в четверг.

Јакось довелось мені почути, шчо льуде проміж собоју розмовльајуть про попа. Позбіралисьа жінки коло церкви, сидьать та ј балакајуть собі про всьаку всьачину. А далі одна ј каже: „сьогоднња мојему чоловікові піп не дав причастьа“. — „Чому? — пита друга. „Та так, бачте, пријшов піп за роківшчиноју до нас, а тут випало так, јак і з кожним не раз бува, шчо ј самим нічого јісти. От чоловік мij каже: „не дам ја вам, батьушка, тепер нічого, бо, повірете, ј самому нічого јісти“. А піп јому на те: „ну, јди до мене два дні городити“ „не піду тепер, каже чоловік, і городити, бо треба самому город орати; хај — каже — јак вправльусь, то -прижду“. Батьушка з тим і пішов. А тепер висповідав мого чоловіка в пјатницьу, а в субботу тој пријшов до причастьа, та тілько шчо підступив, а батьушка јому ј каже: „одступисьа, ја не буду тебе причашчати.“ От і треба јому говіти тепер в друге, Та шче б воно дарма, јак би не та свічка, шчо за неји треба платити восьмигривенника, а тут шче ј діти не всі говіли“. — Бачите, задумали в нас стројіти нову церкву, бо теперішньа душе стара вже стала. А де ж грошеј узьати? От і придумали на льудеј налог зробити ј постановили, шчоб на сповіді в піст усі чисто, починајучи з годовоји дитини, давали по восьмигривеннику; так шчо јак у кого ј десьать душ сімји, то ј треба давать десьать восьмигривенників. Та шче ј попові треба за сповідь давати по три шаги, а јак не принесеш, то ј не висповіда. Одно хлопја пријшло сповідатись і кладе перед попом восьмигривенника за свічку, а три шаги не принесло. Піп зараз і пита: — „А три шаги де?“ — „Не ма“, каже хлопја.

— „Ну йди, принеси — тоді й висповідаю“. Усі льуде жалійутьсьа на бісового попа, бо не ма того чоловіка на селі, кому б він не досадив до живих печінок. Прийде з молитвою в хату, то й треба йому давати дві гривні грішми й миску крупів, а як не даси, то він зроду з хати не піде не взьавши чого иншого й післьа цього вже в церкві не дасть дідам проскури: все сам поїсть! Та обоје ж і зібралисьа до купи, як піп так і попадьја!.. У здирстві й вона не поступаєтьсьа від попа. Оце як бачить, шчо піст надходить, то зараз і роздаје жінкам по селу сорочки не пошиті, шчоб вони їх шили. Раз одна жінка каже попадійній најмичці, шчоб та забрала сорочку, бо їй ніколи шити. Најмичка й росказала це попадьји, а вона й каже: „нехај вона лишень шије, бо прийдетьсьа їй говіти, то хоч не схоче, — пошије“. Се б то як не пошије, то піп і від причастьа зверне. А як станеш питати в льудей, чому вони такого попа не проженуть, то вони на це кажуть, шчо „ми вже одного скинули, так, бачте, јакого другого нажили“ „А за шчо ж ви того скинули? питају ја“. — „Та за те шчо обдирав льудей. Ми думали, јак цеј буде, то не стане обдирати льудей; аж він шче гірше, ніж тој; дере — так, шчо тепер вже страшно міньати цього на третього, шчоб шче гіршого не нажити“,

Допись з *Кијівськоји губернији, Каневського повіту з села Ісајок* показује, јакі штукі може в селі витворьати батьушка, і јак трудно навіть в таких випадках мужикам судитись з попами, когрі стојать один за одного й завше покривају один одного.

„В селі Ісајках, пише дописуватель, живе піп Синельников і шчо то вже він за здиршчик, то й сказати не можна, тьагне з живого й з мертвого. Терпіли ми, терпіли, а далі вже всім стало не в моготу, ото ми й надумались собі: подајмо, кажемо, владиці в Кијів прошеніје на батьушку від громади. Кажуть, шчо цеј новиј владика добриј і справедливиј, то чи не поможе він нам, чи не змінить нам нашого попа на другого крашчого. Зібраласьа громада; поміркували, шчо јого написати, шчоб і не багато було, й так, шчоб владика приньньав наше прошеніје. Одні, на громаді, казали: пишіть все до чиста, а другі кажуть: ні, не можна, бо јак багато напишемо, то владика й читати не буде, а написати тільки головнішче. Оттож і написали тілько десьать најголовнішчих пунктів. 1) Јак умер покіјниј митрополит, то батьушка й каже: „от умерло уже стерво й таке воно було смердьуче, шчо јого не ховали, а манахи викинули в рів собакам“. (Ми, бачите, думали, шчо це митропилиту буде шпилька, і він швидче зверне увагу на наше прошеніје). Далі писали: 3) Јак піп нас здорово

обдираје. 3) Јак у піст не сповідаје, поки кожен із говільників не відробить јому даремне три дні на току, або коло горожі. 4) Јак не хоче ховати, поки не заплатьать јому 5 карбованців. 5) Јак не хоче вінчати, поки не заплатьать 10, а багатшиј то ј 20 карб. 6) Јак батьушка требује, коли гарна дівчина виходе заміж, шчоб вона непремінно перш усього согрішила з ним. 7) Јак навчаје, шчо куми, коли хочуть бути в царстві небесному, повинні між собоју мати гріх. 8) Шчо він витворьа з дівчатами ј молодицьами. 9) Јак він толоку збіра і 10) јак він на кожному місці пје нашу кров. Прошеніе це підписало нас півтораста чоловіка. І подали. Ждемо одвіту, ждемо; не ма. А піп наш. прочувши це, почав шче гірше нас душить. Коли це не швидко вже після подачі прошенїј, прииіздить до управи, з сусіднього, села Чајок, батьушка от. Ів. Трегубов; звелів зібрати льудеј, шчо подавали прошеніје, це б то робити слідствіје. Зібрали нас усіх, він і пита:

— „Ви подавали владиці прошеніје на свого свьашченика?

— Ми, — кажемо ми.

— І ви подтвердите під присьагоју все шчо написали?

— Підтвердимо, — кажемо,

Далі він почав нам росказувати, шчо свьашченики богом нам дані, шчо вони за нас у церкві мольатьсьа, і шчо јака то важка штука та присьага. Потім надіјшов наш батьушка; вони шчось побалакали, а далі Чајківськиј батьушка написав шчось таке у волость, віддав старості ј поіхав.

А в волость він написав, шчоб Волостне Правленіе вислало јому на дом, в с. Чајки, 12 чолбвіка стариків, котрі не були під слідствіјем і судом „для снятія съ ѣихъ показаній по дѣлу *о доносѣ* нѣкоторыхъ изъ крестьянъ с. Исайки на своего приходского священника Синельникова“.

Коли прииіли, таким побитом, до батьушки села Чајок, Трегубова, ці 12-ть старих льудеј, то він перш усього почав јіх брати до себе на допрос у горницьу по одному. Зробивши перш усього кожному з них пасторське внушеніје, — получив од кожного одвіт, шчо нічого того, шчо написано в доносі, не було, бо то донос значить брехньа. Получивши такиј одвіт від кожного поодиночці, покликав далі піп до себе всіх разом, та ј каже јім:

— Так ви показујете, шчо ваш батьушка гарниј чоловік, і все шчо написано в доносі на јого — лож?

— Да — відказујуть старі.

Потім він звелів покликати з свого села кількох старих льудеј і при них знову спросив ісајківців теж саме ј, получивши знову одвіт „да“, привів усіх до присьаги. Потім составив акт, звелів усім підписатисьа ј приставив до владики. Таким робом

наш піп ісайківськиј, Синельников, зоставсьа правиј і зно вз нас дере, а ми, громада, зосталисьа винні. Је думка, јак владика повернетьсьа з Петербурга, знову подавати јому прошеніје. Та тільки вже шчось мало охотників знаходитьсьа на јого. а тут і робоча пора наступаје. Шчо буде? — не знају. Јак шчо знову воно випливе наверх, то напишу ј вам знову".

А ось допись з *Кијівськоји губ.* показује, јак попи окрім чисто церковних поборів, не жахајутьсьа нијакого мошенства, навіть звјазанного з злодијством зовсім не підходьачим до служитеља Христа, шчоб так чи инакше добути собі грошеј.

„В Кијівськіј губ. Липовецького повіту, в тій јого частині, котра доторкајетьсьа до Подольськоји губ. лежити село Ш., в котрому попом сидить о. Јван Р. В 1874 р. купив оцеј піп у сусідньому селі К. (Подольськоји губ.) десьатину землі ј засијав на ній баштан. Того року був стршенниј неврожај на кавуни, так шчо на баштані о. Јвана не було нічого. Бачив о. Јван, шчо придетьсьа понести вбиток. Воно хоч і не багато було потрачено грошеј на баштан, а все таки батьушці жалко було намісць добутку шче викинути із кишені своји грошеј. Коли це один шчастливиј випадок поміг о. Јвану не тільки вернути потрачені на баштан гроші, а шче ј получити з јого добуток.

Јакиј плохиј не був баштан, але о. Іван все таки приставив до јого сторожа, једнак сторож нічого јому не куштував, бо був церковниј і мусив слухати батьушку. А тим часом може батьушка думав, шчо приставивши сторожа можна кого небудь на баштані ј пијмати, бо јак би цијеји думки не було, то справді не варто було приставльати сторожа там, де нічого не було. Але це побачимо далі...

Одноји темноји ночі, не далеко від баштану пасли хлопці скот. — Коли це приходе јім в голову думка підјіхать до баштану ј накрасти кавунів. Так вони ј зробили. Але тілько шчо вони вспіли нарвати кавунін з десьаток в кулак завбільшки, бо других не було, јак почув сторож і почав јім кричати, шчоб вони јшли з баштану; ті не слухали. На крики сторожа сбіглись льуде ј јакось одного хлопцьа задержали, а другі повтікали. Повели пијманого хлопцьа до попа, а потім, по јого приказу, в волостне правленіе, де так до јого присікались, шчо він видав своји товаришчів. — Вијавилось, шчо всі ці розбијники були хлопці, з котрих најстаршому не було шче 18 літ. Піп зараз подав жалобу в мировиј суд і виноватив јіх в грабунку, та окрім того шче в жалобі просив взискати з винуватців 150 карбованців ніби то вбитку, котриј він поніс, кажучи, шчо вони јому розорили баштан. За свідків ставив він своји льудеј, наперед на-

поївши їх і навчивши, шчо говорить. Мировиј судьдьа приговорив обвинуваченых хлопців на 8 місьаців в тьурму ј присудив заплатити попу 150 карбованців. Отправили бідолах в острог, а так јак всі вони були сироти, то піп мусив получити з них гроші, коли вони одсидьать в тьурмі.

Піп дожидајетьсьа.... Через 8 місьаців хлопці приходьать з острогу, але не всі. Двоје з них зробились сивими, третіј слабим, а четвертиј так в острозі ј умер. Піп зараз пристав до них, шчоб віддавали гроші, а не то грозив тьурмоју. Мусили бідні хлопці наньньатись у кабалу до помішчика за безцінок, бо тој наперед заплатив за них попу гроші.

Може ви думајете, шчо піп тим вдовольнившься? — Зовсім ні... Шче довго після того випадка він з жальом поминав об тім, шчо четвертиј парень вмер в острозі ј не виплатив тијі частини грошеј, котра на јого випала.

Ось де правдиве злодијство, а не те, шчо хлопці (зовсім діти) зробили, котрі може добре ј не розуміли того, шчо вони робьать грабунок, за котриј придетьсьа тьажко одвітити".

Шчо справді міньати попів одного на другого не варто — це ј з других дописів бачимо, ось хоч би з дописі з ***Ромекського повіту,*** Полтавськ. губерніјі.

„Гарниј у нас батьушка, пише дописуватель, не згірш од пана Кольчевського, шчо ми описували ранијш. За вінчаньньа бере по двадцьать карбованців, а вже саме менше шчо 15, хоч јакиј би не був бідниј чоловік. І јак там уже не благајуть цього виродка, шчоб хоч за 10 згодивсьа, так де там: „і не ходи ј не проси, бо не повінчају, јак не принесеш 15-ть". А јак јого не женитись, коли не ма робітника, мати стара, нікому а ні зварить, а ні спекти.... А попадьа јак почне льнувати, то јак прије в хату, та јак стане казать: і того мені дај, і того мені дај, то хиба пјата або третьа частина усього в хазьајстві зостанетьсьа, а јак же не даси, то вже безпремінно попові скаже, а тој і почне... або причастьа тобі не дасть, або почнеш оце говіть; говијеш, потратиш гроші, јак је шче, прииеш до причастьа, а він і скаже: „геть одступи!!" от тобі на все село такого сорому наробить, шчо ј сам собі не рад будеш. Так от такиј то в нас батьушка!"

Дрібненькі, а все таки јасно показујучі попів наших случајі знаходимо в листі з ***Гадьацького повіту*** Полт. губ.

„Часто можна від попів чути поклики, наче б то вони живуть по завіту христову ј апостольському, — тілько таке вони роска-

зуjуть тоді, jак це приносить jім jаку небудь користь. Коли ж иноді користь з „завітом христовим“ не jеднаjетьсьа — співаjуть вони другоjі: „тепер, кажуть, инше времjа настало, j свjатиj заповіт від того треба инше сповньати, ніж в давнijші часи“...

Роскажу вам наприклад про одного благочинного. Имjа jого Jановськиj, живе в селі Борках. Цej благочинниj вже три роки полyча від консисторіjі гроші, котрі даjуть jому дльа одного дьака jого парахвиjі, а дьак тоj вмер три роки назад. Рапорту про те, шчо він вмер, благочинниj не представльав в консисторіjу, бо дьак був заштатниj, так шчо консисторіjа про смерть jого j досі не зна. Гроші jого благочинниj хова в свою кишеньу j не стидитьсьа лишати без призору двох маленьких дівчат того дьака. Хоч грошеj тих всього 12 карбованців, — всеж дітьам вони здались би j дyже

А то другиj піп, Тереховськиj, в селі Сватках, розсердившись на одного сельанина прийшов хрестити дитину jого пjаниj, і хрестив три дні. Почне та не кончить. Прийіхав другиj піп і мусив дохрешчувати за Тереховського... Післьа він дyже радyвавсьа, шчо таку помсту зробив своjему ворогові“.

Jак з свого здирства попи наживаjутьсьа де коли, показуjе допись з *Золотоношського* повіту.

„В Золотоношському повіті, в селі Митьках був піп. Звали jого *Корніjенко*. Тепер він в другій парахвиjі. Цej Корніjенко за тоj час, шчо був в Митьках, встиг збудовати собі добру хату, карбованців в 2.000 та шче j грошеньат придбати. Встиг він зробить все це в jаких небудь два роки. Кожниj мусить бачити, шчо инакше, jак обдираjучи народ, таких достатків сельськиj піп придбати не міг.

Jак прийіздить піп на нову парахвиjу, то він, по давньому звичаjу, просить крестьан дати jому те, чи друге на нове хазьаjство. Корніjенко не відступив від цього звичаjу. Цілі пів року співав він лазарьа, jак то кажуть, і все збирав, все збирав: у кого візьме збіжьжьа, в кого коноплі. Jак минуло пів року, він обернув діло так, ніби сельане обовjазані давати jому все, шчо він доси получав від jіх, jак подарунки. Та шче опріч того не забyвав він дерти з сельан за кожну требу j дер чимало.

Був такиj раз випадок, коли це тільки можна назвати випадком. Ховав він jакогось мерцьа. Про плату за це він з родичами наперед не вмовивсьа j зробив так: виніс мерцьа на пів дороги та j став. Давajте, каже, 15 карбованців, а то не буду ховати j піду відци“. Мужик вертівсьа, вертівсьа та не було чого робити, мусив віддати попові 15 карб.

Не менш, коли шче не більш драв він і за вінчаньнья та христини. За вінець меньше десьати карбованців і не показуй, а ja знаю, шчо з одного чоловіка, не дуже заможного, але все ж з достатком, віп здер 30 карб.

Про те, jак ільнуjуть і сами попи, j jіх жінки, та jак панам помагаjуть в jіх здирстві знаходимо в дописі з ***Полтавшчини.***

„Деруть з наших льудej і „офіціально“ j „неофіціально“ наші духовні пастирі — попи. Тепер вони видумали звичај тричі в рік ходити ***ільнувать,*** а правдивіjше сказать — грабувати. Цім ділом займаjутьсьа попадьjі. Приjде до чоловіка в хату — а на вулиці вже віз в неjі стоjіть — та j почне випитувати, чи не ма в тебе того, або того. Шчо jе, од усього дај jij хоч трохи. Де не ма попадьjі, там сам піп ходить і дере шче крашче. Наприклад ***у с. Козлівці*** піп по смерти жінки став сам ільнувать. „Такого обдирајли j родились, і христились, то не бачили“, росказуjуть льуде: „приjшов він до одного чоловіка, мабуть најбіднішчого в селі, никав, никав з кутка в куток — нічого взьати; одначе нагледів таки при кінці на полиці троjе курьачих jајець. Шчо ж ви думаjете? І ті забрав у чоловіка— не посовістивсьа... А jак треба кого вінчать, то без 16 карбованців і не потикајсьа. Ховать — 3 карбованці, це најменше. В де jаких селах нашого повіту попи позаводили длья сповіді квітки та j продаjуть jіх по 25 коп. штуку. Усьак, хто jде сповідатись, бере попереду в старости квіток і кладе jого коло попа на столик, а то бува j так, шчо хто не дасть квітка, то піп jого j промучить цілиj піст, не даjе причастья, — ніби то за великі гріхи. Та шчо j казати! кожниj ступень льудськиj бува попу на користь. А jак злигаjетьсьа піп з паном, то вже прьамо хоч іди світ за очі: приміром схоче оце дівка, најмичка строкова, — а в нас рідко jака дівка не служить у тьутьуні,— jти заміж; панові не хочетьсьа втерьать гарного робітника, а вдержать jіjі силоjу не може, — от і підводить він отаку штуку. Пише лист зараз до попа: „так і так, каже, вдержіть отаку-то дівку“. Піп зна, jак це зробить: тілько приjде до jого дівка, він і зажене за вінчаньнья карбованців 50 — та j не спуска ні шага. Походить, походить молодиj, нічого не бере,—ну j розіjдетьсьа пара. Бува, шчо пан, піп і жид у трьох злигаjутьсьа, шчоб крашче льудьми орудовати, та j держуть усе село в своjіх руках. Попові, бач, треба дати за служби, панові за земльу або шчо, а в жида, звісно, позичиш та опісльа j сплачуjеш трохи не втроје проти того, шчо взьав у jого: така троjцьа, хоч куди! Тільки пани jак де, то најдурнијші, і jім најменш перепада: скрізь проживаjутьсьа вони j оддаjуть жидам земльу на аренду —

бо крашчого митцьа јак жид, шчоб зньати остатньу сорочку з бідолашнього крестьанина, ј світ пројди, то не најдеш, Шчоб вже ј попам отдать церкви в жидівські руки на аренду: бо вже ж скрізь бідолахи жалијутьсьа, шчо доходу мало, а льуде такі противні стали: зовсім не поважајуть духовного сану! Може б тоді скорійш дожили вони до новоји Колијівшчини!“

Про те, скілько заробльајуть попи по церквах на свічках, це з усьаких синодських рахунків певно ніхто не взнаје, јак треба, бо рахунки ті робльатьсьа зовсім осібним робом, јак ось пише нам *звенигородськиј* дописуватель. Кому в кишеньу јдуть гроші, шчо при тому свічному зборі крадутьсьа, певно не знајемо, тілько, здајетьсьа, не меншим, а більшим попам.

„Приходилось мені, росказује дописуватель, скілько разів писати церковні приходсько-росходні книжки. В росходну книжку вписујетьсьа між иншим, скілько грошеј тратитьсьа на воскові свічки, на церковне вино, оливу, борошно дльа проскур, ладан, підчинку церкви ј другі потреби; в другу вписујетьсьа, скілько зароблено на воскових свічках, скілько полученo з калитки ј кружки (на службі божій, јак водитьсьа, ходьать і в нас з калиткоју ј кружкоју староста, сторож або хто другиј і просьать в крестьан на „ладан“ та „оливу“), скілько пожертвовано крестьанами ј другими льудьми. Завжде бува по церквах так, шчо ці записі робльатьсьа перш усього на шматках паперу або в чорновіј тетраді а потім вже, јак треба везти книги на ревізију до благочинного (в јулі та в декабрі), або јак пројіздить архијерej, то тоді вже ці записі вписујутьсьа в настојашчу, данну з консисторији, книжку. Ото ж јак ја мав писать ці записі, то мені піп і каже:

— Пиши, голубе, так, шчоб в тебе за рік вијшло не менш ні більш јак 33 фунта свічок і шчоб баришу з цих свічок було не більш ні менш јак 19 карбованців. Вигадај також, шчоб в піст великиј і в ті місьаці, коли бувајуть великі свјата, шчоб тоді було більш росходу на свічки, а літом, в робочу пору, јак льуде рідко јакі ходьать в церкву, — шчоб був меншиј росход на свічки.

Ја здивувавсьа та ј питају попа:

— На шчож воно треба так писати?

— А на те, одповів він, шчо синод постановив за дльа всьакоји церкви звісне число фунтів свічок і звісниј на них бариш. Через це ми не мајемо права писати в книги стілько, скілько вијшло свічок і скілько на них ми заробльајем, а мусимо писати, скілько нам сказано. Та отже ж спитај і в других попів і навіть по инших повітах — і в јіх так само.

Нічого робити: моје діло писати так, јак мені кажуть, а не так, јак треба. Поміркував ја трохи, јак би то розділить 33 фунти на цілиј рік і скілько б треба на всьакиј місьаць, і коли то народ частійш в церкву ходить; рошчитав скілько то прибутку приходитьсьа на кожниј фунт і почав писати. Написав, звірив з чорновими записьам та ј побачив ось шчо:

| | Чорнові записі. | | Настоjашчі консисторські записі. | |
|---|---|---|---|---|
| | карб. | коп. | карб. | коп. |
| Јанварь . . . . | 8 | 90 | 2 | 85 |
| Февраль . . . . | 10 | 50 | 3 | 97 |
| Март . . . . . | 13 | 60 | 5 | 90 |
| Апріль. . . . . | 57 | 50 | 5 | 90 |
| Мај . . . . . | 12 | 75 | 2 | 85 |
| Јунь . . . . . | 8 | 12 | 1 | 43 |
| Јуль . . . . . | 6 | 15 | 1 | 43 |
| Август . . . . | 9 | 72 | 2 | 85 |

В консисторських записьах одмічаjетьсьа так: „Январь— выручено капитальной суммы отъ продажи 2-хъ фунтовъ свѣчей 1 р. 70 к. Получено прибыли — 1 р. 15 к.“ — і так пишетьсьа за кожниј місьаць.

Јак полічив чернові записі, то побачив, шчо за 8 місьаців було приходу справді на свічках 117 карб. 24 коп. а показано було по книгах усього 27 карб. 18 коп.! Роздивльавсь ја післьа того по книгах, чи не ма де в другіј статьті того прихода вписано, шчо справді виручаjетьсьа за свічки: не ма ніде. Дививсь теж скрізь, чи не ма де записанних тих грошеј, шчо беруть в церкву за вінчаньња, похорони (за виданьња провода, — хоругвів) — не ма ніде. Тим і скінчив, шчо подумав — „ну, та ј хитра ж штука!“

Мало попам треб та свічок, шчоб видурьувати в льудеј гроші: дльа того ж видумуjуть вони шче свjаті криниці, чудовні ікони та хрести. Ось шчо пишуть нам про одну таку криницьу в *с. Студенці, Помокенськоjі волости*:

Јакось раз трапилось мені бути в селі *Студениках* јак раз перед тим дньом, в котриј там ходьать з церковноjу церемоніjеjу до јакоjісь чудотворьашчоjі криниці в чотирьох верстах до села.

Прийіхавши в село, ja зajіхав до одного сліпого чоловіка, Jухима Jвановича. Почувши, шчо це ja, він і каже:

— Еге, це мабудь ви до криниці прийіхали.

— До криниці, кажу jому, смійучись.

— Хиба ж таки вам можна таким ділом займатись? Нехай вже льуде темні до неjі jіздьать та пjуть jiii воду, а ви ж таки чоловік вчениj і мусите знати, шчо воно за штука цьа криницьа.

— А шчо таке? питаjу. Ja нічого про неjі не знаjу.

— Еге, каже, та це jак би вам сказать по правді це так чистиj туман, шчоб льудеj темних морочити. Це все видумки тих книшохестів — хаптурників.

— Jак так?

— А ось jак. Шче в 1834 році проходив оцими місцьами jакийсь прохожиj. Прojшовши більш 200 верстов та годуjучись одними сухарьами, звісно, підтоптавсь трохи, неначе пішла в jого слабість по всьому тілі. Прийшовши до місцьа, де тепер криницьа, сів він спочити. Подобалось jому. Ліг він полежати — та j пролежав цілиj день: бо добре — трава, дерева кругом, тінь, свіже повітрьа. Відоме діло, почув він себе післьа того здоровійш. Дива в тому не маje, галасу робить нічого б було, здаjетьсьа. Та, еге ж, инакше вийшло. Прохожиj, бачте, багато наслухавсь попів і здавалось jому, шчо все так і справді бува, jак попи росказуjуть. Ось і вийшло, шчо поздоровшав він через те, шчо вода в криниці чудотворна. Зараз кинувсьа він до пастухів, котрі недалеко пасли овець, і сказав позвати попа, шчоб, бач, тому росказати про своje ізціленьнья. Поп прибіг, бо попам тільки того j треба, шчоб свьаті, чи ікони, чи криниці в jіх приходах зjавльались... Призвали льудеj з села, шче раз роспитали прохожого, jак то jому сталосьа; пастухи, шчо нічого не бачили, стали за свідків. Ну чого ж більш? Вода чудотворна та j годі. Одправили молебень, обстроjіли криницьу та j ходьать до неjі кожного року. Бідним льудьам од неjі тілько шкода, а попам та жидам — лахва хоч куди. Один, бач, править службу божу, а другиj осьмушку сипле.

В дописі з ***Полтавшчини*** росказуjетьсьа знов про зjавленьнья чудовноjі ікони. В дописі цій знаходимо j про те, jак в загалі деруть попи j jак панам дерти помагаjуть.

„... Голодні наші льуде, голодні.... Та де ж jому j ситим бути бідному мужикові? Jак останетьсьа в jого jакий шматок хліба, то напослідок прийде до jого піп та j остатній шматок вирве з рота: молитвами бувай ситиj...

„Оце не знаjу, шчо j робить, росказував один чоловік:—було коробок зо три пшениці, все до праздника додержував, думав

на паску буде, аж тут прийіхав піп з молитвоју та все ј забрав. Та шче, шчоб ви знали, з своєју міркоју јіздить, такоју, шчо наших дві туди влізе.“

Те ж і в *Матьашівці* о. Терентій не менш дере: видав він приказ—за панахиду приносити јому живу курку ј полтинника грошеј... В однієї вдови вмерла дитина, хлопчик так літ десьати Прийшлось ховать. Піп і каже:

— Јак не даси полтинника грошеј, то не буду ховать.

Плаче бідна вдова, просить јого, каже, шчо в неји ј копійки не ма.

— Оце сьогодња позичила семигривенника в льудеј, то хиба јого візьмете? пита.

— Ну, чорт з тобоју: давај хоч ті двадцьать копійок, одвіча піп...

20 јулья на Ільлью, звісно, праздник. Пора стојала дуже гарьача, хліб сох в полі, колосьсья витрушувались, ось льуде ј надумались снопи перевозити в клуні хоч і в праздник. Піп взнав і роспорьадивсьа, шчоб волосне начальство заборонило в празник хліб возити ј шчоб, јак будуть јіхати мужики з хлібом, воно звеліло поперевертати јіх вози. Начальство послухалось јого, ј поперевертані вози лежали скрізь по селу, роскидані снопи пообтрушувались шче гірш. В тој день панові, бачите, треба було робітників, а докликатись нікого не можна було.

А в одного попа так заведено: в піст після сповіди, шчоб говільники не грішили, заганьа він јіх до себе в двір і там дајетьсьа јім робота—кому прьасти вовну, кому трепать коноплі кому кілки тесать і инші „благочестиві“ діла робить.

Заводьать шче јак де ј чудовні ікони. Так це випало в Федунці, де попом отець Петр. Він сам про це росказував:

„Нас, попів, у селі троје; село бідне, дуже бідне, нічого з льудеј і взьать. А ја читав, јак одкривајутьсьа јавлені ікони. Думају: попробувать і собі одкрить чудотворну ікону. Знајшов стару ікону та ј вкинув у ночі в колодьазь у садку, а на другиј день призвав старосту церковного та шче де јаких льудеј та ј росказују јім, јаке мені чудо представилось у ночі. Так мов і не спав шче, коли це јавльајетьсьа до мене муж-старець, в сијаніјі увесь, і каже:

— Отче Петре, у твојему садку, в пустім колодьазі завелась чудотворна ікона божоји матері; піди туди ј воздај подобајушчу честь; од сего дња місце те буде свьато, воздвигни там храм божиј.

Ну, звісно, зараз пішли до колодьазьа гуртом, витьагли ікону, прийшли до мене в хату, поставили јіјі на покуті ј одслужили молебень. У ночі ја јіјі знов одніс і вкинув в колодьазь, а в ран-

ці росказав, шчо јавльавсь мені тој самиј старець; сказав, шчо ја не достојниј, шчоб ікона в мене помішчалась, і зараз шчез з хати, а за ним і ікона... Пішли впјать до колодьазьа ј там знов „обрѣли“ ікону; тоді однесли вже јіјі до церкви, поставили јіјі там і знов молебень одслужили. З тих пор народу стало більш сходитьсьа з усіх міст, а најбільш на Јвана купала, коли в нас храм. Доходу зараз стало більш, та тільки все хотілось шче більш мати, приходили, бач, одні бідні, мужики. Шчоб більш принадити богомольців, одьагсьа ја странником, котомку ззаду начепив і пішов на великиј шльах, шчо веде в Решетиловку, а по тому шльаху багато богомольців, московських купців, із Кијіва јіде або в Кијів. От ја таких і став роспитувать.

— Чи не знајете, људе добрі, де тут Федунка село?

Ті одказујуть:

— Дља чого тобі здалась Федунка? Шчо ти за чоловік?

— Ја, људе добрі, з далека. Літ з тридцьать одержим усьакими болізньами. Јак був у Кијіві та моливсьа в свьатих угодників, стомивсьа через молитву аж до болісті ј заснув коло храму божого. Во сні мені зјавивсьа старець божиј, увесь в сијанији, подібниј на чудотворцьа Миколу — (а москалі Миколу дуже поважајуть!) — і каже: „іди, чоловіче божиј, в Федунку, вона тут недалечко.“ Через теж то ја ј шукају тепер цього села... воно кажуть, тут недалечко.

От кущі собі ј думајуть, шчо јіздили по всіх свьатих місцьах, јак же ж не зајіхать шче ј в Федунку. Питајутьсьа ј собі, де Федупка, јідуть туди ј застајуть стареньку убогу перкву з старојуј іконојуј, шчо з колодьазьа ми витьагли: благочестиві купеческі душі все це луже вражаје. Мольатьсьа вони — і багато зостављајуть грошеј. Після вже порозузнав ја всіх багатих і благочестивих купців і став јім через богомольців проскурки за здравіје засилати.

Вони потім одвезли ікону в Москву, зробили там дља неји багату ризу ј знов вернули. З тијеји доби, иншиј місьаць, кожниј з нас трьох заробља по 50 карбованців. А јак спровадемо третього попа о. Јвана відци, то вдвох шче лучше буде...

— Та чи ж воно не гріх вам, батьушка, так дурить људеј, кажу вже ја опісља.

— Та хоч і гріх, то шчо. Шче час је, замольу: збудујуј камјану церкву та ј по манастирьах молебні буду правити. А тепер, хвалить бога, пресвјата владичицьа нас не оставља. Отож ви бачили в церкві коло ікони висьать очі, руки, ноги мідні ј жестьані — то ја нарочито в жида-мідника в Полтаві заказував, і јак у кого шчо небудь болить, то ј купујуть, шчоб од хвороби збавитись, а другі на памјать.“

Про чудовні ікони пишуть і ось шче шчо знов таки з *Полтавшчини*:

„В містечку *Варві*, Полт. губ. Лохвицького повіту, јесть дві церкви. Одна з них давно вже маје чудовну ікону ј з неји гарбује од льудеј свого ј других сел чимало грошеј, а в другій, де попом *о. Данило Галабутськиј*, довго не було нијакоји осібноји приманки, шчоб дурити льудеј.

Ось наш о. Данило, шчоб „поправити діла церкви“ а заразом, звісно, ј своји, два года проседівши, јак то кажуть, видумав таку штуку: вмовивсь він з паном-польаком і став того прохати, шчоб він переказав приходжанам бідноји церкви, мов би то в јого, в с. Повстині, јесть чудовна ікона, та ј згодивсьа б јім јіјі продати. Пан згодивсьа, бо јому аби гроші. Назначив він за ікону 100 карбов. Јак почув про це народ, то аж схаменувсьа трохи: чудно јому стало, јак таки чудовну ікону купувати.

— Јак би вона справді була чудовна, міркували про між себе льуде, то ј јавилась би собі де небудь стиха, нишком, бо ,звісно, такі ікони тілько нишком і зјавльајутьсьа де небудь: отак, або в поповому садочку на дереві, або в колодьазі, чи в криниці, а јак коли, то ј в церкву јіјі внести не можна — усе вона вертајетьсьа на те місце, де зјавилась, јак було це колись з іконоју в другого батьушки,

Післьа цього ми дивујемсьа тілько, чом і отець Данило не встројів так, шчоб і јого ікона зјавилась нишком.

Так от, почувши од одного ј другого попа, шчо јесть продажна чудовна ікона. народ побачив, шчо треба ікону куповати, і тілько замісць ста карбованців усі давали панові 25. Торговались, торговались, та при кінці пан згодивсьа на 25 карбов., бо бачив, шчо в мужиків нема грошеј і видурити більш в јіх не можна.

8-го травньа 1875 року јшла вже з церкви церемоніја зустрічати ікону. Зустріли, внесли, поставили, а післьа ј стали ждать чуда јакого небудь. Досі одначе не було нијакого, ј льуде вже почали кајатьсьа, шчо дурно 25 карбованців викинули, і казать, шчо лучше вже було б підождати трохи та купить за карбованців 100 чи скілько там цілого свьатого в Кијіві: Казали, шчо ј ту ікону польак-пан дістав десь у Кијіві...

Далі довелось мені чути, шчо недалеко од м. Варви јесть село *Гніденець*, де здавна сидьать пани Тарновські. Тепер там живе п. *Аксентіј Іванович Тарновськиј*. Він маје в себе чудовниј хрест з частицьами мошчеј і давно вже пристаје до льудеј, шчоб вони взьали хрест тој у церкву. Хоче він, бач, задурити льудеј своїми милостьами, шчоб потім добре лушчити з мужиків гро-

шики. Попи і згожуютьсьа та тілько кажуть, шчоб пан напечатав десь описаньня хреста та росказав, де він його взьав і які чуда од його бачив.“

Ці дописі про чудовні ікони показуютъ не тілько те, до чого доходить попівське шахрайство, а і те, яке таки справжнье сібірське шаманство та колдовство наше христіянство по селах. А ось допись про одного попа, в котрій видно, шчо воно може спускатись шче низче: Нам пишуть з ***Городнищького повіту,*** Черниговськоі губерніі.

„Јесть тут у нас один пан та женившсьа на панночці, а вона йому јакась родичка. Родилось в іх дитьа. Зараз до свого попа хрестить. Піп охрестив та і пише незаконним. Ті образились. „Ми, кажуть, жонаті!“ Піп одначе не вірить без свідітельства. Вони йому і свідітельство показуютъ зараз. „Нас, кажуть, дроздовицькиј піп вінчав і свідітельство написав.“ Піп і нічого собі...

Аж тут батько того пана подав донос архијерею на дроздовицького попа — јак смів його сина вінчати. Архијерej Серапіон був јакось на ревизіі та і в Дроздовицьу налагодивсь: на попа, каже, подивльусь і діло розслідуйу.“ Благочинниј зараз даје звістку попові: „привези, пише, дарохранительницьу з запасними дарами,“ а архијерej тим часом в другому селі був.

Привозить дарохранительницьу тој піп. Подивились — аж там булка в молоці намочена. Попи і руки розставили.

— Шчо це? питајуть.

— Дари.

— Јакі дари?

— Других не ма.

Достали десь то дарів.

— Вези ж та переложи в ковчег, бо завтра архијерej у тебе службу правитиме! кажуть.

Піп і поіхав собі.

На другиј день јіде архијерej у Дроздовицьу. До церкви — замкнена, до попа — не ма попа. Кумедіја!

Знајшли ото попа, свьаті јого знајуть — де він був.

— Одмикај церкву!

Уходить архијерej в церкву, јде в вівтарь — не ма чаші на престолі.

— Де чаша?

— А ось тутечки.

Поліз піп у јакусь скриньку, витьаг звідти чашу. Подивившсьа архијерej у середину.

— Шчо то?

— Дари.

Jакі такі?

— Дари.

— Переложи зараз у ковчег.

Піп нijак не зможе, вже благочинний переложив.

Післьа служеньня архијерej до крестьан, пита про попа. Ті жалijутьсьа, просьать другого попа собі.

— Воно, кажуть, і це чоловік і добрij, і хорошij, і бідниj, і дітej в jого четверо, та тільки треб не сповньаje, а за нього матушка-попадьja все робить: дітej хрестить, постpига j миром маже.

— Jак так?

— Та также: ризи матушка одьагнуть та j дijствуjуть, а батьушкэ молитви харамаркajуть.

А воно, бач, ось шчо: років пjать тому назад чоловік город городив, а батьушка jшов мимо, та захотілось jому по своjему незлобijу мужика зльакати. От він шідкравсь з-за плоту та диким голосом на того чоловіка jак зареве, а чоловік з перельаку кілком серед лоба батьушку так і оперезав. Піп простьагсьа, та ледве видихав, а потім і збожевілів з того; у вівтарі льульку курить, і руки в jого колотьатьсьа. Тим то j треб сповньати не може, тим то попадьja j дijствуje, бо jак би батьушка сам став дітej постpигати, то, певно, носа б дитині врізав, бо руки в jого самі ходьать. Попадьja ж пje j чоловіка бje. Оце недавно jiji у шинку льуде висікли: заголили манатьтьа та j одсипали добре.

Все це чисто архијерejу j переказали.

Jак взнав про це архијерej, — зараз до благочинного.

— Чому мені не доносив?

— Не знав, каже; льуде не жалувались.

— А ось ja завтра сам знов роспитajусь.

Благочинниj до дьака.

— Купи, каже, мужикам відро горілки, та нехај говорьать, шчо на попа не жалувались.

Дьак метнувсь по селу: крестьане j сказали, шчо жалко було, піп бідниj і дітej четверо; тим то j не жалувались.

Архијерej знов до попа.

— На шчо свідітельство такому то видав?

— Jаке свідітельство?

Вијавилось, шчо попадьja свідітельство за десьать чи шчо карбованців видала, вона ж і книги за свого чоловіка підписуje.

Архијерej перевів попа на другиj приход, — кажуть, попадьjі зльакавсьа, бо сікалась, jак сльота в очі, ледве льуде здержали. А про те піп під слідством, і шчо з того буде — хто jого зна: може таки сердешниj і Сібіри не мине.“

Такиј стан попівства ј віри на Украјіні дуже б придавсь до того, шчоб пустити серед народу проповідь зовсім проти всьакоји церкви ј попівства. Тільки ж за те ніхто не беретьсьа, — і сельани, котрі більш других думајуть про церковні справи, виробльајуть нові віри або сами собі, або слідом за німцьами та московськими сектанами. На правім боці Дніпра більше видно сліду німецького, најбільше під Одесоју, а на лівім боці — московського! Најприметнішчі з нових вір на нашіј Украјіні це — *штунда,* або *руське братство* на правім боці та *шалопутство,* або віра *льудеј божих* на лівім боці. Хоч про них і часто згадујетьсьа в остатні роки, та все таки не можна сказати, шчоб јіх добре знали наші письменні льуде. В вільніј печаті московськіј і нашіј про ці віри дуже мало писано, ј усе, шчо јесть про них најцікавішчого, напечатано в печаті підневільніј, підцензурніј. Ми нагадајемо нашим читачам статьті „Малорусская штунда“ в „Недѣлѣ“ 1877 г, №№ 6 і 7 та „Раціонализмъ на югѣ Россіи“ „Отеч. Записки 1878 г, №№ 1—2, а також: „Шалопутство въ полтавской и екатеринославской губерніяхъ“ въ „Кіевск. Телеграфѣ“ 1875 г. №№ 41, 42, 43, а сами передамо небагато тих дописів, јакі дійшли до нас.

Про штунду наші товаришчі пишуть нам дуже не багато,— тілько про те, јак попи притісньајуть „штундів“, та ј ті звістки тепер вже стратили своју вартість післьа одеського судового процесу „штундів“ в 1877 р. Ми приводимо ці звістки тільки дльа того, шчоб читачі порівньали јіх з словами самих штундів перед одеським судом.

„В 1870 році, пишуть нам, штунда в нас стала дуже ширитись. Попи схаменулись; зльакались, јак би хліб в јіх з рота не випав, коли заведена буде нова віра. По приказу митрополита Арсенија накинулись вони на штундів заразом з справниками та становими, мов би то на злодіјів. Почалось в нас тоді таке, чого б вже нијак не слід було бачити в девјатнадцьатому столітьтьу; иноді здавалось, шчо живемо ми серед порьадків давньоји старовини. Сектантів без всьакого суду — та јакиј же ј суд то в такому ділі може бути? — без суду, кажу, посажали јіх в остроги та позасилали на Сібір, хто јого зна за шчо.

Одного з штундів, Балабана, шчо більш других стојав за своју віру ј ширив јіјі меж сельчанами, продержали попи з начальством більш двох років в тьурмі в одиночному заключеньньу, јак то кажуть. Знов таки те саме зробили з Льасоцьким, ковалем, та з дејакими жінками ј дівчатами: всі вони проседіли в острозі, кожне в осібніј хаті, по два по три роки. Сичука ж заслано на Сібір „за хульныя слова на богородицу и оскорбленіе святыни“,

јак писала урьадницька часопись „Кіевлянинъ“ в 137 № 1876 р. Про Сичука звісно шче ј де шчо друге. Јак тілько піп того села, де він жив, взнав јого за штунда, зараз сказав јого запер-ти. Сичука заперли ј почали з јім робити всьакі дива. В јанварі місьаці, наприклад, обливали јого на морозі холодноју водоју ј мокрого зоставльали на ніч в холоднij, а 6 јанварьа, на богојавленьња, привели јого на ордань, кинули там в воду ј держали јого в воді мабуть минут з пјать. Післьа того не давали јому нічого јісти шчось день чи два. Все це минулось попу, хоч на јого вже ј само начальство мусило донести, і хоч на слідстві, јак знов сказано в урьадовій часописі „Кіевлянинъ“ (137 № 1876 р.), всі вчинки попа були відкриті. Оступивсь за јого, бач, митрополит Арсенij покојниj, і він викрутивсь з біди.... Сельане, на котрих попи понаписували доноси, шчо вони штунди, збідніли зовсім: јіх бо начальство допікало штрафами навіть за те, шчо збірались вони на молитву в тому, чи другому домі. При кінці 1876 р. більш 20 штундів держано було в Михајловському монастирі. Там јіх монахи морили голодом і в віру своју обертали, лајучи јіх поганими словами.“

З других сект частіјш усього згадујуть у нас про „шалопутів“. Шчо вони таке — досі шче зовсім докладно не звісно; певно, шчо секта цьа мішана ј по місцьам різна, — хоч більш усього подібна до московських „хлистів“, або „льудеј божих“ з наклоном в один бік до „свального гріха“, а в другиј до „скопцівства“, јак і в московських „хлистів“, тілько, здајетьсьа, в мепшій мірі.

Ось допись про шалопутів з Миргородського повіту Полтавськоји губерніји.

„В *Балабанівськіј* волості Миргородського повіту по степу роскидано багатенько хуторів, најбільш по балкам. Меж козаками хуторьанами јесть чимало льудеј заможних, шчо мајуть земельки десьатин по 50, по 70, по 100; шчоб мали більш — таких мало. От у тих то хуторах, најпаче в хуторах Портьанських (недалеко од села Портьанок), — сама столицьа *шалопутів*; то б то украјінських скопців. Поки ја сам не був у тих хуторах, роспитував ја про шалопутів у льудеј, шчо живуть не далеко од јіх, або чули про јіх. От шчо росказували мені про них:

— „Шалапута од разу можна пізнати, хоч би він був один меж тисьачьчьу льудеј: Хто јіх бачив і знаје, од разу вгада. Такі вони јакісь жовті, обрезклі, наче налите в јіх лице. Сала ј мньаса вони не јідьать, а јідьать молоко, масло. Ја знав одного хлопцьа шалапута — пастуха. Так було јак помажуть јому хлопці з салом хліб, чи пиріг там, чи вареник, то дивись — узьав, викинув та ј погнавсьа до дому. І цілиј день не буде јісти, а не

зjість того, шчо осквернено. Горілки не пjуть, льульки не курьать, не грajутьсьа з дівчатами та хлопцьами, ніколи не скаже „чорт“ або „ледашчо“, або часом „собака“. А шчоб він згадав чорта, jак у наших це поводитьсьа, так боже сохрани, зроду не згадаje. А jак було з хлопців хто згадаje куцого (чорта), то він (шалапут) і пику одверне (так jому противно, шчо jого бога лajуть — додав розказчик)“... Далі вже росказуjуть всьаку чудесну нісенітницьу про шалапутів. Ось приміром jак один росказував про jіх молитвенні зборишча: „у селі Баранівці jесть одна сімjа шалапутська. Хазьajіна звуть Сохрон. Jак настане вечір, то позачиньajуть ворота, віконниці, випустьать собак і тоді вже сидьать у хатіj нікого не пускajуть. Раз jурба хлопців зібраласьа, одманили вони собак далеко на вулицьу, а сами тихенько підкралисьа під вікно, відчинили трошки віконницьу, та j дивльатьсьа: — аж посеред хати стоjіть шаплик з водоjу. Круг шаплика стоjать шалапути всеjу сімjеjу j кричать: „боже наш, виjди до нас!“ То скачуть через шаплик, то знов кричать. І справді виходить до jіх чорт. Jа сам не діждавсьа, не бачив, а хлопці, шчо ждали довго, довго, аж до півночи, бачили, jак із шаплика вискочив jіх бог“... Другиj росказував таке: „льуде кажуть, шчо шалапут положе на вікно пjать копійок або гривенник, то з jого стане карбованець: так jім чорт помага, бачите.“ Сам роскашчик не вірить тому, „бо звісно, каже, шчо jесть льуде не багаті, а то j убогі з шалапутів, jак ось портьанські шалапути: ось Хведірченко (або Колесник), Ростовськиj та ковалівські шалапути: Мазницьа та Кобаньук“... Далі от шчо мені росказували про шалапутів jіхні близькі сусіде — козаки, шчо живуть в одних хуторах з миргородськими шалапутами. „От цих шалапутів у нас не багато — козак Павло Маничинськиj з сімjеjу, два брати козаки Ростовські (один Дмитро — охолошчениj, другиj Jаків — ні) з великоjу сімjеjу, більш десьати дітвари; бувшиj крестьанин Мусина Пушкина, Микола Стрілець або Стрільченко з матірjу j сімjеjу та jого рідниj брат Василь з сімjеjу, бувшиj крестьанин, двоjуродниj брат Миколи Стрільченка — Савка Стрільченко з матірjу j сімjеjу (тілько рідниj брат jого оставсьа православним, тепер у москальах), зьать Савки Стрільченка — Ростовськиj (не твердиj шалапут, бо jак заложилисьа хлопці на карбованець, шчо він сала зjість, то він зjів jак ні в чому не бувало). Оці пjать сімejств живуть в барановсько-портьанських хуторах по балкам: Маничинського j Ростовських шче дві сімjі шалапутів живе в с. Портьанках барановськоjі волости: маjстер (млини вітрьаки строjіть), кр. Хведірченко, та козак Ростовськиj. Та шче jесть у Ковалівці дві сімjі: Мазниченко (вибравсьа на хутір) і Поросьук. Та шче одна сімjа коз. Сох-

рона в с. Баранівці. Появилосьа шалапутство шче літ пятнадцьать назад. Заніс його якийсь захожий брат одного з перших тутешніх шалапутів, здаєтьсьа,—брат Павла Маничинського. Навчивши новоїі віри, він скривсьа і пропав без вісти. Новонавчені ставали льудьми дуже богомольними; в церков ходили, не пропускаючи ні однієї служби, хрестилисьа великим хрестом (розмашисто), не їли мньаса, не лаялисьа, навчилисьа скоро грамоті, не пили горілки, не сквернословили (як лаје чоловіка, то найбільш, як скаже: ледашчо) переставали спати з жінками, ходити на вулицьу—хлопці женитисьа, дівчата виходити заміж. Однож вам кажу слово: так як подивитисьа зверху, то льуде вони найдобрішчі, благочестиві, уступчиві, спокійні, богомольні, трудьашчі, живуть чисто, не пяниці. Поки їх добре не взнали —було дуже багато льудей охочих до шалапутства. Найпаче шче тим, шчо всі сливе шалапути льуде заможні, а хоч і були незаможні, то, ставши шалапутами, робилисьа заможними. Так балакали льуде. Одно слово, з початку пошти всьакий хотів бути шалапутом... Післьа ж вже як добравсьа до їх судебниї слідователь, як став їх обискувать, як став їх тьагать, як стали безпокоїти льудей, тьагати на допрос, як стали їх всіх роздівати до-гола, перекидати все до самого маленького клуночка, штовхати стожки, скирди, розривати поміст, стелі, роскопувати ями, льохи, то наробили їм такого сорому тими обискуваньньами (тоді найшли пять чоловік із шалапутів вихолошченими: Маничинського, Дм. Ростовського, Миколу і Савку Стрільченків і Јос. Хведірченка), шчо в льудей не мало таки одпало охоти шалопутитьсьа.“ Один багатий козак, шчо мав 35 десьатин землі казав мені, шчо як би не ті обискуваньньа, як би не бояліс кари та преслідуваньньа начальства, то багато льудей пошалапутилось би. Другий біднішчий—маје 8 десьатин землі:—казав вже таке: „з того часу, як їх острамив так судебний слідователь, ми вже не шчитаємо їх льудьми, а їх віру маємо за нехорошу.“ Обяснити, чом не шчитають льудьми, дьадько гаразд не обяснив, більш здаєтьсьа—тим, шчо „обискують злодіїв, то шчо.“ Післьа вже дьадько росказав багато де чого про них такого, з чого можна зрозуміти неохоту народу робитись шалапутами. (Дивись далі: насмішливе прозваньньа шалапутів *свьатими*). Судебний слідователь, як обискував і тьагав із за них льудей по цілим місьацьам, хвалився, казав, шчо їх висельать із наших крайів. Преже по хатах шалапутських сиділо по пять чоловіка,—стерегли їх, шчоб не повтікали. Слідователь добре взьавсь було за їх з початку. Потім же такий мньакенький зробивсьа. Мабудь добре підмастили шалапути;—наживсьа слідователь ізо всієї тиї бучи, шчо підньало начальство проти шала-

путів, — та ј тілько!. Тепер тој самиј слідователь вже хвалить шалапутів; каже; „прекрасні, преумні, пречестні, предобрі льуде ј христіјане“. (Це тој самиј слідователь, шчо попав під суд за те, шчо взьав хабара з јакогось бувшого під слідствіјем пана: він начеб то купив тоді панське іміньња, а на правду, то взьав за хабара, шчоб за те визволити того пана із біди. Слідователја того звуть Соколович; він стариј підјачиј, јарига давніх часів). Запримітьте, шчо ј владика полтавськиј Іоан вихвалја шалапутів, јако благочестивих христіјан і хоче, шчоб і всја јого паства була такоју ж по благочестіју. „Опісља вже, казав дјадько далі, стали ми розбірати тих шалапутів лучше: зверху, кажу, та на словах вони такі хоч до рани приложи, та тілько јіхидні здорово — от шчо! Наприклад оце јде він тобі, питајешсја — куди, відкіља? Непрємінно збреше, хочаб він і знав, шчо тобі добре звісно, де він був і куди јде: не скаже правди. Зарјатувати чоловіка — не зарјатује. Каже, јак придеш чого позичить на час, або просить: „јак ја тобі не дам, то ти раз мене вилајеш, а јак дам, — то десјать.“ Грошеј нікому не позичајуть, на одробіток дајуть.“ (Це росказував багатиј сусід шалапутів. Другиј, біднішчиј — сусід Савки Стрільченка — каже: „він дља мене добриј; позичаје, даје, шчо треба; не знају — јак дља других.“) Пісља ми вже добре пізнали, шчо вони льуде жилаві, все тілько собі. Наприклад один з давнішчих і багатішчих шалапутів, Микола Стрільченко, — маје 65 десјатин хлібопахатноји землі; — јак стројів своји горпиці в Ковалівці, так так притісњав мајстера својіми вигадками та невстојкоју на слові, шчо тој казав льудјам: „50 літ строју, а такого падљуки не зустрічав шче; три рази кидав ја јого ј три рази вертавсја; — попомучивсја доволі!“ Другі льуде росказували, шчо дуже обіжав јіх тој самиј Микола Стрільченко, јак вони підрјажалисја в јого возить кирпич з јого кирпичного заводу. Візьме та ј не доплатить, каже: „не довіз стільки-то ј стільки.“ Тој божитьсја, кљанетьсја, приставља свідків; — багато сварків було ј клопоту! Тој же самиј Микола з Савкоју купили ліс на зруб у пана Лесевича, так, продајучи, дерли з льудеј так, шчо ого! Јак було межуваньња землі, то Микола Стрілець держав земљоміра в својій кватирі, та шче хотів, шчоб обшчество наньњало в јого дља земљоміра конеј, шчоб јіздити по дачах, та обчество не схотіло. Микола хотів шче јіздити, шчоб прислужитись та більш наговорить собі на користь. А Савка — так тој купив земљомірові чоботи за пјать рублів. За те ж вже де було шчо најлучше, то все пішло Стрільченкам. А Савчиноји землі ј не мірјав, а прјамо помірјавши земљу всім, оддав јому, шчо зосталось.... Бачте, јакі оті шалапути! А на словах — прјамо свјаті. Савка було каже:

„колись льуде спасалисьа в вертепах, в пустині, а тепер настав такиј час, шчо треба спасатисьа в мирі!“ Тим же то ми ј зовемо јіх на сміх *свьатими*. Чудні льуде ті шалапути: льуде називајуть јіх штукарьами, штукованними льудьми; у јіх усе не так, јак було в батьків чи јак у других: живуть вони не в хатах, а в горницьах (у самих убогих тільки нема горниць), јак пани, пашуть теж не так јак льуде: не плугами, а јакојусь сошкоју, шчо по польу то сьуди, то туди крутитьсьа. Ось і Савка так паше. Завели оце вони котки отті. До них такоји штуки в нас і не чути було: груду розбивав дошч. Тепер вони, а за ними ј всі багаті почали вже ј молотити катками. А воно бог зна шчо. Тілько багатим добро, тим, шчо скоро ј багато можна змолотити. А бідному так тепер прьамо пропадај: із снопа заробить нема де, поля взьать трудно, усе багаті заберуть оптом, заарендујуть, та ј деруть з бідного. Преже бідні льуде заробльали хоч за коробку, а тепер котками молотьать, і коробки заробить нігде бідному чоловікові... Јак придеш до шалапута, то собак в јого такого багато, шчо прођти не можна. Собаки рвуть — а він і не видје; от јак у Савки хоч би. Охота отпаде ј ходить до јого. Оттакі то наші свьаті. Пошти кожен з них, јак тілько спроможетьсьа, баришникује зараз: наприклад Стрільченки купили на зруб ліс у пана Лесевича і продавали льудьам, јак ја вже казав. Микола Стрільченко в Ковалівці торгује в лавці. Савка скуповује зерно в льудеј та продаје купцьам. Савка оддаје своје поле за сніп, а чуже најмаје (всього маје хлібопахатноји землі десьатин 30—40) та баришникује, заробльа на землі, оддајучи льудьам по вишчій ціні. Не такі вони свьаті, јак зверху показујетьсьа! Савка Стрільченко, јак був на Ільінськіј јармарці в Полтаві, накупив собі на одежу всьакого матерјалу карбованців на 50. Чоботи носить панські, такі на корках! Спасатисьа так добре... Ја казав вже, шчо з початку льуде дуже охочі були до шалапутства через те, шчо народу тепер прибільшујетьсьа: в кого батько або дід мав сто десьатин землі, тој може через розділ землі меж дітьми дијти до того, шчо матиме 5—10 десьатин, а јак у јого народитьсьа 5—10 синів — от і думај, јак јого на світі жить. „Пошалапутитьсьа!“ — так і лізе в голову. ***І справді в шалапута мало дітеј, мало клопоту, јак землю ділити приходитьсьа.*** *) Ну; та опісльа льуде побачили, шчо все таки ј меж ними убогиј не багатије. Так шчо тепер, кажу, нема охотників до шалапутства. Мајже де котрі з тих, шчо пошалапутились, з охотоју вернулись би в православну віру,

*) Цікаво, шчо тут ми бачимо на инший лад те ж саме, шчо ј у багатих крестьан у Франції, котрі не хотьать мати більше 1—2 дітеј.

— та тілько бояться, шчоб і з їіми не було того, шчо з одним шалапутом, котриј здурів, јак повернувсьа в православну віру, — ј досі ходить дурниј.“

Јак підјіздиш до хуторів, де живуть шалапути, то зараз відрізньајеш јіх хати од других. Наприклад у Савки Стрільченка горниці довгі, хоч старі, вітрьак — машина, мальована червоною барвою. У Миколи Стрільченка (живе не один, а з братом Василем, котриј прьамо таки најмитује в јого) горниці високі, кругом закриті постројками, машина велика, покрашена, недалеко од горниць. У Маничинського Павла (більш ста десьатин землі) велика машина — вітрьак. То все багаті. У Ростовських (шчо мали своједі землі десьатин 10 та шче прикупили на позичені в волоснііј кассі гроші. Вони не багаті — винуваті до семисот карбованців) велика машина знов, хоч і на чужі гроші куплена. Вони, бачите, все пнутьсьа, шчоб бути такими јак Микола та Савко — та трудно јім дијти до тих, бо в јіх багато дітеј. Јак би не пошалапутилисьа, то досі були б прьамо убогі — дітвара так би ј обсіла.

---

## 3) СУДИ.

Ті, шчо правльать тепер нами ј бороньать усьакі порьадки, јакі в світі панујуть, кажуть звичајно, шчо школа та церква мусьать навчати льудеј уму розуму, поки вони нічого поганого не вдијали, тоді ж, јак зробльать вони шчось не добре, за науку пријмајетьсьа суд....

З першого погльаду не погано, здајетьсьа, надумано, — та шкода, шчо не в усіх однакова правда ј не всі однаково розумијуть те, шчо јде на громадську користь. Тепер так виходить, шчо в панів та урьадників бува правдоју те саме, шчо по здоровому розуму је најзгірша кривда! Пригадајемо тілько, јак росправљајутьсьа ј у нас і по инших земльах з народовцьами, шчо стали переказувати льудім про панське ј урьадницьке здирство та писати про це книжки, — і ми зараз зрозумијемо, јака то правда в наших судах!

І треба ж сказати: не мало коштује така правда, таке навчаньња народові. Судове міністерство в царстві руськім затрачује на рік 14,340.226 карб., а на тьурми јде 8,567.539 карб... Јак бачимо трохи більш ніж на вчителів народних та на школи!

Це страшенне затрачуваньња грошеј тим менш шче правдиве, шчо при добрих порьадках навіть і злодијів бути на світі не

може ј не тілько таких, јаких тепер урьадники злодіјами звуть, але навіть і таких, шчо ј частні льуде звикли мати за злодіјів, хоч дійсно, то ј ці остатні не злодіјі, а тілько недужі льуде, котрих треба отдавати не в тьурми, а в больниці. З цього погльаду навіть і такі суди, јак в Швејцаріјі, де більш по правді ведетьсьа діло, не можна оправдити, а про суди у инших европејських земльах, і осібно в нас, і казати нічого....

Школу та правдивиј, користниј длья всіх, громадськиј устріј треба нам мати, а не суд!...

В нас судове діло стојало на лучшіј дорозі, ніж тепер, тілько в дуже давні часи — тоді, јак громада мала більш сили, ніж усьакі кньазі та начальство, тоді, јак шче були копні суди. З цих остатніх судів певно могло вијти те, шчо надумали далеко пізнијш усьакі вчені, затикајучи шматьтьам здорові проріхи в заведених панами порьадках. Певно, шчо через копні суди правда була під крашчоју охраноју, ніж через усі ті, јакі повстали далі. Кньазі та начальство, шчо перетьагли до себе судове діло, завжде з правдоју не дуже то багато порались, і прьамовали к тому, аби все виходило на јіх сьогочасньу користь.

Не багато в нас залишилось з тих старих судових порьадків до теперішньоји доби. Порьадки ці ми бачимо тілько де не де в так званих сельських судах, чи лучше кажучи в судах сельськоји громади, котрі держутьсьа в нас навіть і при, установленних через начальство, судах волосних і рішајуть јак раз ті самі діла, шчо рішајуть ці остатні.

Тілько в сельських судах, де судцьами бувајуть усі громадьане, діла рішајутьсьа так, јак указује обичај та громадська совість. В судах цих не маје теж а ні подкупу, а ні јакоїсь казенноји правди; знов же те, шчо рішено, не записујетьсьа там ні в јакі книги, а через це діла не протьагујутьсьа на довго.

Инше јде вже трохи діло в волосних судах, шчо установлені положенијем 1861 року. І в цих судах, јак в сельських, не мусить бути казенноји правди, ј вони теж опирајутьсьа на народні звичаји, — та все ж в јіх судьать вже осібні судьді ј усьакі рішеньньа записујутьсьа в осібні книги волосними писарьами. Через ці зміни, законом заведені, ј виходить, шчо де коли ј писарь і старшина мајуть вплив на діла в таких судах; через це ж знов бувајуть там також і подкупи. А јак де тілько је вплив начальства та подкупи, — там, звісно, правди скоро не знајдеш.

Разсуджованьньа по совісті, а не по казеннії правді, вважајетьсьа між тим таким важним ділом, шчо ј волосниј суд в нас часто більш льублять, ніж усьакиј иншиј. Побачити це можна хоч би ось з чого. По закону в волосному суді мајуть право судитись крестьане, јак звісно, тілько тоді, коли діло јде не

більш јак о сто карбованців, чи коли зроблена така кривда, шчо тілько однїј волості шкодить; виноватцьами мусьать бути теж тілько одні сельане без помічників з иншого јакого стану — чи з салдат, чи з папів чи з кого там. І ось при такому то законі сельане діла гражданські, доволі великі, коли приходитьсьа позиватись з ким о гроші чи шчо, дуже часто ставльать в 100 карбованців, аби судитись в своєму суді та не обертатись до јакогось вишчого. Одні тілько уголовні діла, звісно, вже не можуть льуде так легко переносити в свій суд. При таких переносах не мала річ шче ј те, шчо волосниј суд дешевше, а в инших судах „і за те заплати, і за друге заплати, а иноді шче ј брехачі оберајуть.“

Така прихильність льудеј до сельского ј навіть волосного суду не мусить одначе закривать од світу все те погане, шчо је в таких судах. Суди ці стојали, та може ј тепер стојать на правдивій дорозі, бо судьать в јіх по совісті, та тілько ж порьадки јіхні дуже вже постаріли. Одна доба на другу не подібна. Сікуції або тріпаньньа по пиці можна було шче витримувати шістьсот, пјатьсот літ назад, тепер же все це не ліпше казенних кар. *) Треба, шчоб сами сельане скорійш залишили такі судовј

*) Про такі діла знаходимо звістки в книжці д. Зарудного «Законы и жизнь. Итоги изслѣдованія крестьянскихъ судовъ.» С.П.Б. 1874. Там між иншим на стор. 167 читаємо: «Староста заявилъ, что нѣкоторые изъ крестьянокъ въ праздникъ 19 февраля работали по домамъ разную работу, какъ-то мыли бѣлье и т. д. Судъ, имѣя въ виду, что поступокъ названныхъ крестьянокъ есть непростительный, такъ какъ день 19 февраля есть день спасенія 23-хъ милліоновъ крестьянъ отъ крѣпостнаго ихъ состоянія, каковой день каждому изъ насъ долженъ быть незабвенный и приснопамятный, который слѣдуетъ проводить какъ одинъ изъ самыхъ важнѣйшихъ праздниковъ, а потому судъ рѣшилъ: означенныхъ крестьянокъ подвергнуть наказанію розгами, дабы помнили день 19 февраля.»

Там же знаходимо ј таке рішеньньа: «Крестьянка Ц. жаловалась, что крестьянка К. пустила молву, что будто бы она, Ц., когда квартировали солдаты, ходила къ капитану съ безнравственнымъ намѣреніемъ. Солдатка же М., извѣстная по распутной жизни, говорила сіи слова: за хозяйками не успѣютъ и солдатки заработать какого рубля. Волостной судъ нашелъ жалобу справедливою, а потому рѣшилъ, чтобы Ц. въ публичности передъ людьми за опороку ея и дочери ея оттрепала по щекам К. и М., въ примѣръ другимъ.»

Різками, котрі ј у загалі волосному суду не були заборонені, скінчилось і діло, переказане в тій же книжці на 164—165 стор. «Волостной судъ, прописано там, слушалъ споры промежду собою: именно И. занесъ жалобу въ правленіе, что дѣлаютъ на него разныя нападенія и непріятности, какъ то П., В., и М. и что, кромѣ того, промежду собою одна другой прикладываютъ неприличныя прозвища и уличаютъ въ злыхъ поступкахъ и одна другой давали дули, при томъ и ихніе мужья вмѣшиваются въ споры и драки женщинъ, а не учатъ своихъ женъ благородному обхожденію, то по разбирательствѣ этихъ дракъ и споровъ въ судѣ присудили наказать розгами: И. 10 ударами, В. 10, М. 5, мужа П. С. 10 и мужа В. О. 8-ью».

звичаї. Боронити суд, завислиј од однієеї тілько громади, це треба, це значить бути на правдивіј дорозі, та треба ж, шчоб в таких судах вживалось усе те, шчо мусить вживати кожна порьадна льудина. Бійку та лайку также само погано бачити і тоді, коли іде таке по судовому приговору, јак і тоді, коли бјутьсьа та лајутьсьа Іван з Петром по добрій волі.

Так то стоіть діло з судом крестьанським, з судом, шчо веде свій початок од старих копних судів. Јак бачимо, суд такиј дуже мало власти маје. Панујуть же в нас, јак і по инших земльах, тепер суди панські, ті самі, шчо вијшли з давніх кньажеських та војеводських судів. Шчо в остатніх силували правду на користь царів та кньазів, шчо тьагли в јіх і з живого і з мертвого, — це і нагадувати не будемо, јак річ дуже звісну. Тоді, коли суди такі начались, ніхто шче не мав за не слушну річ те, шчо кньазі та јіх слуги — і усіма державними ділами заправльали, додивльались начеб то ладу по всіх усьудах, і заразом судили льудеј, котрі ставали јім на дорозі в јіх роботі. Це далеко пізнијш зрозуміли вже льуде, шчо суд та начальство це два різних діла, шчо не доладу бути начальникам судцьами, бо не рідко льуде сперечајутьсьа з самим начальством, і тоді таким судцьам приходитьсьа розсуджовати своіі власні діла. Коли це все стало јасно кожному, тоді треба було начальству позаводити зміни хоч де јакі в судових порьадках, і воно позаводило, та тілько ж і досі так стоіть діло, шчо суд маjже по всіх земльах в руках у таких льудеј, котрі шчо најближче звјазані з начальством.

І в нас на Украјіні діло це јшло не инакше. Правда, за перші часи польського пануваньња, при слабому урьаді, в нас знову і більш сили забирали було старі копні суди, а про королевські суди льуде знали тілько хиба по городах, — та все це пропало знов тоді, јак присунулась до нас Москва. Суди царських војевод, шчо повстали при нії, були дльа украјінців тим гірше, шчо војеводи ті були все чужі льуде, великоруси, і дуже не прихильним оком дивились на черкасів, јак тоді вони нас звали. А шчо суд чужого чоловіка, та шче непријателья, поганше усьакого иншого, — це вже відоме діло.

В 1864 р. одрізнити суд од начальства схотів і царськиј урьад у нас. Зјавились тоді на світ і нові закони. В тих законах прописано, шчо суд мусить бути зовсім одділенај і не завислиј од начальства і прокурорів, себ то тих урьадників, шчо виноватьать на суді льудеј та домагајутьсьа, шчоб були вони за те чи друге скарані; прописано там і про те, шчо суд мусить бути гласниј, одкритиј дльа всіх, шчо обвинувачені льуде мајуть право виставльати за себе на суді адвоката за дльа переваганьња з прокурором,

себ то за дльа оборони льудej од jого; прописано в тих законах на решті j про те, шчо по уголовним ділам, се б то тоді, коли хто судитьсьа за убійство чи там кражу чи шчо инше, рішати — чи правиj чоловік, чи виноватиj — мajуть присьажні засідателі, себ то льуде, взьаті серед громади з різних jіjі станів.

Прописано це було в законі, кажемо, та не дуже то охоче було начальство наше справді все таке до житьтьа прикласти. Треба тільки придивитись до того, jак і хто вибіра в нас судьдів, — і зараз красні слова начальства позгинajуть в більшій частині.

Вибіра в нас судьдів трохи не усіх судовиj міністр, і кого він вибере, то царь утвержда в должності. Предсідательями судових палат та окружних судів і jіх товаришчами міністр може наставити таких льудej, jаких сам схоче; а в члени судів хоч і може він теж безпосередно вибрати льудej, одначе по закону мajуть право показувати jому кандідатів і ті судьді, шчо вже сидьать в судах, тілько ж не треба забувати, шчо заразом з судьдьами в такому случаjу показ нових членів робльать і прокурори, а ці остатні, звісно, зовсім таки царські урьадники. Ось і міркуjмо при таких порьадках про независимость суда в нас од начальства! Тілько мирових судьдів і виберajуть в нас сами громади, та j то не по всіх кутках Россіjі: — в западних губернijах jіх назнача начальство.

Таке то дijсно сталось з независлостьу судьдів у нас. Не лучше вийшло діло j з усім другим, шчо понаобіцьав урьад, — та на цім тепер не остановимось.

Різні суди держатьсьа в нас по закону 1864 року. Je в нас окружні суди, судові палати j кассаціонниj департамент сената j, окрім всього того, дльа малих діл суд мировиj. Такі різні суди треба було завести через те, шчо не однакові діла треба судьдьам розберати. Де коли діла випадajуть дуже незначні j такі, в котрих треба тілько скорijш сказати, хто правиj, хто виноватиj, а де коли знов діла бувajуть дуже заплутані j треба бува jак можна докладнijш розібрати, рішajучи jіх усьакі дрібні обставини, при котрих вони вијавились.

З усіх судів ми тепер роскажемо де шчо тілько про суд мировиj, бо про цеj суд jак раз говоритьсьа j у наших дописьах.

Мирові судьді мусьать розсуджовати гражданські діла тоді, коли льуде позивajуть один одного не більш jак о 500 карбованців, а уголовні тоді, коли виноватцьу може випасти кара сіджньа в тьурмі не довш, jак 6 місьаців. Коли пригадajемо, шчо в волосних судах судьатьсьа тілько крестьане з крестьанами, то j побачимо, шчо навіть усі дрібні сварки та неустоjки, jакі виходьать у сельан з помішчиками підходьать під тоj род діл,

шчо підпада мировому суду. По селах через те крестьане завжде знајутьсьа з судом цим, і за дльа јіх дуже б добре було, коли б мировиј суд був в нас не панськиј, а правдивиј.

Јак ми вже казали, окрім волосних судьдів шче одні тілько мирові оберајутьсьа в нас громадами. Звісно, јак би справді настојашча громада оберала јіх, то шче може менш чого було б на јіх жалітись, — та тим то ј горе, шчо оберајуть јіх дльа сел земства, а дльа великогородських судових участків городські думи. Јак же поустројувані земства в нас — хто в јіх панује — про це вже ми казали. Про городські думи прижджетьсьа далі казати теж саме. Тут додамо шче про земство, шчо пани гласні добре знајуть, јак јім користно мати судьдів з льудеј, до јіх прихильних, і через це раз у раз на ті собраньньа, на котрих треба оберати судьдів, вони не забувајуть прижіздити ј дуже дивльатьсьа за тим, шчо б не зробившьа судьјеју чоловік зовсім до них не прихильниј. Це всіма вже замічено. Через усе таке ј виходить, шчо хоч і виборні у нас судьді та не дуже то вони крашче за тих, котрих назнача начальство. І знов же в правобічніј Украјіні, де мировиј суд був заведениј тілько в 1871 році, судьдів цих назнача само таки начальство, бо земства там, јак звісно, і досі не ма, а через те нема кому оберати ј судьдів.

При такому порьадку вже ніхто не може сподіватись, шчоб між судьдьами багато було чесних льудеј: звісно, всі вони, јак панські виборці, мајуть догожати панам і нікому иншому. Та начальству цього шче було за мало: бојалось воно, шчо по дејаких земствах може випасти так, шчо нерозумні пани стануть оберати, собі ж на шкоду, льудеј дуже небезпешних, јаких небудь народовців, і ось через це ж то ј було додано в законі, шчо судьдьоју мировим може бути: альбо тој, хто маје землі не менш јак 400 —1300 дес., (јак до губерн.) альбо тој, хто маје друге јаке небудь недвижиме владіньньа, хвабрику чи шчо в 15000 карб., альбо тој на решті, в кого је хата ціноју не менше јак в 6000 карб., коли хата цьа в однііј з столиць, а коли вона в јакому другому городі, то не менш јак в 3000 карбованців. Правда, можна попасти в судьді ј чоловікові бідному, тільки ж дльа цього треба, шчоб усі гласні в один голос јого вибрали, а при цьому, звісно, не можлива річ, шчоб в судьді попав чоловік чесниј, бо хоть і буваје між виборцьами порьадні льуде, але шчоб були всі такими — цього ніколи не буваје.

Указујучи на таких багатих льудеј, начальство вже більш забезпечује себе в тім, шчо судьдьами не поробльать земства јаких-небудь народовців, бо хто ж не зна, шчо багатші пани самі најшчирші прихильники урьаду нашого ј усьакого закон-

ного ј беззаконого здирства. Про знесеньња кріпацтва пани ці починајуть вже забувати, бо бачать, шчо урьад не залишив про јіх пільнувати. Дуже рідко може випасти тепер так, шчоб і між теперешніми судьдьами були народовці. Не рідко бачимо правда судьдів лібералів, та це мајже всі такі ж самі здиршчики, јак і пани з старими погльадами, бо мајже всі наші ліберали— тілько вони јазиком ліберали.

Казали ј кажуть, шчо надумало начальство допускати в судьді мирові тілько багатих льудеј через те, шчоб не було подкупів. Та хиба ж багатство здержује льудеј жадних від збіраньња грошеј навіть усьакоју неправдоју? Де в кого вже аж скрині не вмішчајуть усього јіх добра, — а про те такі льуде ј карбованцьа не забувајуть здерти з бідного, јак тілько де можна... Знов казали, шчо најбагатші помішчики були указані дльа суда через те, шчо треба було мати судьдів з місцьових льудеј — та ј це марна розмова, бо по закону наприклад в нас на Украјіні може бути судьдьоју пан з під Москви, а там знов јакиј небудь з наших панів. Так то воно на решті ј виходить, шчо зроблено це за дльа панськоји ј державноји безпешности та на те, шчоб панам хоч судіјство подарувати замісць відњатого в јіх кріпацтва....

Ось і розважајутьсьа тепер пани цим подарунком, сидьачи в мирових судах, так розважајутьсьа, шчо де коли, јак видно з наших дописів, крестьане вже не јдуть до јіх за судом: „не хочемо, кажуть, марно час гајати“. З тих же дописів видно, шчо пани та вправителі јіх, коли вже не знајуть, јак зідрать з робітника зајвиј карбованець, — то зараз вишукујуть, јак би до суду з ним добратись, а там вже вони певні знајти ј дуже користниј дльа себе закон і дуже доброго судьдьу...

Звісно, на кожну кривду мирового судьді можна жалітись в мировиј зјізд, — та хто ж з крестьан наших не зна, шчо жалоби такі не варті хлопоту, бо в мировому зјізді сидьать ті самі мирові судьді ј завжде бороњать один одного, бо сьогодња мирові судьді Антон Петрович та Степан Хведорович розбірајуть жалобу на судьдьу Јвана Јвановича, а завтра судьдьа Јван Ґванович розбіратиме жалобу на Степана Хведоровича чи Антона Петровича. Та шче ж по дорозі в зјізд і брехунці за мужичу кишеньу чипљајутьсьа. А до того шче ј про судові здержки треба не забувати. Через це то, јак усе порахује засуджениј чоловік,—то ј охота знатись з зјіздом в јого пропаде...

Не навчаньња, јак бачимо, не оборона правих од неправих— діло нашого суда, а туман та поміч здирству панів та урьаду.

Допись з *Миргородського повіту* від разу даје нам знати судове вченьньа... Діло, в ніј переказане, тим цікавіјш, шчо обвинуваченими зјавльајутьсьа малі дівчата-најмички. *)

„Је в нас мировиј судьдьа *Зеленськиј*; він же ј предсідатель чи голова мирового зјізду. Цеј судьдьа в маји місьаці 1876 року подав десьать жалоб другому судьді *Кривулі* на малолітніх дівчат, шчо торік робили на јого табачних плантаціјах. Жаловавсьа він, шчо ніби то ці дівчата давно вже взьали в јого задатку по 3 карб. кожна на цеј год, а на роботу не приходили. Адвокатом за Зеленського був јого табашник *Соломаха*, а свідками јого ж вправитель польак *Лончинськиј* і приказчик *Купріјенко*, котрі ј підтвердили панську жалобу. Дівчата були без адвоката ј без свідків. Вони показали, шчо ніколи ј ніјакого задатку з Зеленського не брали, шчо робить в јого закльались, бо він погано росплачујетьсьа, і шчо по три карбованці взьали вони шче јак торішньу плату, котру Зеленськиј јім зоставсьа винен, а зовсім не јак задаток на сеј рік. Мировиј судьдьа Кривульа одначе, не дивльачись на те, шчо судились в јого діти ј на те, шчо свідки Зеленського всі льуде заінтересовані, присудив взискати з крестьанок, себ то з тих дітеј, Зинчашовоји, Німченковоји, Корниловоји, Субботиноји ј инших по 8 карбованців з кожноји на користь Зеленського за прогульні дні, та по $1^1/_2$ карб. з кожноји за суд. Рішеньньа це не було обжаловано, так воно ј осталось“.

*З Житомирськоји дописі*, шчо тепер іде, добре можна побачити, јак мало судьдьам нашим діла до правди... Не міг панськиј вправитель зідрати грошеј з обвиноваченого чоловіка, то суд дозволив јому зідрати јіх з тестьа того обвиноваченого, хоч ніјакого спільного добра тесть тој з зьатем својім не мав.

„Роскажу коротенько одно діло, котре дуже добре показује, јакиј то гарниј наш „скориј і правиј суд“.

Крестьанин села *Свішчова* Јарославицькоји волости Дубенського повіту Викентіј Жигальук, не мајучи наділа ј хазьајства, пішов служити на панськиј фольварок помішчиці Маріји Ледоховськоји в тім же повіті. Прослуживши четвертину рока, він попросив в управительа Ледоховськоји Парневського грошеј. Тој јому відказав, шчо гроші він получе всі разом при кінці року. Добре знајучи, шчо економіја раз у раз не віддаје робітникам зароблених грошеј, Жигальук поміркував собі, шчо по-

---

*) Порівньајте вишче, стор. 83 і другі в частині «Здирство», де росказујетьсьа, јак суди держуть руку панів проти најмитів. *М. Д.*

зајак в јого нијакого письменного договору не маје з економијеју, то в кінці року він не матиме справи з неjі, поміркував та j покинув фольварок, не взьавши навіть і копійки за свою працьу та шче зоставив на панську користь jім самим засіjаниj город, з котрого економіja окрім різноjі другоjі городини зібрала 60 корців картоплі. Покинувши фольварок, Жигальук знов пішов жити у Свішчово до свого тестьа Матвіja Кухарчука. От же вправитель тоj, Парневськиj, через кілька місьаців подаje мировому судьді 3-го участку дубенського судебно-мирового округа, ***Никитенку***, j просить, шчоб тоj присудив у јого користь за „самовольну отлучку“ Жигальука по 60 копійок за кожниj прогульниj день та три карбованці за веденьња діла. Мировиj судьдьа, „руководствуjась“ тим добрим законом по наjму робітників, присуджуje — 1) взискать з Жигальука по 60 коп. в день, починаjучи з 19 jульа по тоj день, в котриj неборака виплатить гроші, 2) взискать і 3 карбованці за веденьња діла. Сповнити це все мусив старшина Григорій Шило.

Прижіздить старшина у Свішчово j обjавльа Жугальуку, шчо він повинен віддати гроші. У того ж, jак водитьсьа, не маje j копійки зajвоjі. Старшина хоче тоді „наложить арест“ на јого худобу,— а худоби теж нијакоjі не ма. Тоді старшина кидаjетьсьа до худоби Матвіja Кухарчука (у котрого жив Жигальук) і хоче арештувать цьу худобу. Кухарчук одвітив, шчо в јого не ма такоjі худоби, шчоб заразом належала j јого зьатьу. Старшина зупинивсьа j написав лист до мирового судьді, питаjучись, jак бути в цьому ділі. Мировиj, тоj же Никитенко, в бумазі за № 138 від 1 февральа приказуje старшині „при приведеніи въ исполненіе рѣшенія руководствоваться ст. 1079 уст. гр. суд“. А статьтьа та каже: „При указаніи взыскателемъ на находящіяся въ какомъ либо правительственномъ или судебномъ установленіи капиталы должника, или на слѣдующія ему оттуда денежныя выдачи, приставъ сообщаетъ этому установленію исполнительный листъ съ означеніемъ времени посылки должнику повѣстки объ исполненіи“. Заполучивши такиj приказ, старшина догадавсьа... шчо Кухарчукову худобу треба мати за jакесь правительственне або судебне установленьња, з котрого можна взьати гроші, присуджені управителеві від Жигальука. Післьа цього старшина прижіздить знов в Свішчово, збіра поньатих і описуje все Кухарчукове добро j худобу — усього на 131 карб. 10 коп., а такі jак раз гроші він і мусив по указу судьді уплатити економіjі до 27 февральа 1875 р. (з 19 jульа 1874 до 27 февр. 1875 треба було віддати jому 136 карб. 80 коп., коли одкинемо 5 карб 70 коп., котрі Жигальук заслужив у економіjі, то j виjде 131 карб. 10 коп.) На цім діло не стало. Кухарчук

подав прошеньнa до того ж таки справедливого судьді, просив зньать арешт з його худоби, бо Жигальук сам собі, а він, Кухарчук, сам собі. Судьдьа призвав сельан свішчовських і запитав в їх тілько, чи живе Жигальук укупі з тестем Кухарчуком. Ті, звісно, одвітили, шчо живуть вони в однїй хаті. Тоді мировиј „на основаніи показанія крестьянъ“ одказуje в прозьбі Кухарчукові. Так то худоба Кухарчукова мусила бути продана. Просив він видати копїю цього остатнього рішеньнa, бо хотів обжалувати, побачивши, шчо судьдьа мошенничаje, та ј цього не дали: замісць того секретарь мирового зїзду, шчо був при тому, випхав його за двері.

Згубивши всьакі строки на апельацїю (та jак їх і не згубити), Кухарчук кинувсьа до мирового посредника. Тоj поправити діла не міг, але зібрав 22 свішчовців і в тому числі всіх тих, шчо були свідками у судьді. Ті всі в один голос сказали, шчо Жигальук нічого не поділеного з Кухарчуком не мав, він навіть не був хліборобом, а годувавсьа тим, шчо шив чоботи; далі показали свішчовці, шчо тесть справив Жигальукові одежу, бо він нічого не мав, через шчо ј пішов було служити в панів. Теж саме показав і піп того села. Коли мировиј посредник спитав у прежніх свідків — на шчо вони показали проти Кухарчука, то всі відказали, шчо судьдьа не питав їх за нероздільність худоби, навіть jак вопи сами хотіли казати за це, то він їм приказав мовчати, а тілько питав чи вкупі Кухарчук живе з Жигальуком і вони одвітили йому, шчо в купі.

Дознавсьа правди мировиј посредник, та Кухарчукові через те не помоглось“.

В дописі з ***Кременчуцького повіту*** згадуjетьсьа знов вже звісниј нам пан ***Устимович***. Jак побачимо, мировиј судьдьа добре помага йому хазьаjнувати. З другоjі частини цїjеjі ж дописі можна буде побачити ј те, jак минаjуть сельане мировиј суд, хоч де коли без суду їм не легко обійтись.

„Jе в ***Кременчуцькому повіті*** пан ***Устимович***. Маje він аж цілих два маjетки, десьатин всього буде з 1500, і, звісно, через це його ј вибрано головоjу зїзду мирових судьдів у місті Кременчузі... Років два попереду сього засіjав він недалеко від свого дому поле кукурузоjу. Літом післьа того вже jак кукуруза була зібрана, на ниві поостававлись шче мало кому здатні качани. Ось догледіли це дві jакихсь баби з дуже бідних, таких, шчо де коли ј старці крашче за їх живуть, догледіли, кажу, ј пішли з мішками на плечах на ту ниву, шчоб то покористуватись хоч крихтами від бучних жнив пишного дука... Чи багато вони встигли позбірати цих покидків, чи ні, про те jа не знаjу, — jак се

раптом наліта на ниву управльајушчиј Устимовича *Август*, з нагајем у руці, гукајучи на льудеј, шчоб ті ловили жінок. Вовком накинувсьа він на без крају перельаканих баб і почав јіх без жальу бити. Баби впали навколішки, цілували руки в Августа, кинулись навіть цілувати ј ноги, але Августові — все бајдуже. „Крадете в мене“, каже, та бје, все бје. Змордувавши до крови бідних жінок, поволік він јіх в економіју свого пана. Призвали туди старосту, „засвідчив він шкоду“, написали акт; до акту додали прошеньньа до мирового судьді та ј одіслали куди слід з верховим, а безшчасні баби, плачучи, пішли до дому. Через кілько часу *мировиј судьдьа Питленко* визвав тих баб і свідків. А треба знати, шчо Питленко тој шчириј пријатель і товаришч Устимовича. Ну, звісно, на суді вијшло, шчо баби обікрали помішчика, і јак же б ви собі міркували, скілько казав судьдьа јім заплатити панові? Вісімдесьат карбованців! Плакали баби, в ногах вальались — та нічого не помоглось. Мусила одна з них одвести двох својіх синів, підпарубків, в економіју до пана Устимовича ж, а друга најньньала до јого ж свого жонатого сина з невісткоју. Ці чотирі душі мусили задурно більш року працьувати панові — і за шчо? За те, шчо матері јіх, трохи не вмірајучи з голоду, взьали з ниви шановного голови зјізду мирових судьдів јакихсь дванадцьать гнилих качанів пшенички.

Та ј це не все про Устимовича. Окрім Августа, шчо завідује однијеју економіјеју, је в јого шче другиј на другу економіју — *Крилов*. Јакось раз в апрілі місьаці перед поминками в субботу світлого тиждньа забажали сельане того села, де він господарьује, забажали окопати ј причипурити трошки своје кладовишче. А стојіть воно на землі панськіј. Ледве степановці — село зветьсьа *Степановка* — розпочали своју працьу, јак прибіга Крилов. „Кто здѣсь смѣлъ безъ спросу начать работу? Гдѣ староста? Позвать мнѣ сюда падлеца!“ репетував він, мов навіженниј. Приходе староста. Не довго думајучи, Крилов јому раз, другиј, третіј по пиці. Староста, не сміјучи обороньатись руками, не знају, чи сказав шчо јому, чи хотів вијти з хати, де все діло було, ј тим дуже розльутовав Крилова. Ухопив він старосту за волоссьа, розірвав на јому сірьак, сорочку, а далі став шче залізноју палицеју катувати бідного старосту. На галас та грьук позбігались льуде, шчо робили в дворі.

Обороньати свого чоловіка вони не осмілились. Минут мабуть з пјать вони мовчали та дивились. Тілько јак побачили, шчо староста впав, шчо голова в јого побита, взьали вони та витьагли побитого на повітрьа.

На дворі поклали вони јого на воза ј поміркувавши одправили одмирового посредника, котриј жив в верстах мабуть тринад-

цьати від їіх села. Посредник подивився на покаліченого, з пробитоју головоју, окрівавленим обличьчьам, в підраннїј сорочці, здвинув плечима ј відказав, шчо се діло підлежить розбору мирового судьді. Почувши це, родичі старости рішились везти јого в город, бо знали јак у мирового свого судитись з Устимовичем. В Кременчугу думали вони знајти оборону в справника. Прижїхали, а це не близько було — верстов більш пјатидесьати. Вижшов справник. Побачив старосту ј теж відказав, шчо посредник: „везіть до судьді; ја нічого не можу“. Де хто додаје, шчо на проханьња старости, він одвітив шче ј так: „шчо ж? Коли Крилов бје, то ј ви јого попобијте. А мені јаке до вас діло?“ Так з тим і поїхали сельане до дому та про суд вже ј не думали опісльа. Крилов і досі господарьује в Степановці на користь пану Устимовичу“.

*З Полтавського повіту* звістки про мировиј суд не крашче. Ось шчо пишуть відти.

„Відоме діло, шчо судьдьеју може бути в нас тілько тој, хто маје десьатин 400 польа. Знов таки відомо, шчо ворон ворону очеј не викльује. От і виходить, шчо „правиј“ суд з судьдьами з најбагатших панів не на користь мужикові держитьсьа. Пани судьді завше стојать за своїіх же, або за таких, шчо јім під јакиј час стајуть у помочі, наприклад позичајуть гроші, купујуть тьутьун чи хліб і таке инше. Прості льуде зовсім не мајуть нијакого захисту від панів јак і від других ворогів своїіх, і діло дијшло вже до того, шчо мужик не хоче вже ј часу гајати, шчоб іти жалітисьа в суд. От вам два приміра.

*Лохвицькиј* судьдьа *Савицькиј* розсудив одно діло так: пан жалівсьа, шчо јого куховарка не хоче в нього служити ј відијшла від јого. Судьдьа призвав тују жінку в камеру до себе ј присудив, шчоб вона зараз же јшла до пана ј відробльала забрані гроші чи шчо, а за те, шчо вона кинула до строка службу наложив на неји штрафу 30 карбованців, а це јак раз двурочньа плата тијеји жінки на панськіј одежі. І хоч би жінка не хтіла отдати панові јого гроші, а то ні, казала вона: десь в другому місці заробльу та јому принесу, служити ж в јого не можна мені...“

*В Пирьатинському повіті* один чоловік узьав у јакогось підпанка на одробіток 5 карб. грошеј. Раз јакось не було в мужика часу за своједу роботоју ј не пішов він косити в підпанка за процент жита та ј сказав: „нехај ја тепер вже ліпше верну ваші гроші“. Підпанок не згодивсьа та до судьді, ј тој присудив, шчоб тој мужик вернув 5 карб. та шче ј за убитки заплатив підпанку 20 карб. (?) „Јіх треба катувати, шкуру з них здијмати, казав післьа цеј судьдьа, шчоб вони знали, шчо то значить „условіје“ ј шчо значить не

виповньати того условіја. Нехај зрозумійуть свою вольу та знајуть —коли јім гірше чи тепер, чи за кріпацтва було...“ І справді вже де хто ј розуміје...“

Про те, јак боронить крестьан новиј вишчиј в царстві суд — сенатськиј — пишуть нам ось шчо в дописі з *Черниговшчини.*

„Пројізжајучи по Городишченському повіту, зајіхав ја на кілько днів в село *Дроздовицьу.* Мені хотілось тамошніх крестьан наставити, јак јім вести діло з помішчиком Лизогубом, через котрого россійськиј суд хотів зідрати з них 2000 карб.

Діло було в јіх ось јаке:

Помішчик *Александро Владимірович Лизогуб,* шчо володів Дроздовицеју, котра тепер належить генералу Ждановичу, бувши мировим посредником, дивився на все крестьанське добро, јак на своје власне. Він розтратив хліб з запасного магазину ј за це *посредник Миклашевськиј* присудив јого заплатити мајже 2000 карб. Лизогуб оставсьа цим рішеньньам недовольниј і переніс діло спочатку до зјізду мировых посредників—својіх кумів, *кньазьа Кеjкуатова, Бакурінського* ј инших. Зјізд змінив рішеньня Миклашевського. Сельане знајшли це не слушним і сами перенесли діло в сенат. В сенаті через хитрі подији *графа Милорадовича,* знов були вони овиновачені: присуджено шчоб 2000 карб. заплатили вони, хоч Лизогуб при льудьах казав, шчо розтратив хліб він, і просив тілько, шчоб з сельан узьали половину штрафу.

Миклашевськиј спочатку дуже усердно відстојував крестьанськиј інтерес і хотів навіть бути со сторони сельан свідком на суді, коли дијде діло до суду. Тепер же він умива руки ј не хоче нічого слухати о тім, де правда де ні, бо в Лизогуба, котриј тим часом вже вмер, је дочка, вдова Силич, і Миклашевськиј з тоју дочкоју кохајетьсьа. „На шчо—додумавсь він—відијмати в наслідниці Лизогуба 2000 карб. Нехај лучче гроші ці заплатить урьаду сельська громада: вона велика, на кожного прijдетьсьа не дуже багато...“

Скажіть же тепер сами: чому може навчити сельан такиј суд? —Тому, шчо не треба покладатись ні на јаке царське начальство, а треба скинути јого?! Ех, коли б то! А більше такиј суд нальакује сельан своjіми формальностьами, затуманьује голову кручкотворством, та навча, шчо јесть дві правди: льудська ј судејська, ј шчо тому тільки ј добре жити, хто живе по цій судејськіј правді, — значить розбива до останку спільність між громадьанами, а иноді ј просто навча мошенству.

## Б) ТЕМНІ ЛЬУДЕ.

Добрих навчителів дає царь з панами народові, як бачимо з усього, шчо надіслано нам про школу, попів та суд. Не ма ж чого і дивуватись, коли через таку освіту льуде в нас по деяких місцьах зовсім темні. Бува часом, шчо виявляється в їх тепер те, чого преже не було.

Звикши бачити кругом себе ворогів, крестьане наші тепер і думать забули про спільне житьтьа, один одному не вірить, один одному ані в чому не помагає. Часом між ними виявляються лихвярі шче льутішчі, ніж з других.

Окрім того, не знаючи спільного житьтьа, не маючи освіти, обідрані льуде в горілці шукають утіхи.

Через усе ж таке бідність по селах у нас більшає та більшає.

---

Скілько втрачують сельане в хазьаїських справах через недостачу спільности, видно ось з *Волинської допису*. Тим добром, шчо могло б пійти на користь їм, користаються тепер усякі чужі льуде, німці або чехи, котрі по троху підбавляють в нас орду менших і середніх багатирів, пявок сельських.

„Трапляється так в нас, шчо пан дешево віддає свою землю в аренду сельанам, аби жидові не віддати. Жидів, бачите, і деякі пани в нас не льублять та не хотять їм догожати, бо бояться, шчо ті замість їх панами стануть. За земльу з сельан в таких случаях пан править або звичайну плату, або і далеко вигіднійшу. Здається, крестьанам так би зараз за це і хапатись, коли є гроші. Та еге! Це так тілько мусило б бути, та не бувало і не бува: громадьане, не маючи меж собою спільности, хоч і не бідні, землі не купують. Пан, бачите, продає звичайно не по одній десьатині, а дільницьами десьатин в 12, так шчо закупить таку силу землі могла б хиба громада, а не Іван чи Петро — і ось на це і не стає спільности меж сельанами. А продається часом земльа не далеко од села, та шче

з лісом, в котрому всьаке дерево знайти можна, j продаєтьсьа не дорожче јак 18 карб. за десьатину.

Не так ведуть своїі діла німці, шчо понајіздили до нас здалека: вони купили собі ту панську земльу, j тепер шче шкоду нам робльать: — ловльать громадськиј скот на вигонах в себе та j правльать з нас спашне. Звісно, німці, шчо до нас ідуть, тілько одностајність меж своїіми j розумијуть, а того, шчоб і з нами по льудському жити, в јіх нема. Піп у нас попавсьа добриј чоловік, то він і почав вмовльати громаду хоч тепер перекупити земльу в німців, але ж јого не слухајуть.

Јак робльать своїі діла німці, ми тим часом вже j придивились: з них багатші купили по кількандцьать десьатин та поперепускали по часткам убогим за виплатку через довгиј час, а не то бідні меж ними складајутьсьа j теж в панів купујуть."

***З Волині*** ж пишуть і про те, јак не розумно рострачујуть темні льуде ліс чи друге добро. З дописі цијеји можемо побачити j те, в јакому забутьті в нас спільне хазьајство.

„Трапльалось не раз бачити, шчо громада мала свіј лісок не великиј... Јак би догльадати цијеји дорогоји речи j з розумом јеју користатись, то був би j випас і огорожа. Шчож робили справді? Випльундровали без путьтьа ліс до прутика! Земльа ж під ним або горувата, або через шчо инше не здатна до хліборобства j тепер стојіть сумноју голоју пусткоју. Сельане вперед знали ту земльу... Поки було дерево — була паша, а тепер ні стеблини: сонце все випалило!... І такі вчинки не рідкость.

Або знов. За остатньу льустрацију де-јакі села добули від казни ліса чи-мало, та шче јакого! — Усе стародавнього. Јак добули, то зараз кинулись јак несамовиті на тој ліс один попереду одного j, звичајно, заможні позвозили собі занадто, а бідні убого покористувались. Правда, треба було кілька десьатин на хліб витеребити, а все ж таки багато землі з під того лісу лежить пусткоју j коли то шче сдастьсьа вона на хліб, а до того j паші на нij путноји не буде. *)

***З Бердичевського*** повіту пишуть нам про лихвьарів з сельан і про всьаку другу біду через неосвіту та здирство панів.

„Через панські утісненьиа та лихе житьтьа в нас між сельанами робитьсьа јак раз таке, јак буваје з бжолами маломедними.

---

*) Така лиха вправа з лісами иноді виходить з того, шчо «прості льуде» не вірьать, шчоб ліси зостались за ними, і шчоб не було звернуто јіх знову панам, чи казні,—от і поспішајутьсьа з ними покінчити. По крајній мірі ми знајемо подібні случајі в козацьких громадах в Полтавшичні. *М. Д.*

Бжоли ці поїдають одна другу. Також і в сельанському житьті: замісць того, шчоб стояти одному за другого цілоју громадоју, бачимо тілько, јак льуде одно одного губльать, того тілько ј дивльатьсьа, јак би свого ж брата обдурити ј обідрати. Тілько завелосьа в чоловіка кілька грошеј і бачить він нужду в бідного чоловіка, то де б дати јому запомогу, він же зараз з јого шче ј покористујетьсьа, дасть јому грошеј у позику та ј обдира вже тоді скілько влізе.

У нас тепер дуже розвелосьа лихвьарство. Зајмајутьсьа цим ділом в нашому селі не жиди навіть, а сельане тьаглові. Вони дајуть гроші у позику за 5—6% в місьаць, і навіть ніхто јіх за це не гудить, не пльује јім в вічі. А виходить шче јак раз навиворот: громадьане мајуть јак најбільше шчастьа — зібрати під старість невеличкі гроші, карбованців 100—150, шчоб потім відпочити від роботи, ставши лихвьарами та почавши давати гроші в позику.

Шче за часи крепацтва був звичај збіратисьа гуртом і по черзі обробльатя поле чи жати знов таки по черзі у кожного. Тепер вже цього не маје: кожниј робить сам собі, кожниј дума: „моја хата з крају — ја нічого не знају“; спілка хоч і буваје коли, то хиба тільки між помішчиками ,шчоб лучше притісньати льудеј.

Далі сельане дивльатьсьа, јак на річ звичајну, на користуваньња сельських урьадників громадськими грішми. Через те, јак оберајуть вони казначеја, то завжде мајуть на прикметі вибрати чоловіка бідного, котрому цьа служба була б на користь, шчоб поправити своје господарство.

Ми не бачимо громадськоји спілки навіть у таких ділах, јак најманьња випасу ј пастухів за дльа громадськоји скотини. За випас кожниј сельанин платить помішчикові осібно ј осібно також і вмовльајетьсьа кожниј сельанин з пастухом, так шчо тілько з поодинчоји умови хазьајінів виходе наче б то громадська умова ј громадське діло. Те, шчо пастух — најмит громадськиј, шчо він служить всіј громаді, виказујетьсьа хиба з того, шчо він обіда по черзі в кожного з своји најмателів.

Тепер је більш причин сімјам ділити худобу меж дітьми, ніж було за часи крепацтва, коли јіх здержувала від цього просто панська заборона. Тоді кожна нова сімја могла дістати новиј шматок землі від пана, шчоб хоч јак небудь прохарчуватись. Тепер же через недостачу худоби та землі сімјі сварьатьсьа одна з другоју, сперечајутьсьа. От наприклад один з членів сімјі пішов у ліс дрова рубати та ј замерз, бо другиј одьагав тим часом кожух, шчо один на всьу сімју. Ну, звісно, без сварки вже такиј случај не обіјдетьсьа, а далі — ј поділ. А то знов:

двоје жонатих братів жили собі під одноју стріхоју. Були вони не розділені ј за три годи догризлисьа оттак за всьакиј дрібјазок до того, шчо молодшиј одірвав од хати своју половину ј поставив, прикупивши дерева, власну хату за кілько ступнів од братовоjі — аби своје хазьајство було; дільать шче тепер тік, клуньу, город, обгорожујутьсьа один од одного, аби не жити вкупі.

Шчо все це кида сельан шче більш в руки всьаких здиршчиків, хрешченнх і не хрешчених, — про це нічого ј казати. От хоч би дльа приміру: в одному селі крестьане запродали 7 десьатин цілини, се б то такоjі землі, шчо шче ніколи не засівалась і тілько шчо викорчованоjі, — запродали јакомусь москалеві під баштан. Узьали вони з јого по 3 карбованцьа від морга. А звісно, — так дешево не продав би ні один помішчик. Це вже одно показује, јак у нас громада пільнује свого добра, особливо јак пригадати те, шчо землі в нас велика недостача між сельанами. Баштан цеј приходитьсьа јак раз між озимими засівами, а озимиј хліб, јак звісно, знімајетьсьа в нас з польа на два місьацьа ранiјш, ніж кавуни та огірки. Скот, шчо післьа того пасетьсьа на вільних польах, не може не заходити в баштан, а особливо в ночі. Цим користујетьсьа дуже тој москаль. Ја сам був свідком, јак він за чотирі огірка ј пјать соньашників брав по 3 карб. „по таксі,“ хоча сотньа динь коштује тілько півтора карбованцьа. За літо москаль за самі спаші набіра карбованців з 20, хоч шкодить јому худоба ј дуже мало: багато јак з 10 огірків зјість. Сельськиј сход, староста, соцькі, добросовісні, волосниј суд, хоч і мајуть вони всі право цінувати вартість потрави, тілько ж в цьому ділі нічого зробить не можуть, бо не хочуть знов таки одно за одного стати, неначе не добачајуть, шчо це всіј громаді лихо, не дивльатьсьа на це, јак на діло громадське.

Оттак же самісінько не може в нас громада нічого вдіјати з конокрадами... Шчо року в селі викрадајуть 15—20 пар конеј у сельан, панських же за тој час пропаде не більш 4-х. Це залежить від того, шчо помішчик маје сторожу, котра в день собі спить, а сельане стережуть сами, післьа роботи. Не диво, шчо втомленному чоловікові трапитьсьа часом заснути, а злодіју цього тілько ј треба.

Шчоб здајетьсьа — ј собі завести особливих громадських сторожів, шчоб у ночі ходили. Так де ж там.... громадське, бач, діло....

Не вже ж, скажете, так от і бідујуть льуде, сами свого лиха не розумiјучи, не хотьачи нічого собі на поміч вдіјати? Чо-

му ні? Та тілько ж розуміти своє лихо — це одно, а запомогти собі — друге, і перше далеко легше, ніж друге.“

Не згірш за бердичевського дописувателя показує і дописувателъ з *Київського* повіту, як темнотою крестьанською користаютьсьа вороги їх.

„Мала одна громада десьатин 25, як їй здавалось, не хліборобної і не сінокосної землі. Зјавивсьа жид, поставив він громаді 5 відер горілки, і громада наньняла йому оті 25 десьатин за стільки, скілько треба платити в рік викупу за ту землю, а викуп зовсім не великий. Добувши землю, жид взьав гарненько обкопав ті 25 десьатин, перекопав упоперек, висушив таким чином низину і тепер викохав навіть лісок чималий, маје сіна з їїї карбованців на 300 та шче і хліб сіје, — а громада потилицю чеше. А јака, шче спитајете, умова написана в громади з жидом? Така, шчо жидові можна держати ту землю доки світу сонцьа!...

Чого тілько не можна зробить з де јакими з наших громад горілкоју. За горілку часом продасть громада і своје спільне діло і де јаким з членів своїх нашкодить. Горілка псује льудеј шче малими!... Не дивујтесь, а слухајте. Не раз доводилось мені балакати з матерьами об тім, шчо зле вони робльать, јак, маючи грудну дитину, напивајутьсьа горілки, а потім пјані годујуть молоком своїм дитину, або иноді і заливајуть дитину горілкоју. Вони не вважајуть на те, шчо де котра дитина і занедужаје, бо горілка дуже шкодить дитиньачому мозкові. Јак почнеш їіх вмовльати, то вони з вами згодьатьсьа — а і в друге, і в третье, і в десьате так зробльать, — шчоб дитина спала добре та матері не заважала. З отрути такоїі, звісно, діти вмірајуть, а матері звичајно кажуть: „так бог дав.“

# III.

## УСЬАКЕ ЛИХО ВКУПІ.

Післьа тих дописів, в котрих переказуєтьсьа те, чи друге крестьанське лихо, ми ставимо тепер листи, котрі дајуть більш чи менш цільні картини сільського житьтьа. Читачі наші знајдуть в них і про здирство та неустрій в хазьајських працьах, і про темноту, і про неправиј панськиј суд, і про все инше, шчо јде тепер по селах та мабуть і јтиметь шче довго, поки будемо тілько взнавати, де ј јаке лихо терпльать льуде, та нічого не робити, шчоб від цього лиха збавитись...

Цільні картини житьтьа шче більш попередніх дописів показујуть, шчо лиха більшого, ніж наше, ј бути не може. Видно з них і те, шчо покладати јакі небудь надіјі на начальство та на панство, шчо ніби то вони залишать дерти з льудеј та впорьадкујуть јім хоч трохи льудське житьтьа, — це дурнішча з дурнішчих надіј.

*З Јармолинець,* Проскуровськ. пов., Подольськоји губ:

„Ніде, здајетьсьа, на Украјині здирство з сельан не доходило до такоји ступені, јак в нашому кутку-затишку...

Нам трапльалось чимало ходити по Подольськіј та Кијівськіј губернијах, осібно по першіј — і бодај не казати про всі наші помітки...

Пријшов оце ја в м. Городок, встрів там чоловіка з с. *Скотиньан,* почав јого роспитувати, јак в јого селі живуть льуде тепер і јак јім преже було жити. „Погано нам тепер, та не крашче було ј у давні часи, відказав він мені на моји питаньньа. Шчо вже знушчались тоді над нами — не доведи господи. З нашоји малоји слободи багато льудеј понакладали на себе руки. І тепер на крају ліса за селом видно місце з вішальницьким кладовишчем. А тепер?... Належимо ми до кількох панів, і пани ці так стиснули нас вигонами та межами, шчо бідному чоловікові хоч сьадь та плач. В тому селі, де ја живу, льуде ганьајуть худобу на водопој за вісім верстов від дому, бо пан загородив настојашчу дорогу; „цијеји дороги по плану, каже, не ма...“ Так

нам погано, так погано, шчо вже навіть старшина наш, росказуючи з одним паном питав јого: „скажіть мені—чи буде коли јаке полегшаньња від царьа нашим льудім. Шчо нам приходитьсьа витримувати — один біг знаје...“

Узнали ми далі, шчо зіма 1876 р. даласьа в знаки бідним хліборобам: голісіньки від неjі зостались трохи не всі. Зіма була льута, а хліба перед тим вродило мало. Всі громадські комори з хлібом приjшлось спустошити j усе ж таки, кажуть, староста с. Скотиньан так репортував волосному старшині: „Шчо робити, пане старшина? Матері приносьать своjіх дітеj до мене j гвалтуjуть, шчо не ма чим jіх годувати. Просто лихо та j годі“. „Та шчо j казати, одповів старшина: на кого бог, на того j льуде...“ Воно, звісно, було б чим помогти льудім, коли б магазини з хлібом догльадались jак слід, було б тоді чим годувати льудеj до осени, та тим то j шкода, шчо догльадаjуть jіх дуже погано. Так в м. ***Городку*** хліб в магазині лічитьсьа з жнив 1862 року. Тоді jак віи клавсьа в стіжки, робили ***пробу*** j по цій пробі хліб вагоjу вносили в реестрі. Від коли те було, скілько хліба збавили миші, скілько попсувала сльота, а віи неторканиj стоjав та стоjав аж поки тепер jого не взьато відти. Тепер тільки почали казати урьадники оставльати хліб не в стіжках jак перше, а в скирдах. Побачили мабуть, шчо миші та сльота так зменшували запаси, шчо з літами магазини не наповньались, а пустіли. Лучше стоjало це діло в крестьан казенних: вони з давних давен держать запаси хліба в засіках в зерні, від цього він не так псуjетьсьа, jак у других, хоч все ж псуjетьсьа. Та пропадаje збіжьжьа не мало шчо j через покражу урьадників. Так у ***Кальниболотах*** Звенигородського повіту, Киjівськоjі губ. ласі руки урьадничі допускали собі брати хліб з магазинів, jак то кажуть, на вічне отданьња. Недавно піjмавсьа помошник станового, котрому старшина казав віддати хліба кілько корців ніби в позику, — та один чоловік доніс губернському начальству, jака це позичка, j обох сватів прогнано з служби....

Видима річ, шчо цеj скарб льудськиj жде путнійшоjі схованки. Начальство, звісно, втішуjетьсьа записьами в книгах, дума, шчо „j сіно ціле, j кози сити“, а не дивитьсьа на те, шчо справді твориться... Зоставатись при таких порьадках дуже тьажко, j певно, шчо колиб з тих ньаньок наjмичок, се б то урьадників, шчо склавши руки дбаjуть у нас про добро сельан, ні одноjі не стало, народ плакав би за ними jак за торішнім снігом і ніхто б, окрім jіх, нічого не програв би.

Післьа лихоjі зіми, звісно, настав великиj стиск на все у весну. Роботи було навить не напитаjеш, а хоч де jаку j знаjдеш, то за плату, котроjі j на харч дневну не вистарча: злотиj (15 коп.)

на день чоловікові ј двадцьатка (10 коп.) бабі на своїх харчах. А робить ідуть набоєм, так шчо половина вертаєтьсьа ні з чим. Багато льудеј поставало робить на сахарні, аби десьаток рублів наперед узьати на оплатки, — поставали на 4 карбованці в місьаць і за харч... Таку плату дајуть тілько чоловікам, жінок же зовсім не пријмајуть...

На безголовја льудське точать народнье добро жиди ј пани всіми способами, навіть так званим правим і милостивим судом. Недавно оце підрьадились волостьане одного села возити бурьаки в сахарньу ј позабирали, конешне, гроші наперед. Тілько, звісно, паша погана ј дорога, де котрі з наньньавшихсьа позбулисьа худоби ј не виповнили умови, де котрі ж позјізжались на поле везти бурьаки, та бурьаків шче не було накопаних, тілько прогајали час, вернулись і в друге не поіхали. Умови значить не сповнили. А в умові тіј хитро та мудро, по за очима сельан, пани вмістили оттакі дописі: мајуть крестьане такі ј такі завезти стілько то пудов свекловиці, лічучи по 3 шаги з пуда, а јак не завезуть всього, то мајуть штрафу платити по 6 шагів од кожного не перевезеного пуда, та окрім того мусьать і завдаток вернути. Далі: робить це мусьать сельане з 28 августа аж по 10 октьабрьа, — а тим часом бурьаки були накопані аж по 10 сентьабрьа, і в умові не було прописано чим одвіча сахарньа, јак вона не дасть роботи в строк... Ну, јак в друге сельане не пријіхали за бурьаками — јіх, рабів божих, до суду, а суд судить мајучи в підставі писану бумагу, підписану ј приштемпельовану волосним урьадом; на те, шчо льудеј умовльали при најмі у корчмі, ј шчо умови јім не читано — він уваги не зверта. Не дивно післьа цього, шчо суд присудив сельан вернути сахарні завдаток, заплатити штраф та шче ј за веденьньа справи взьав з них. Одначе, јак пријшлось здирати гроші, — у винуватців знајшли голісінькі стіни, образи, ломані манатки ј ганчірки, так шчо хоч сажај јіх на своју харч в тьурму... До кінцьа це діло ј досі не доведено...

Шчо до характеру вмови, то мушу сказати, шчо вмови завжде так у нас пишутьсьа, шчо до мужика знајдете на кожному слові причепку, до господарьа ж — нічогісінько, навіть плата, јаку він мусить давати, визначена не јасно. В суді звичајно за сахарньу стојіть продажна душа, адвокат. Судьді ј не спохватьатьсьа, јак він почне јім вичитувати статьті уставів. А сирома мужик, знај, росклада гарьачу сповідь про своји хатні пригоди ј ловитьсьа „за неумѣстность доводовъ, непослѣдовательность, грубость разсказа и невѣжество“. А судьдьам — панам шчо? Аби загамовити сільнішчого та одправити скорішш жалобшчиків; у всіх јіх на думці: „баба з возу — кобилі лекше...“

А тут шче і попи деруть. Вони скаржутьсьа, шчо їім тепер недогода: „скупо, кажуть, жертвуїуть, на молитви“. Ми ж присвідчимо — шчо народ дуже прихільниї до жертвованьнья на церкви. В піст кожну субботу бачимо в церкві гору пальаниць і замісць браку меду шматки сахару. Допевне знаїу далі, шчо трохи не скрізь по селах попи накладаїуть сами від себе внески по пів карбованцьа на сімїу, а тутешнії ксьондз по сороківцьу (20 коп.) на душу.

Найбільшу користь маїуть попи і ксьондзи нашоїі околиці 12 і 13 червньа, коли в м. Городку сходьатьсьа два храмові свїата длья двох вір: свїатого Антоніїа в католиків і свїатого Онуфріїа у православних. Обидві церкви славльатьсьа чудотворними іконами цих свїатих. За длья циїеїі пригоди наїіздьать в Городок чужі ксьондзи і попи — і тих і других по десьатеро, не менш; мольатьсьа, а заразом і кишені набиваїуть. Льуде звуть цеї час *жнивами ксьондзів і попів*“.

*З Городницького повіту* (Черн. губ.)

„Був ја оце колись в селі *Жабчичах* Городишченського повіту і росказував там з сельанами, ходив і по їіх хатах. Бідность та лихо кругом себе тілько і бачиш. В селі цім је 110 козаків та 112 временно-обовїазанних крестьан. З того самого часу ја їіх висвободжено від крепацтва в їіх шчо року описуїуть за недоїімки все, шчо вони всиїуть заробити.

Село хоч бідне, одначе маїе невеличку школу. Вчителем в їіх салдат. Чув ја від льудеї, шчо ја де хто здобуде книжку на україінськіі мові, то читаїетьсьа вона скорійш московських. „Парова машина“ наприклад зробила на сельан великиї вплив. Перед тим ја дісталась їім цьа книжка, купили вони земльу і хотіли їіїі ділити на участки, тепер же володіїуть їеїу спільно“.

*З Чигиринського повіту* (Кийівськ. губ.)

„Заїіда наш народ недостача землі. Шчо року до того шче ја̀ке небудь лихо прилучаїетьсьа: то неврожаї, то скот пэда, то грьад попобїе хліб, то мороз наробить шкоди. Через лиха ці мужик наш не збира з свого польа і половини того, шчо звичаїно рахуїе зібрати. Ја̀к би землі було більш, все ж їому було б лекше. Таї допікаїуть їого шче непомірні податки. Не тілько треба нести гроші в казну, в волость, треба і панові за випас платити, батьушці за хрестини, похорони і инші треби. В місьаць мужик достаїе багато багато 5—6 карбованців, а ја̀к ховаїе кого з своїіх, чи дитину христить — треба і попові, і дьакові, і на церкву, треба і сусідам поставити хоч відро горілки. Так і виїде карбованців 4 кожниї раз. Де ж мужик дістане ті 4 карбованцьа?

Нехай вигадує, як знає. От і йде він до якого небудь Лейби позичати гроші на проценти під заставу свитки або чого другого з хазьайства, і дає за позичку страшні жидівські проценти: 3% в тиждень від рубля. Рахуйте на рік, то побачите, шчо мужик наш через рік мусить віддати Лейбі вже не 1 карб. а 2 карб. 56 коп., себ то заплатити 156%.

Звісно, не розорьати наших сельан це не може. Котрі заможні, ті продають воли, хазьайство все, і який час держатьсьа при однїй землі, а потім і земльу продають. От як приміром я знав одного чоловіка багатого, котрий мав землі двойну пропорцію, три пари волів і всього другого доволі, та до того не треба було йому наймати робітників, бо були свої — був вже жонатий син, котрий жив при йому, був і менший і шче менший. Так ось чоловікові прийшлось узьати раз якось карбованців на 70 позички, не здержав він умови з жидом, не заплатив процентів рік, другий — і пішли прахом і волики, і хазьайство і земльа. Тепер він зоставсьа таким же бідним як і де які з його сусідів, коли шче не біднїшим. Коли таке скоїлосьа з багатим, то шчо ж стає з бідними, коли вони позичають у жидів? Страшним ярмом ложатьсьа на його ті проценти. Найбільше ловльатьсьа на позичках молоді, шчо женьатьсьа, та заводьать нове хазьайство. При великих процентах, як тілько шчот запушченій, знов стати на ноги їм не можна.

„Не знаю, чи в субботу дасть пан мені грошей“, бідкавсьа робітник Степан. „А тобі дуже потрібно їх?“ — питаютьсьа в його. „А як же? Вже багато наросло процентів у Ривенці. Неділь мабуть з шість не платив...“ От так то живетьсьа нашому робочому льуду. А тут шче його просто трують на роботах. Хоч і кричать, шчо мужик наш нічого не має від того, шчо пьянствує, але цїєю слабістью нашого мужика користуютьсьа самі ті, котрі на його за це кричать. Літом звісно, коли мужикові треба свою роботу робить, і коли він де вгодно може найти діло, як приспіє у багатих панів — Бобринських чи Альбрантів — проривка бурьаків, тоді трудно найти „робочих рук“. От пани і пускаютьсьа на всьакі хитрошчі. В празничні дні заїзжа в село здоровий фургон за робітниками, — заїзжа в село і непрімінно стає коло росправи або волости, підкуповує писарья та старшину, підпоює самих робітників і закльуча тут же договор з ними. Це так з тими, шчо наймаютьсьа на строки, а дльа поденних наймають музики і тим забавльають молодих цілу дорогу; молоді ідуть не туди де вигоднїш, а де веселїш. На роботі ж тут як тут явльаєтьсьа барильце з горілкою. Хто хоче з робітників, той і купує собі. Де які так напивають ьсьа, шчо остають ьсьа шче винні хазьаїну. Це кажуть так робитьсьа у Аль-

бранта, того свьатого, котрий ставить свічки перед іконами та бажаје јакогось раjу на небі. „Шчоб мені зробить, льуде добрі, шчоб вијти в царство боже?“ „Знајете шчо, пане“, обізвавсьа тут один Дорох, „засијте земльу хлібом та отдајте льудім половину за сніп зібрати“, „Е, ні, каже, ја і так јім даjу багато заробльать на бурьаках“.

А пішов би та полічив, скілько виносить робітник од јого грошеј з бурьаків, јак половина јде на горілку, а друга на харч, бо він, Альбрант, хоч і харчује, але ж тој харч нічого не варт і робітник јім вдовольнитись не може. Хиба ж можна робочому чоловікові најістись јаким небудь крупјаним кулішем? От і кричить, кричить робітник на јіжу — а все таки мусить куповати тут же собі оселедець або шчо инше; куповати приходитьсьа у тогож таки пана—бо він держить не одну горілку, а ј закуски.

Јак би там не було одначе, а на поденних заробітках харчі шче нічого против других, котрі дајуть заводчики робітникам строковим. От там харчујуть вже так, шчо тілько біг јого зна, јак ті робітники живуть. На поденнij роботі харч лучче, через те, шчо јак раз-другиј погано нагодујуть робітників, то вони до того пана јдуть на роботу без охоти. На строковij же роботі сельанин мусить оставатись, хоч би шчо, бо він звјазаниј умовоjу. Та до того ж пани роспустили чутку, начеб то наначальство видало такиј закон, шчо јак не вибуде робітник умовленного строку на роботі, то повинен платити панові 50 карб. Тим то ј мусьать крестьане јісти, шчо јім дајуть. Скажете — жалітись мусьать до суду. Та де ж того суду на хазьајінів шукати?

Шчоб лучше було зрозуміти, јак добре жити робітникові, коли він не попојів, јак треба, роскажу вам, јаку роботу він робить. Він повинен в день або змолотить копу озимого, а јак јарового —то півтори, провијать це ј прибрать, або пів десьатини викосить, або чотирі копи звјазать. Це самі труднијші роботи по розуміньньу самих крестьан; не дарма склалась між јіми поговорка: „ціп та коса, то то бісова душа“. І за такоjу роботоjу в хазьајіна давали на сніданок сухарів; на обід варили без усьакого приварку куліш крупјаниј або пшоньаниј; на полудень — знов сухарі, а јак літом то шче шчо небудь з городини—огірки, цибульа; на вечерьу ж або куліш знову, або галушки. Коли ж робота јшла дома, то обід бував з боршчу та каші. Все це вариться без сала або олији. Та ј крупи ј городину дајуть так, аби тілько не було бунту. Все ж таки разів кілька бувало так, шчо на галушки давали трухлого борошна, так шчо з јого не виходили ні галушки ні дрожчи, а так собі јакась кваша; собака був најівсьа тијеји страви—та ј ригав післьа того днів зо три.

Дивно, шчо все це не дуже то сердить наших робітників на хазьаїнів. „Ну, колиб мені дотьагнути јак небудь цей рік до кінцьа — буду заказувати поступати до цього хазьаїна“ — тілько ј почујеш. „Ну, вже чорт јого батька зна“, підхвачује другиј, јак почује першого: „тај годује ж!“ Колиж хто скаже, шчоб знов просити луччих харчів у хазьаїна, — „та шчо з того, шчо будемо гризтись; харчів не перемінить; день-два буде лучче— а там знов за своје; треба б самому знати честь і мати совість“ — одповідајуть другі.

Таке то житьтьа строкових робітників у тих хазьаїнів, котрі хоч розсчитујутьсьа з робітниками, јак слід.

А в нас багато је таких, шчо љубљать, шчоб јім робили наборг, поки будуть гроші. „Мужикові менш треба грошеј, ніж панові“ — це так, бачитьсьа, појасњујуть пани те, шчо не відајуть грошеј в строк робітникам. І жде мужик грошеј по пів року та року. Тепер јак пита хто робітника, јакі пани дльа них луччі, то ј чујеш: „тој, котриј гроші справно віддаје“.

До того всього шче при најмах робљать такі умови, з котрих не трудно побачити, шчо хазьаїни мајуть заміри јак можна більше зідрати з робітника. Ось наприклад, јак не прије строковиј на роботу, коли зве јого хазьаїн, то ј повинен за це платити хазьаїнові штрафу 1 карбованцьа за день. Далі, јак погода, дошч, або шчо не дасть строковим скінчити свіј урок, то вони повинні доробљувати јого в своји дні, коли вони вільні від хазьаїської роботи — бо, бачте, бувајуть такі строкові, шчо обовјазујутьсьа на хазьаїна робити тілько три дні в тиждень, а остатніј час мајуть в своїј волі. При такіј умові все ж бува, шчо в літнье времја робљать најмити на хазьаїна більш трьох днів в тиждень; в такому разі зменшујетьсьа строк јого најма в хазьаїна... Јак заболіје годовиј робітник, то уходу за ним не ма нијакого. До доктора повезти — то не чуване діло! Хиба вже јак проїздом бува в селі лікарь, то призовуть јого подивитись на слабого. Тілько ј тут не обходитьсьа без здирства: беруть з робітника ј багато на лікарство. На мојіх очах було, шчо за лікарство, котре коштује 39 коп., хотіли взьати 50 коп.

А скілько прийдетьсьа робітникові заробити потилишників та гризотні, — про це вже ј не кажу. Це таке вже звичајне діло, шчо робітники вже ј не гнівајутьсьа „јак пан јіх лаје...“

Заразом вже зачепльу ј попів, покажу, јак ці христові пастирі поставили себе до простого народу. Перш усього треба сказати про наших попів, шчо вони вже давно втратили простоту свого житьтьа. В нас кожниј піп, јак трохи вже в јого там у кишені заворушились гроші, зараз зверта своју обставу на панську ногу: купује собі фаетон, держить на коньушні четверо конеј, дочок

своїх одьагаје по послідній моді. На все це потрібні гроші, — звісно. Де ж він їх бере? Трохи з хазьайства, гандельами всьакими там, а трохи з „приходу“, себ то з мужиків. Јак наживајутьсьа попи з приходу, — приведу те, шчо чув. В с. Т. је старий піп, звісний вже другим јак великий здиршчик з мужиків. Жила в тому селі одна покритка, дівчина, котра привела дитину не од чоловіка. Кожний зна, јак живетьсьа покритці. І сором перед собоју ј льудьми, ј тиканьньа пальцем од льудей, і насмішки молодих. Ніхто за неји не оступитьсьа. От піп знав це тај все не вводить, та не вводить јіјі в церкву. А звісно, по селу не можна пројти јій доти, поки в церкву јіјі не пускајуть. Тим часом вона ходить до јого ј він заставльа јіјі гусеньата пасти або робить шчо друге. Три роки так вона ходила до јого, аж поки в другому селі піп згодивсьа јіјі ввести в своју церкву.

Најбільш ласі попи на вінчаньньа. Тој самий піп здер з одного парубка 25 карбованців за те тілько, шчо тој вінчавсьа в другому селі. Та кажуть, шчо це в јого положено брати за вінчаньньа по 25 карбованців...

*З Звенигородського повіту* (Кијівськ. губ.)

Поки до розмови про Звенигородшчину, треба сказати, шчо це сторона трохи не така, јак инші сторони на Украјіні: инакше склалась јіјі історіја, а через те ј житьтьа ј льуде звенигородські трохи инакші, ніж по других сторонах. Не заходьачи далеко, ми нагадајемо про Лисьанку, Вільшанку, Холодний Јар, Керелівку — місцьа, відкільа пішла колись *колијівшчина*, нагадајемо, шчо вона була колись најближчим місцем, куди набігала татарська орда, шчо в Звенигородшчині ж ішла довго бијка з сербами, болгарами ј другими льудьми, котрих приводило московське начальство, шчоб одрізати городову Украјіну од низовоји, запорожськоји. Звісно це все не минулосьа без сліду ј на народі. Шче ж треба ј те нагадати, шчо ці місцьа аж до кінцьа минувшого столітьтьа були під польською короною, потім частиною належали до звенигородського староства панів Салтикових, а частиною до других польських і московських панів. Окрім усього цього було шче багато де чого, од чого цьа земльа відрізньајетьсьа тепер від других. Звенигородшчина, јак відомо, простьагласьа саме обік Херсоншчини, а тут најбільше јде льудей з усіх міст на заробітки: по весні ј у в осени, лишајучи дома тільки старих, дітеј та жінок. От через ці то заробітки вже ј народ став не такиј, јак перше: „заробітчан“ вже ј пізнати можна, бо вони з заробітком (коли шче је) несуть з „невінчаноји“ губерніји, з Бесарабіји, ј инші пісні, ј инші звичаји ј одежу, навчајутьсьа на чужій стороні ј земльу на иншиј лад

обробльати ј хату будовати. От з цього всього ј виходить з звенигородців наче јакијсь иншиј етнографичниј тип.

В Звенигородському повіті тепер вже мало не 10 сахарних заводів — через це в нас знов пішла особлива робітницька вдача — „*бурьаковики*“; вже ј пісні пішли про заводи та про плантаціјі, а старих пісень усе чуть менше та менше. Окрім роботи на сахарних заводах та на бурьаках льуде в нас ідуть камінь ламати, бо ј каменьу је доволі, јдуть у калниболотські копальні вугільља копати; у північно-східній частині Звенигородшчини робльать усьакиј хлібопашеськиј струмент: плуги, рала, борони, вози ј инше, виробльајуть з дерева посуду: кадуби, зрізки, діжки, миски, ложки, цебри, обручі, з глини всьаку ганчарну посуду робльать — хоч це все робитьсьа ј спродујетьсьа тільки в своїх містах та в Херсоншчині. Через це ж усе багато льудеј ходить у хуру, а поки не було залізниці то ј чумакували. Тим то звенигородці ј не подібні до инших украјінців, шчо тільки хліборобством живуть.

Ми казали вже, одна частина льудеј в Звенигородшчині належала до староства, а друга була в піддантві в панів, себ-то одні були „старостинці“, а другі — „крепаки“. Перші тепер живуть на земльах казенних (Государственних Имушчеств) і звуть јіх „казенними крестьанами“, а ті шчо за панами були, тепер стали „крестьане собственники“. Так вони, значить, і живуть різними селами. Је шче села заселені частиноју казенними крестьанами, частиноју ж *шльахтоју*, себ-то збіднівшими полупанками, шчо на дворьанському праві шчитались вільними та арендаторами грунтів, — а тепер зовсім без наділу землі зостались. І на наш власниј погльад, і льуде кажуть — шчо по таких різних селах і льуде живуть не однаково: не бо-зна јаке житьтьа по казенних селах, далеко гірше в панських, а там, де шльахта ј инші льуде, — то ј зовсім погане. По шльахетських селах дуже багато вживајуть горілки, а через те бідота, лајка, бијка, тьаганьнья по судах і инше. Обіжајуть дуже часто льуде одні одного, а најбільше по таких селах погано жінкам. У хазьајстві теж по різних селах виходить неоднаково. По казенних селах, а частиноју ј по шльахетських, хазьајство далеко огрьаднијш, а ніж у панських, народ заможнијше, — це од того, шчо в казенних крестьан більше землі, бо јім дано більшиј наділ. Окрім того де по јаких селах је навіть і запасна земльа, трапльајутьсьа ј льуде, шчо мајуть чимало землі ј з казенних крестьан і проміж шльахтоју. Треба шче сказати ј те, шчо по таких је чимало спорноји землі, за котру шче льуде позивајутьсьа. Де по јаких містах сельане повигравали справу за земльу, де по јаких шче мајуть надіју виграти, а де ј јесть спорна земльа, за котру ј

можна-б позиватись і јак шчо, то ј виграти справу, та льуде або бојатьсьа або так не хотьать заводитись.

А все-ж таки земельниј наділ — про всіх кажучи — дуже не великиј: $1^1/_2$, 2 не більш $3^1/_2$ десьатин, — не на душу, а на *сімју*, окрім того сьуди-ж дуже часто прилічујетьсьа ј земльа під хатоју, город і вигон. Нічого ј казати, шчо з таким наділом рік прохарчуватись цілій сімјі не можна нијак — користи з цијеји землі ледві вистачить на подушне, та поземельне, та викупне, та на инше усьаке здирство, та ј то шче јак коли ј кому. Дуже часто трапльајетьсьа, шчо јак велика сімја, то ј на податки не вистачить, а иншій доведетьсьа така земльа нехороша, шчо ні прохарчуватись, ні податків заплатити, бо в повіті чимало таки землі неродьучоји. Де по селах јесть запасна земльа, то там не скрізь вона јде на користь льудьам, бо јіјі захопльујуть скрізь волосні начальники: старшини, старости, писарі, сільські дуки, хоч поземельне за тиј грунти ј платить усьа громада. Таким побитом виходить, шчо не тільки в нас з наділу жити не можна, а шчо јого вистачить на пјату або ј вісьму частину всього розходу крестьанськоји сімјі. Тим то в нас наділ виходить тільки помічьчу в хазьајстві, а окрім того наділ даје право бути в громаді, — а јак би не це, то досі чимало льудеј у нас навіть зовсім одцурались би од того „казенного“ наділу. Јак не дивись і шчо не кажи, а в наших сельан дуже велика недостача землі ј пахатноји, ј сінокосу, ј вигону ј навіть землі під хати ј огороди, а за дльа цього в нас народ неволеју примушениј најмати земльу в панів, брати з половини, з снопа ј иншим робом, а до того шче треба або ходить на заробітки, або дома годуватись јаким ремеством чи шчо.

Про најманьња землі в панів, скажемо от шчо: в нас на лихо пани більшоју частиноју — магнати, мајуть дуже багато землі (Потоцькі, Бобринські, Ісакови, Воронцови, Бенардаки, Абази ј инші), то вони, звісно, сами не живуть по своји селах, а держать економів чи управителів, або оддајуть в оренду, в посессију. Посессори — більшоју частиноју — жиди, ј сами вони хазьајства не держать, а від себе оддајуть земльу в посессију другим жидам, а ті вже маленькими шматками оддајуть земльу сельанам. Таким побитом сельанам доводитьсьа најмати земльу вже з третіх або ј четвертих рук. Та ј тут шче діло не кінчајетьсьа, бо в жидів беруть земльу заможні льуде — багатирі ј од себе вже передајуть біднішчим мужикам з свого села. Нічого ј казати, шчо оренда, переходьачи оттак з рук у руки, де кожниј хоче взьати собі јак можна більше пользи — робитьсьа все дорожче ј дорожче, так шчо послідньому, хто бере, незаможньому чоловікові, вона приходитьсьа вже зовсім невигодно, за дуже до-

рогу плату — а брати треба, хоч, не хоч, бо инакше не можна прохарчуватись. Усі-ж бариші панські і жидівські, шчо пани і жиди, нічого не робльачи, покладають у свої кишені, все це мужикові треба надолужити своєю працею, та шче в додаток пан або жид накине йому або оранку на „пар“, чи „зьаб“, або снопи вязать, або шчо инше.

Трохи не в кожному селі громада мусить наймати землю і наймати доводитьсьа часом доволі багато, коли мало своєї. Невелика Вербовецька громада (1300 душ з жінками) шчо року найма в генеральші Ісаковоїі 460 десьатин, Колниболотська, Јурківська, Јернівська громади наймають шче більше. Окрім того багато де в яких селах, і казенних, і панських земльа обчеська і панська так розмежовані, шчо громаді, хоч не хоч, а безпремінно треба наймати помішчицьку землю, бо таја земльа јак раз більа льудських хат, або вигону, і коли јіјі не наньньати, то за спаші придетьсьа тільки переплатити, шчо і земльа того не коштуватиме. Шчо року окрім того сельанам треба наймати вигони, сінокоси иноді аж у Херсоншчині. Дуже багато знајшлось би між нашими сельанами льудеј, шчо хотіли б наймати землю спілкоју, склавшись товариством, наймајучи разом великі кгрунти з перших рук, минајучи жидів — та з сього нічого не виходить і вијти ніколи не вијде, бо за дльа сього треба мати хоч невеликі гроші, або шчоб хто згодивсь дати јіх у позичку, та і звичају такого шче не повелосьа. Ми казали вже, шчо землю наймајуть більше заможні льуде — хоч би такі навіть, шчо мајуть на всьакиј час карбованців з 10 готових грошеј. Тільки-ж таких багатирів не дуже багато, а більш таких, шчо јім окрім своїх рук та праці — покладати надіју більш ні на шчо. От ці ж то і заробльајуть хліб „за сніп“, „за копу“. Пани звичајно дајуть 7-му, 8-му копу, попи і сільські багатирі — 5-ту або 6-ту, тільки ж до того з умовоју „послухати“ день або два, так шчо воно і вијде на помішчицьке. Робльать окрім того шче за 3-тьу копу або „з половини“, себ то пан чи шчо даје поле, а мужик повинен виорать, засіјать, скласти у копиці. а тоді вже, скільки приходитьсьа, оддаје панові, а остатнье вже јому, або так, шчо мужик повинен виорати поле, а тоді вже половину польа пан засіва собі, а мужик собі і збірајуть збіжьжьа кожниј особливо.

Зберe оттаким побитом чоловік кілько там збіжьжьа, — треба-ж јого спродати, шчоб заплатити податки, купити соли, заліза, одежу справити чи шчо — а спродувати приходитьсьа ні-де ж, јак на базарі, знов тим-же жидам, котрі завше вмијуть поставити такі ціни на хліб, јакі јім треба. Везти-ж туди, де ціна крашче, в Одессу-б то, чи шчо, — це можуть тільки дуже заможні льуде, такі, шчо мајуть 2 або 3 парі волів; бідному чоловікові це не рука.

Ми казали, шчо чимало льудей у нас наймаєтьсьа на бурьаки. Подивимось тепер, шчо це за заробітки? Робота на бурьаках іде з весни аж до зіми. На весні треба бурьаки полоти, проривати, в літі — полоти знов, сапувати, кузьку збірати, в осени копати j звозити. Бурьаки дajуть заробіток і біднім льудім і заможним. Бідні наймajутьсьа на ціле літо, з початку по 10 або 20 копійок у день, а потім 30—35 коп. Розплата — шчо тижньа по суботах, тільки шчо це умова така, а jак справди, то бува так, шчо j по кілька тижнів грошej не дajуть, иноді j по кілька місьаців водьать чоловіка за jого-ж гроші. Так бува особливо на невеликих плантаціjах, а також на плантаціjах у с. Каетанівці, Ступичноjі, в с. Свинарні (Льубомирка), особливо-ж найчастіjше на *жидівських* і *попівських* плантаціjах. Бува таке, шчо робітникам не дajуть грошej, хоч тиjі j просьать, і страхajуть, навіть позивajутьсьа. Так було в 1875 роцi в Костанівці в жида Давидова. Набірajуть робітників звичajне жиди, факторі та підрьадчики; задатки дajуть саме тоді, jак деруть подушне j инші податки, в піст великодниj і в пилипівку (в декабрі), j умова така, шчоб jавльатисьа на роботу зараз-же jак покличуть, а jак хто опізниться, так накидajуть лишніх кілька днів роботи.

Може хто спита, чого-ж льуде jдуть на таку роботу? А ось чого. Жиди факторі або j хазьаjі-плантатори договорьуjутьсьа з волосними старшинами, — писарьами, і з сільським начальством. Тиjі, узьавши, шчо слід, з тих жидів, зараз же розсилajуть по селах прикази, шчоб збірати податки j недоjімки, а жиди jіздьать по тих селах і наймajуть льудej. От захопленим з ненацька та до того шче добре знajучим, шчо то за „циганська закуціjа“, більш нічого робити, jак іти в невольу до жида, jакі б там не були умови. А робота j житьтьа на бурьаках ось jакі: робить цілиj день з 4 години в ранці до 7 вечера, на обід і одпочинок дajетьсьа *одна* година. Годуjуть так добре, шчо робітники більшоjу частиноjу jідьать *свij* хліб або сухарі, шчо з дому принесли, бо тijеjі jіжи j хлібу, шчо там на плантаціjах дajуть, jісти зовсім не можна.

Возити бурьаки з плантацij на заводи наймajутьсьа вже хиба тільки заможні льуде, в кого je худоба, воли або коні. Та j jім без обдурьуваньньа не обходитьсьа. Більш усього обдурьуjуть тим, шчо хуршчикам рідко коли доводитьсьа почати j скінчити доставку в строк, бо довжина дороги j те, jака вона j jака буде погода — все це прописуjетьсьа в контрактi завжде зовсім не так, jак воно je справді, тим то льуде в строк і не встигajуть; за це в контрактi виговореният штраф з хуршчикiв. Окрім того шахрajство на берковцьах: договорьуjутьсьа берковець у 45, 50 пудів, а вiн трохи не скрізь 55—70 пудів. Платьать за доставку бурьаків 25 або 35 карб. в місьаць ; окрім того дajуть

півпуда дьогтьу та одну вісь (а поламаєтьсьа не менш јак 5) і пашу за дльа скоту. Однїј хурі доводитьсьса зробити 45—60 зворотів на місьаць. Платьать і тут по злодїјському — рідко коли без суда діло обходитьсьа. Особливо погано платьать знов таки жиди ј попи, а також на каетанівських і ступичанських плантаціјах.

У самі-ж заводи сахарні наші вже рідко најмајутьсьа — там робльать більш тиїј нешчасливі литвини (білорусці). Дуже, дуже гірка јіх робітницька дольа. Дуже важка робота, до того-ж шче дуже нездорова; погана јіжа, житьтьа по смердьучих тісних казармах робльать те, шчо најмајутьсьа льуде сотньами, а доведетьсьа вертатисьа, то десьатка або ј двох з сотні ј немаје: або повмірали, або повтікали, а де јакі то ј на віки при заводі зостајутьсьа гірш, ніж у крепацтві, в такій неволі, од котроїј хиба смерть одслобонить чоловіка. Најбільш погано робітникам, јак ми чули, на заводах Калигорському, Киселевському ј Шпольанському.

Подивимось тепер, јакиј хліб випада на дольу „заробітчанам“. На заробітки з звенигородського повіту, здајетьсьа, јде најбільше льудеј — особливо-ж багато јде льудеј з сел: Јерок, Јурківки, Скальоватки, Вербовцьа, Колодистого, Бродецького, Петриківки, Лоташовоїј (всі оці села—казенні), з кожного з ціх сел јде шчо року чоловіка 30 або ј 100 чоловіків і жінок. Багацько теж іде з Каетанівки, Ромејківки, Романівки ј з других панських сел. Звичајно *„збор за грьанищьу“* починајетьсьа в квітні (апрілі) місьаці, се-б то вже, јак позасівајуть јарину, городину ј баштани. Тоді-ж саме вертајутьсьа ј чумаки з першоїј весеньньоїј дороги — ј дајуть першу звістку про те, шчо робитьсьа „за грьаницеју“, јака надіја на заробіток, бо вони росказујуть јак там хліба, сінокоси, чи је надіја, шчо вродить, шчо паша буде. Поки шче тој „вид“, пашпорт виправить собі чоловік, — мусить безпремінно вже кілька днів (3—4) робити (звичајно не за гроші) волосному старшині, старості. Опісльа треба заплатити волосному писареві четвертака, або ј повтиника, за те шчо „вид“ напише, та шче за бумагу шчось таке беруть, у казну вже-б то. Заробітчане, жінки ј чоловіки, јдуть невеликими валками, одні далеко, другі ближче. Багато, трохи не најбільш іде в м. Березовку біля Одесси, а відсільа вже најмајутьсьа в різні сторони. Чимало льудеј по дорозі најмајутьсьа на косовицьу до панів, а потім, ідучи далі, настигајуть саме на жнива. Рідко хто з заробітчан стаје на цілиј рік, хиба вже велика нужда ј зовсім не ма роботи, а то најмајутьсьа до Покрови (1 окт.) до Пилипівки (1 нојабрьа), а најбільш в кінці серпньа (августа) або ј у липці (јулі) трохи не всі заробітчане вертајутьсьа вже до дому. Не знајемо докладно,

јак там доводитьсьа нашим заробітчанам „за границеју“, јак јіх годујуть, чи багато робити приходитьсьа, јака јім повага од најмачів, — а знајемо тільки, шчо ось вже шостиј рік наші заробітчане вертајутьсьа до дому без копійчини, годујучись по дорозі тим, шчо хто подасть „христа ради“, позбувавши за границеју ј свити, ј серпи, ј коси. В послідні роки нічого було зовсім і ходити нашим, бо херсонці сами јшли до нас најматись у бурьаки на плантаціјі. А про те все-ж таки не скажемо, шчоб з цијеји мандрівки на заробітки не було зовсім нијакоји користи льудьам. Заробить чоловік, не заробить, а світа побачить, де чому навчитьсьа, де шчо ј перејме — ј зробитьсьа з јого неначе смілијшиј, „бувалиј“ робітник.

Про ганчарів наших, ткачів, про тих шчо садки держать, (тим і живуть) багато тепер не казатимем, хиба те тільки, шчо цеј промисел најбільш іде полосоју по лісовіј північно-східніј частині звенигородського повіту аж до Канівшчини. Најбільш це трапльајетьсьа по селах: Хлиновка, Моринці, Дибінці, Почапинці, Гомлець, Журжинці, Смолечинці ј других — шчо стојать на пісчано-глиньастому грунті. Усьа-ж південна сторона Звенигородшчини годујетьсьа самим хліборобством, хиба тільки ткацьке ремесгво доволі часто трапльајетьсьа. У Звенигородці багато кушнирів, шевців, таких, шчо мајуть чималиј торг по јармарках.

Чимало льудеј, казали ми, најмајутьсьа тепер у нас під хуру. Цеј заробіток певне шчо незабаром зовсім виведе в нас чумацтво. Коли в нас і је тепер чумаки, — то дуже вже не багато, по пальцьам можна перелічити, та ј то все льуде заможні, такі, шчо батьки ј діди јіх у чумаках ходили, та позоставльали јім і гроші, ј волів, і чимало землі під пастовньу. Чумацтво шчо року все падаје од того, шчо раз з кожним годом стаје все менше ј менше випасноји землі, в друге, шчо залізниці рівньајуть тепер ціну на хліб скрізь і по великих і по малих торгах а в третье, шчо дуже дорого коштује тепер годувати волів, особливо в дорозі, та ј усьака чумацька снасть подорожчала. Одначе-ж шче ј досі льуде чумакујуть, хоч часом і аби јак; держитьсьа шче чумацтво поки тим, шчо торг збіжьжьам на місті шче не став, јак слід, окрім того все таки је хоч невеликиј бариш з соли, риби ј иншого, шчо привозьать чумаки ј розпродајуть у роздроб по јармарках. Кажуть шче ј те, шчо чумакујуть иноді тільки за дльа того, шчоб скотину прохарчувати — бо дуже мало випасу дома, шчоб скотина сама собі заробила „на зімівльу“. Јак розлічити добре, то все-ж таки чумакуваньња не даје нијакоји користи. Хліб продајетьсьа в Одессі на четверту або на третьу частину дорожче, ніж тут у нас, — це так, а про те јак полічити харчі та пашу, та јак придетьсьа в дорозі шчо полагодити

— то одно на одно і вийде. А шче-ж треба полічити і те, шчо чумак втрачує 3—4 тижні самого гарьачого часу, коли іде саме робота на полі і у панів і по заводах, коли саме заробити можна. Добре, јак у дорозі јакоїі пригоди не трапитьсьа, а јак шчо, то чумакові часом і дуже пагано доводитьсьа. Шчастьа шче хоч то, шчо в чумаків здавна ведетьсьа звичај давати запомогу в час пригоди усім товариством „з воза“ чи „з јарма“ јак кажуть. Јак шчо чумак везе свій хліб, то шче може і буде јому јакиј заробіток, а јак же шчо бере в попів, та дьаків на борг „*до звороту*“ то вже добра не буде.

Чумаки, окрім свого торговельного діла, најмајутьсьа і під хуру. Спродавши хліб, вони везуть вапну, камінь і розвозьать ближче сьуди до Кијівшчини. Звичајне і не чумаки, а часом і тиїі стајуть під хуру в жидів, шчо збіжьжьам торгујуть, у копальньах, де каменне вугольлья копајуть, по сахарних заводах, у жидів шчо мајуть торг деревом. Најбільш достављајуть у Плетениј Ташлик, Павловсько-Новоукрајінку (станција залізн. дороги), Черкаси, Уманшчину, Білоцерківшчину, Богуславшчину, Вознесенськ, по сахарних заводах. От і все поки, шчо скажу про наші промисли. Јіх јак бачите доволі, і виходьать вони або з громадського хазьајства, або з того, шчо даје сама земльа, тільки-ж користі з того усьакого промислу далеко не стільки, јак би можна було јіјі мати, колиб промисел тој був хоч јак небудь упорьадкованиј, јак-би була хоч јака небудь спілка між льудьми, спілка і грішми, і громадськоју гуртовоју працеју, шчоб міг тој промисел вибитись јак небудь з жидівських рук. А то тепер усе забрали в своїі руки жиди і у промислі, і у реместві, і навіть у самому хліборобстві, а через те тим-же жидам іде најбільша частина усьакоїі користі, усьакого заробітку.

*З Городнщького повіту* (Черниг. губ.).

— А куди, чоловіче, ходив?
— У Городньу злиднів позичать.
— Шчо-ж добув?
— Да јесть таки...

Така слава іде проміж льудьми про саму Городньу; тільки-ж ја тепер јіјі не чіпатиму; зачіпльу иншим разом колись.

А тепер де-шчо про Городньанськиј повіт.

Живемо ми тут хоч і не так, јак льуде, а побільа льудеј, та все-ж живемо, бо бог на світі держить, так шчо јого поробиш. Земльу оремо, гречку сијемо; — иноді родить.

Поздоров таки, боже, панів, і заробіток мајемо; а јак би не пани, то хоч зараз у домовину льагај, бо наша мужицька земльа така, шчо без гноју не родить; а де-ж ти јого в бога того гноју

набереш? Иноді сами раді-б були сіно jісти, jак би було, а не то шчо скотину годувати — так не бува-ж: иноді посхне чистісенько, по півтора по два карбованці у зіму конej продаjемо, так не бере ніхто.

Та j землі у нас тоjі не багато: у нашому повіті ліса та болота: а шчо ліс, — то панськиj, або жидівськиj, а jак болото — то наше, піски часом непроjіздимі, jак от рудненські, — те-ж наші.

Правда, шчо нам дуже становиj городньаиськиj радив, шчоб ми на ті піски з Городні гноjу навозили, бо там, каже, jого геть скільки: воно j не далеко, каже, од рудньансьиих ланів — верстов дванадцьать: у день двічи з коньакоjу звернутись можна.

Так чи не лучче панське поле з третьоjі копи взьати з своjім таки засівом. Jесть такі місцьа, шчо j з половини беруть, та не багато; а з третьоjі найбільш: дві панові, попові, а то j жидові, третьу собі, та одбуток два піших та два кінних дні з десьатини.

І сінокоси з третього воза косимо: два панові, третіj собі. А то в робітники: сорок карбованців тобі на рік і харчі хазьаjські.

А от бабська робота, — та дешевше jде; бо баба, кажуть, за чоловіка не наробить; поле вона там, чи жне, — робота од заходу сонцьа до заходу, півтори години спочинку j за сім місяців пjатнадцьать карбованців та харчі хазьаjські.

Сьак так, та сім копіjок у день і заробить. І то добре: у мглинців, суражців, а то j новозибковців і того не бува: там і за харч би робітники раді-б іти, та ніхто не бере.

А в нас — ні, хвалити бога: панів доволі, нехаj jіх господь милосердниj поки-шчо на світі подержить.

Та хоч і не поддержить — невелика шкода: менш колись з jіми роботи буде.

Панки у нас різного кшталту jесть: jесть і великі j маленькі, jесть таки, шчо проживаjуть, а jесть і таки, шчо наживаjуть.

От *Гриневськиj* приміром у Вихвастові, нівроку jому, так наживсьа, так наживсьа; та вже-ж і вдача в jого гірш, ніж жидівська: він тобі кожного жида пережидить і кожного цигана перециганить, а вже шчо простого чоловіка, робітника, то обдере, облупить лучче, ніж на чугунці,—і не схаменешсьа. Звісно, льадське-шльахетське кодло: jого до нас з Польшчі занесло.

А то j своjі таки jесть, кревні; от хоч би j *Миклашевськиj* Миколаj Іванович у Кузничах.

Хорошиj пан, шчириj.

Гарно про всьаку штуку ліберальну говорить: трімтить увесь,

мов трасцьа јого трьасе, очима блискаје ј таке тобі роспише, таке роспише, таке гарне та хороше, та все-ж сльунить, та цілуватись лізе, а сльози в јого з очеј — от јак горох.

А оце на тому тижні кучера свого по пиці зајіхав, так тој з рундука та впав на земльу, мов опука, та хотів підньатись, а Миколај Іванович јак кобець зараз і насів та того хама по перенісьсу, по перенісьсу кулачком панським: усьу руку в кров мужицьку обгидив; та добре вже, шчо свьата душа, жінка јого мила та води принесла, так обмив.

А хам, звісно, стојіть без шапки та: „простіть, пане, не буду“, і жалуватись не јде.

Та ј куди підеш? коли він сам Миколај Іванович у нас „непремінниј член“: губерньске земство спасибі јому, вибрало. А ми вже були зраділи, јак отих посредників скасували, бо він таки в нас і посредником був.

І за ті часи крестьане јому ј садки засадили, ј сінокоси канавами обкопали: він за усьаку провинность нас на своји землі на одробіток посилав.

І одробльали, скільки снаги нашоји було.

Вже було ј земство схаменулось: виберемо ми, каже, тебе добродіју, предсідателем городницькоји управи, а за тебе нехај шче хто іншиј попосредникује: не все-ж одному — шче јесть такі, шчо садки не засажені: і јім засадити треба. — Добре, каже, виберіть, так ја од посредничества одречусь. — Вони јого вибрали, а він јім фигу підпіс і був заразом і посредником і предсідателем; та јак розсудив, шчо гроші земські ј він земськиј, та за ті гроші собі земельки прикупив: було триста десьатин, а стало півтори тисьачі. Бачить земство, шчо росходи великі, та ј вперло јого в „непремінні члени“.

І шчо-ж то в нас з ним подијеш?

Дуже народ у нас забитиј, зальаканиј.

Јак хто ј војује, то хиба баби.

От то ж таки з тим же Миклашевським було: дали наділ Кузничанам по дві десьатині в руку, а намість сінокосу вісім десьатин лози на болоті поміж купјам, таке місце, шчо хиба там чортові болотньому жити, ѧ трави нијакоји; льудім же говорено, шчо јім оддајетьсьа сіножать Малаховшчина, тут-же поруч, тільки в план цього не вмальували, а показали на плані лозу.

Це шче дијалось за Ждановича (бо в јого Миклашевськиј ці грунти купив); тој трохи зальаканиј, не забороньав льудьам сіно косити на Малаховшчині; так воно ј велось чотири роки.

А јак настав Миклашевськиј, та побачив по планах, шчо не

теje, доходу jому немаje j за потрави навіть нічого не візьмеш, бо Малаховшчина зараз більа села j толоки крестьанські поруч: скотину поуз сіножать своjу ганьаjуть на пашу, то чи зajде, чи ні в траву, — помішчику не платьать, зараз настановив управльajушчого Шульца, чи німцьа, чи льаха — боги jого знаjуть; а тоj з землеміром обійшли землі.

І пішла баталіja за сіножать.

Najіхав Шульц з чельадьдьу на сінокос і почали на панськиj двір копи звозити, шчоб, бач, мати право просити мирового „о возстановленіи нарушеннаго владѣнія“.

Льуде стали таки за своje j Шульцеві добре шиjу рублем, шчо копи вjажуть, нагріли; та jак став прикашчик (Чех) по льудьах з оружьжьа стрільати, — польакались.

Та jак і не льакатись: вбити, може j не вбje, а скалічить, навіки скалічить.

Позабирали копи на панськиj двір.

А на другиj рік подаje Миклашевськиj жалобу мировому; позвали льудеj на суд; пита судьдьа:

— Хто торік землеjу володів?

— Та ми володіли, з давніх давен володіли.

— А хто торік сіно брав?

— Та Миклашевськиj брав, та колиж він силоміць...

Мировиj „возстановилъ во владѣніи“ Миклашевського, льудеj обштрахував, а одного таки, Зajцьа Тимоша, обіцьав у острог посадити, бо він на лихо jому грамотниj і з судьjоjу погризсьа. Так і пропала Малаховшчина.

А поуз неjі jшла дорога на Хоробричи j Солоновку; по тій дорозі скот на пашу на толоку ганьали. Пан і розсудив, шчо таким побитом він за потрави з льудеj нічого не здере; мусив другу дорогу проложити; а поки шче не проклавши, звелів прежньу дорогу од Хоробрич загородити.

І загородили; а шчо на Солоновку вона-ж ішла, — там jіjі заорано.

Скот тим часом на паші був; було це так у семіj, чи восьміj годині в вечері; треба скотині до дому jти — не ма куди: загорожено. Прijшлосьа гнати навкруги, на Хоробричи, це верстов сім, чи вісім; а там пожени, то хоч у хоробрицьких овсах буде: — хоробрицькиj орендатор за потраву злушчить, — хоч у Миклашевського житі: — і цеj не помилуje. Зібраласьа громада: шчо jого в світі робити?

Jак самоправно загорожу розгородити, штрафи великі візьмуть

— страшно; јак скот на округ гнати, — те-ж саме буде: ј туди гарьаче, ј туди больаче.

От і порадив Заjаць таки Тиміш, шчоб баби заходились коло загорожи: вони баби, каже, так jіх не сіктимуть. Баби ј заходились.

Наскочили Миклашевськиј з Шульцем. Німець ухопивсьа руками за загорожу: — бијте, кричить, мене, а не позвольу загорожи рубати! А тут баба з сокіроjу, jак кинетьсьа: jак би не втік німець, то так би руку ј одтьала.

А пан бачить, шчо не переливки, шчо бунт хоч і бабськиј, та справжніј, та мершчіј на конеј, та тікати, ј управльајушчого кинув.

Тільки-ж управльајушчого льуде не зачіпали; розібрали загорожу, прогнали скотину ј розіјшлись, порішивши шчо днья ту загорожу розгорожувать.

Тоді пан иншу дорогу проклав через своjі таки землі, та зараз жалобу до мирового, Демидовського чи Троцького-Сеньутовича— не пригадаjу добре.

Таки тридцьать один чоловік і арештовано на місьаць; а саме пора робоча була: шчо хоч, те ј роби.

От усадьбу Миклашевському ј спалено.

Та шчо jого ј робити, jак не палити? Хиба ти jому иншим побитом шчо вдіjеш? А jак запальать раз, та вдруге, та втретье, то часом і схаменетьсьа панок.

Тільки мабуть не Миклашевськиј, бо jому опріч того ј гумна (клуні) ј кошари попалили; а ј кошари добрі були: скотини в jого чимало, ј він таки у jіj кохаjетьсьа.

Та не схаменувсьа: прijшли до jого сходом просити, шчоб забрав лозу (а jеjі на чоловіка по півдесьатини) а дав би льудім сінокосу; обіцьали ј лозу викорчувати; а він старшину по пиці ј личман з jого зірвав.

Хорошиј пан, шчириј і до дівчат ласиј.

Jесть такиј поговір проміж льудьми: шчо jак чужа дівка увijде в Кузничи чеснojу, то такojу не вијде, бо пан *прозведуть*. А про своjіх і говорить не ма чого.

Так Миклашевського, здаjетьсьа, шкода ј палити; а з другими иншим разом помагаjетьсьа.

От у цьому ж таки повіті в *Хріновці* генерала Ждановича палено трічи; наважились льуде: будемо палить, поки виживемо з села.

І вижили.

Такі діла були:

Хріновка колись *Борозні* належала; такиј собі дурниј пан був,

зовсім безглуздиј; а на јого сестрі чи шчо Жданович оцеј жонатиј був; от Борозна ј передав іміньнья јому, а друга сестра Лизогубка з Дроздовиці діло завела, ј дуже Жданович бојавсь, шчо вона в јого маjетності судом одбере. Він і наслав у Хріновку синів своjіх аж чотирьох на хазьjайство: — деріть, каже, сини моjі льубі, з живого ј мертвого, поки шче наше: натішимось, поки Лизогубка землі одніме.

Ті зараз і почали „пользу изъ имѣнія извлекать“.

І все најбільш потравами: посідлајуть конеј та ј ганьајуть цілісінькиј день за крестьанськоју скотиноју і вже там чи в спашу, чи не в спашу зајме, а гроші за неjі плати.

І так доньали народ, шчо хоч пробі кричи.

Стали льуде своје добро боронити; стали бијки шчо дньа сливе, бачать Ждановиченьата, шчо не сила, давај скот у спашу з оружьжьа стрільать.

Виходить, дешевш штрафи платити, а ніж вони тобі скотину понівечьать.

От јім гумно ј спалено; а вони за те крестьанам на полі копи попалили: прииіхали на поле та стрільали в копу, аж поки загорілась; а од неjі другі — так і виложило. Тим часом Лизогубка діло програла на суді.

Тоді з радошчів Ждановиченьата, та з ними шче Олександро Лизогуб, мировиј посредник, та Владимір Стахович, та Савченко-Більскиј, такі панки собі, та Трескин — інженер з роменськоjі чугунки — јак закурили у Хріновці, то аж на небі димно стало.

Шчо дньа таке јде, — господи!

Назганьаје прикашчик до jіх у будинок дівчат; напојать, та гаке виробльајуть: — не при льудьах кажучи, горілку з чарки льльуть у такі місцьа, шчо говорити соромно, а то папиросами припікајуть: — звісно, паничі — забавльајутьсьа.

А јак перепјутьсьа вже пјані дуже, то зараз лакеjів бити. Ті бідолашні ховајутьсьа, јак мога; та вже котрого ј најдуть, то з пики таке зробльать, шчо не вгадајеш, шчо воно було попереду. А потім того починајуть за морду з лакеjем торгуватись. Лакеј, звісно, лакеј, — де шчо собі ј уторгује; а пика своја: загојітьсьа.

А то шче јак по јагоди пјдуть — теж дівчатам лихо; а чоловіка попадуть, зараз јому шапку з голови зібјуть, та ту шапку з оружьжьа розстрільајуть; а скаже чоловік слово — зараз і јого прикладом у зуби.

Пјуть, пјуть оце в Хріновці, та з відти у Городньу ј дівчат з собоју беруть де јаких, а јаких то по дорозі та в Городні ловльать, вјажуть мотузками ј везуть до Марьjі Павловни Антоновськоjі в дом.

Та там, напоївши, пороздьагають, та голих ганьають по усіх хатах: дівчата бігають, у вікна скачуть, а паничі з пужками за ними.

Ну, як таких не палити?

Ото-ж і палили: так вони в Дроздовицьу перебрались: батько їх там оселився; його і там спалено; схопили чоловіка на пожежі, посадили в острог, допрошували. „Мене, каже, підмовлено“, а хто підмовив, — не говорить.

Той оце самий генерал Жданович, шчо виписав чехів у Черніговшчину: думав і геть-то грошеньат заробити, та помилився: купив десь у Новоросіїі землі, шчоб ото чехам перепродать і завдатку дав тридцьать тисьач чи шчо, та чехів поіхало тільки тридцьать сімей, — так генеральськиі завдаток і луснув.

Не ма чого робити: треба було з чехами шчось инше радити; він їх перевів у городньанськиі повіт, у своје таки иміньня Солоновку; дав їм землі, — живуть.

Вони знишчились, як сьуди попријіздили, бо двічи хазьайство своје збували: раз у Чехіїі, а друге в Новороссіїі, бо пожили вже там кільки і пообстроюувались; а тут генерал прогорів — треба було чехам упјать хазьайство спродувати.

А тепер нічого: живуть; льуде не льубльать їх страх, бо дурьать народ гірш, як жиди.

Найбільш судом допікають: најме там најмичку чи робітника і плату хорошу положить; а як срок приходить — зараз до мирового: оттоі, каже, најмит міі у мене те і те покрав; а ось і свідки (з чехів таки-ж).

Доведе до того, шчо чоловік і плати цурајетьсьа, а то і в острозі сидить безневинно.

А ідуть до них у робітники: не рада, кажуть, коза на торг, та ведуть: підеш, як їсти нічого і заробити не ма де.

Забитиі у нас народ дуже.

Самі, кажу, баби тільки і росправльајутьсьа, як шчо: у Ильмовці бабськиі бунт був, у Дроздовці те-ж.

У Ильмовці так діло було: составив посредник Миклашевськиі уставну грамоту помішчику Јеврејінову: триста десьатин крестьанськоїі јому вирізав і крестьан на викуп.

Крестьане нічого того не знајуть (обдурено їх); Јеврејінов уставну грамоту узьав, викупну ссуду одібрав—і ні гадки собі: а тим часом посредник з землеміром прииіхали Јеврејінову землу нарізати: крестьане кажуть, шчо вони не хотьать на викуп, шчо за предківську землу не платитимуть; Јеврејінов туди з становим нахопився, нальакав мужиків: стојать без шапок: добре,

говорьать, згожуємось; робіть, јак знајете; а тут баби ј забунтовали, так і чоловікам соромно стало: понадівали шапки, та до панів: *а чи довго, сьакі-такі, з нас будете дерти?!*

Јак загула громада, то пани в ростич; становому таки ј боки помјали, бо першиј в руки навернувсьа.

Нічого з того окрім екзекуціјі не вијшло; прозьбу подавали в сенат, так сенат за помішчика руку потьаг: звісно, ворон ворону ока не викльује: тепер шче опріч викупа за „провладѣніе“ треба платити.

А чим јого платитимеш?

Најшли адвоката — Зубович такиј јесть у губерніјі — чи мало до јого наших грошеньат перејшло? Ја, каже, вас визвольу, бо сенат јакусь помилку зробив.

Та бреше, мабуть, добродіј Зубович: шчось довго визвольа — і чи визволить, чи ні, а в кишенці в јого наші грошеньата брьазчатимуть.

Де вже то сенат за свого брата пана помилитьсьа.

А в Дроздівці те-ж баби бунт підньали колись.

Ну та там і саме бабське діло було.

Панок таки дроздовицькиј Лизогуб Олександер крестьан своіх од старого до малого на сахарні заводи најмав; јак тобі чотирнадцьать год вијшло, то ј најмаје; а старих до шостого десьатку — тим і жив, бо землі в јого хоч і пјать тисьач десьатин, та піски-ж такі, шчо ј не ори ј не сіј: даремна працьа.

І таким побитом у јого тринадцьать тисьач карбованців доходу було.

А тут вольа: вольа волеју, а льуд загодьа на заводи запроданиј.

Дівчата ј не пішли.

Зараз діло до посредника; а він-же Лизогуб і посредником у тому участку.

— Не можна, каже, — јдіть!

Баби репет зньали; а кінець тому звичајниј: москалів привели, та в острог де кого посадили,—сидьать і досі. Оттаке-то.

Та ј чимало по повіту таких случајів. — Терпиш, бо шчо вадиш: подај, боже, хоч з голоду не попухнуть.

Бідота в нас скрізь, та ј темна, неосвітна.

З свого-ж брата, јак козаки часом, розживетьсьа гірш пана: ти в јого гроші позичајеш за одробіток, то він з тебе лій витопить.

Жидова, та оті чугунники-інженери ліса покупили панські, порубали: шчо хоч, роби, чим хоч, хати топи.

Та јак порубали тепер, то жди, поки нарасте: і дітьам нашим не діждати, јак по холодних хатах зімоју не повимерзајуть.

Грошеј у льудеј кат-ма; јак шчо до чого, у жида худібчину позастановльајеш; звичајне 60, 70 процентів беруть, јак хлібом оддајеш; јак грішми , то менш, часом тридцьать навіть. А то „попечительства“ јесть, при них громадські гроші бувајуть а то ј земські „ссудосберегательныя товарищества“, та не багато з јіх користі.

Кажуть, в Олешні та Суховершчині добре отте товаришчество јде. Не знају: чутка јесть, а про те не скажу, чи правда. Там більш ганчарі живуть; посуду по јармарках возьать, то може ј так: продасть посуду ј довг заплатить. А хліборобу — јак јого заплатити иноді: через шість місьаців платити треба, а хліб в в јого не вродить, та на другиј рік не вродить, та виженуть јого за довг з того товариства, на других ті гроші розложивши, то ј підеш упјать до жида худобу застановльати.

А то ј так: багатирі земську ссуду по руках розберуть, бо земство ј ссуду даје, на кожного члена в товариство по 25 карб. до півтори тисьачі; так ото-ж, кажу, розберуть багатирі ссуду та нікого в члени ј не прижмајуть; самі візьмуть по 10/0, а роздајуть від себе за одробіток чи за хліб по 40 і 50%.

От тобі ј користь; а земство пишајетьсьа: ми каже, „дешевиј кредит“ сільському льуду вигадали, ми јому в јого пригоді та безголовјі запомогајемо.

Добре запомогаје тим, шчо бідоту обдирајуть.

Не поможе, думајеш, бабі кадило, јак бабу сказило, — так і отті ссудосберегательні товариства.

Хиба такоји помічі треба?

Ні, мабуть ніхто не поможе, поки сами собі не поможемо.

Може, јак би льуде освітні були, а то јака наша освіта? Вчителі најбільш поповичі, шчо ј собі на попи метикујуть; — така-ж з јого користь, јак і з попа і јак би јого сила, то здирство таке-ж було-б.

Бо в нас јак за вінець пјати карбованців не даси, то не вінчатиме; а за вмерлого за малого два, за великого чотирі, або пјать, а то каже: ховајте самі.

Воно-б можна на це пораду најти: через три дні, хоче не хоче — заховаје; та недостатки-ж наші: не спроможешсьа три дні мерцьа *содержать*.

Там јакось у Ваганичах роковини чоловік справльав по батькові; пријшов піп з молитвоју; а тут напечено наварено: звісно, такиј случај.

Пита піп зараз: а шчо даси за молитву?

— А шчо-ж, каже, батьушка, бідность наша: карбованцем не почребујте.

— Давај три, а то не буде тобі молитви.

— Змилујтесь, батьушечко, воно-ж наварено, напечено, — погниje все марно.

— А мені шчо: нехај гниje.

Мусив бігти чоловік на село позичати ті два карбованці; роздобув десь, піп тоді молитву прочитав.

У того-ж таки попа прийшли льуде до сповіді.

— А дрова мені, таке j таке вашій матері, каже, приходили зімоjу рубати?

— Ніколи, батьушка, було; ось трохи обробимось,— порубаjемо.

— Тоді ja вас і сповідатиму. Ідіть, рубајте зараз.

— Е ні; ми до сповіді чисті сорочки понадівали, такі дрова рубати теперечки не підемо.

Пішли j порадились: не хоче піп сповідати, так ми, трьасцьа jого матері, j зовсім говіти не будемо; та до старости церковного: вертај наші гроші, бери свічки назад.

Піп тоді схаменувсьа та: „ja, каже, вас прошчаjу“.

На другиj день причастьа примусив поклони бити; били, били, аж шиjі заболіли.

А дрова j досі на поповім дворі не рубані лежать“.

*З Полтавського повіту, з Решетиловськоjі волости.*

„Не ма житьта та j годі! Шчо рік—то j лихо, шчо другиj,— то j більше. Перш хоч заробиш було шчо-небудь: підеш було на заробітки, хоч приміром у Черноморьа: тут ти прохарчуjешсьа цілісеньке літо j грошеньат заробиш чимало, а там дивись, приjдеш до дому, — і жінка шчо небудь придбала. От воно j гаразд! І подушне, j за земльу, j за другі повинності заплатиш, — і шче дивись je за вішчо j прозімовати. А тепер шчо? Підеш на заробітки, — заробиш вірьовку на шиjу, та j вертаjешсьа з тим. От приміром хоч і недавно: пішло з Решешетиловки чоловік 50 на заробітки в Чорноморьа, — та j шчо ж вони заробили? Нічого. І своje, шчо туди несли позбували, а з відтильа серед жнивів в одних сорочках, з голими руками повертались. Робили, кажуть, по 5 коп. в день. От вам і заробігки! І літо пропало j не принесли нічого, а подушне давај, хоч з шкури вилізь! Лихо та j годі! Хоч би землі своjеjі хоч трохи було більше, то воно б шче сьуди туди, а то просто ні з чого,

не кажи, потьагти. Скотини держать теж не можна. Толоки своєєї, — обчеськоєї кат єїєї ма, а в панську толоку віддати не кожниї спроможетьсьа, бо в нас, бачите, за кожну штуку пани беруть по 4 карбованці за літо. Деж їіх узьати вбогому чоловікові, єак віи на зіму все, шчо було, позбував на харч? А своєю кілько раз не силкувались завести — так усе дарма. Бідні, бачите, і согласні, так з багачами каші не зварите. Ти їім одно, — а вони тобі друге. Деж їім отдати десьатину на обчество? „Це дльа нас, кажуть, зовсім не з руки. У нас і так је на чому пасти. На вішчо нам та обчеська толока“. А бідні, звісно, без їіх толоки не вигадајуть саме з своєєї землі. От так і живемо без толоки, платьачи за кожну скотину по 4 карбованцьа в літо.

Дома заробить теж не можна, бо всьакиї раз так тебе обдурьать, шчо і не зуздриш, відкільа тобі і лихо склалосьа. Повидумували єакісь „квадрати“, та і морочать льудеї. А там єак наньньав тоє квадрат, то дивись десьатини і не ма. Грошеї давај карбованців по 7 по 8 за десьатину, а єак сінокіс, — то і по 15 карбованців. А візьмеш шчо не будь на відробіток, то і знов одурьать. Замісць десьатини дадуть тобі $1^1/_2$, таї роби на здоровьа. А дітись ніде — треба робить.

Суда теж не шукај. Підеш у волость з голими руками: кланьајешсьа, кланьајешсьа, так ніхто тебе і не бачить, а багач, єак тілько ввіїшов, так усі до єого, бо је в їіх надіїа, шчо купить горілки! От єого і право, а ти оставајсь без нічого. До твоєєї біди і діла нікому не ма. Все мов воно повидумувано дльа багатих. От приміром хоч і земство: ну, шчо з єого бідному чоловікові? Звісно нічого, бо там усе сидьать такі льуде, котрим до бідних і діла нема нієакісінького. Вони тількі себе знајуть і за себе радьатьсьа, шчоб усе їім добре було. А воно, бачите, єак би таки в земстві були льуде бідні, то воно б може і доладу було. Тоді було б кому і за нашого брата руку потьагти. А багаті шчо? Хиба вони знајуть, шчо нам погано, а шчо гарно? Ситиї голодного не розуміје, — а хоч і розуміје та тільки про себе“.

# IV.

# МАРНІ НАДІЈІ.

## А) ВИСЕЛКИ.

Кидати свіј крај та јти шукати хліба ј долі на чужині,—це не легко доводитьсьа льудім, і певно кожниј, хто тіка з дому, бува до того примушениј лихом, дуже великим...

Попередні дописі показујуть, јак стојать в нашому крајі діла по хазьајству ј по народніј освіті. Бачили ми, шчо „вільного“ та безземельного робітника в нас обдирајуть тепер і ті, в кого він најмајетьсьа в строки чи јак, і ті, котрі наче б то замірьајутьсьа навчати јого уму розуму чи через школу та церкву, чи через суд, — обдирајуть јого ј урьадники, ј пани, ј жиди ј попи, та ј з својіх де коли зјавльајутьсьа здиршчики такі, шчо не згірш за чужих. Так виходить, шчо багато кому нічого не зостајетьсьа, јак кидати својі рідні села та бігти на житьтьа туди, де шче менш народу живе, ј де через те пани шче стережутьсьа пльундровати робітників так, јак у нас.

Зо всього лиха одначе најбільш нагадује сельанинові про переселеньньа недостача землі. Скілько јіјі је в нашіј крајіні в сельан та помішчиків — про це ми приводили числа, јак ішло діло про земльу. З дописів про најмитство видно було знов, шчо народу в Украјіні тепер так багато по дејаких місцьах, шчо мужики иноді раді најмитувати хоч за шматок хліба та ј то пани не завжде пријмајуть јіх, і вони мусьать іти на заробітки в Катеринославшчину, Херсоншчину та Тавричеську губернiју, але ј там знов де коли не переливки бувајуть дльа јіх.... Повторимо тут і те, шчо братись за роботу в строки та виходити на јакиј час на заробітки з свого крају в чужиј — це шче так сьак помога тим з крестьан, котрі хоч де јакиј шматок землі мајуть, тим же, в котрих тілько всього землі шчо під хатоју, тим справді все це мало пособльа. Осібно не доладу таким

марно гаjати j час, і гроші на те, шчоб переходити, чи перejздити по чугунці на заробітки далеко від своjіх сел. Певно, шчо цім крашче б вже було на завжде вибератись з дому, бо за дльа одноjі оселі шчо раз вертатись відти, де більш роботи, нijак не приходитьсьа.

Сельане знajуть це добре, і jак би jіх вольа, то хоч і важко було б jім кидати рідні села, а все ж би вони далеко в більшому числі висельались на південь, ніж тепер це бува. Та тим то j горе, шчо „вільним“ робітникам в нас вольа, jак звісно, не велика. По дорозі на нові оселі jім стajуть і закон, і всьакі беззаконні притиски панів та урьадників.

На панujучому у нас законі про переселеньня крестьан шче можна примітити старі жаханьня московського урьаду — jак би льуде не поховались від податків. З за цього жаханьня в XVI—XVII столітьті в Московському царстві j крепацтво було заведено, з за цього ж і тепер льуде в нас не мajуть права жити там, де jім було б жити вигіднijше. Між тим по таких губернijах, jак Черниговська та Полтавська, все, шчо там робитьсьа, кожного наводить на думку про переселеньня льудej. І хоч би шче в россijському царстві землі зajвоjі не було, то можна б було менш дивуватись, шчо урьад переселенства жахajетьсьа, а то ні — землі такоjі багато j на Дону j у Черномориjі, так шчо jак би хто j перejшов на нову осельу, то все ж мусив би зостатись під царським урьадом і податки jому ж таки, а нікому иншому платити. Знов же, коли вже урьадові дуже багато діла до панських здобутків, то j у такому разі мусив би він помагати льудім у нас переходити в такі краjі, де пани в урожajні роки за робітниками трохи не бjутьсьа, jак це наприклад читали ми ранijш про катеринославських, херсонських та тавріческих папів. Тепер же урьад наш наче б то тілько полтавським та черниговським панам і хоче доставити дешевих робітників, а про панів південноjі Россиjі j зовсім забува.

Шчо все це не видумано, доволі придивитись до самого закона про переселенство. По закону цьому 1) крестьанин, перш ніж кидати своje село мусить віддати громаді свij наділ і мати прijемниj приговор від тиjеjі громади, куди jде, та увольнительниj від своjеjі; 2) не мусить бути в переселенцьа недоjімок ні по jаким зборам, а ні по громадському, а ні по земському, а податки мусьать бути в jого заплачені вперед аж до 1 грудньа нового року. Окрім усього цього переселенець мусить, звісно, заплатити, перед тим jак виходити, всі борги, jакі були в jого, мусить також мати дозволеньня на виход від батька-матері.

Звісно, шчо сповнити все це можно хиба більш заможним льудім, дльа тих же, в кого тільки j jе, шчо осельа, такиj закон усе

одно, шчо заборона переселъатись. І справді дуже рідко випада тепер так, шчоб бідні льуде јшли туди, де б јім було трохи вигіднијше жити, хоч јім то саме најбільш і треба висельатись...

Та не через один закон у нас бувајуть задержки переселенцьам, а ј через усьакі беззаконні притиски од панів та урьадників. Панам, бачте, в нас дуже не здатно, шчоб меншало робочого льуду коло јіх, бо јак льудеј поменшаје, то зараз робоча плата підниметьсьа, ј через те ж то вони коли не тим, то другим вијіскујуть вдержати льудеј од переселенства. Іноді вже льуде ј пријемниј приговор мајуть і своја громада вже јіх увольнила, ј усе вони позаплачували, — та все вијти з села не можуть. Іноді старшина сховаје пријемниј приговор та ј каже, шчо нијакого пријемного приговора не получав. Іноді ж і другиј хто з начальства слухати не хоче, шчоб був увольнительниј приговор виданиј, і коли крестьане приходьать за јім до них, то тілько ј чујуть јіхні прикази слугам: „гонить в шију“. Підстројувајуть усьакі штуки ј сами пани: тој з переселенців јім винен стілько то карбованців, а тој не одробив чогось там і таке інше... От і пересельајсь тут!

Де коли більш року пројде в усьаких сперечках і з урьадом і з панами, ј на решті льуде, ростративши остатньу копијку, мусьать волеју неволеју кидати думку про переселенство.

Не рідко воно ј так бува, шчо сельане зберутьсьа пересельатись не знајучи добре всього того, шчо каже закон про переселенців — і тоді јіх вертајуть з дороги до дому та шче, јак коли, то ј судьать...

Јак бачимо поки шчо ј переселеньња не багато горьу льудському помогајуть.

---

З *Миргородського повіту*, полт. губ. пишуть:

„І дома тьажко ј на заробітках скверно! росказујуть сельане шчо јого робити, куди тікати, де крашчих міст шукати? Дома дуже скрутно стало жити, особливо тепер, јак настало оце межуваньња. То було таки ј панська земльа в толоку ходила, а тепер панські землі одијшли в одрубні куски, землі стало менше, шче ј земльоміри багато покрали—тепер ніде ј скотини випасти. Треба тікати куди небудь! От і пустились на посельане: із *Комишноји* пішло сеј рік (1876) післьа великодња *тридцьать* сімеј, сливе до сотні народу. З *Зујевець* пішло на посельане девјать сімеј. Один чоловік пішов усього з двома карбованцьами, —жінка в јого хвора ј пјатеро малих дітеј.—Јак ти зважујешсьа

так іти, без грошей? питають його. — Однаково, де не пропадати! Придетьсьа дорогою побиватись, Христа ради кормитись: на бога милосердного одна надіja, відказуje він. Другий сам хворий з пjатьма карбованцьами в кешені пішов теж у дорогу; з ним ідуть жінка j вісім дітей.

Котрі шче пішли з грошима, то тим добре j на посельанах; але горе бідним льудьам! Де jакі з них уже j повертались до дому. Зуjевські посельане вийшли 19-го маja, на вознесеньньа; перед тим jак вийізжати вони напьньали попа, шчоб одслужити молебень на майдані. Так jак діло було в свьато, то дуже багато зійшлосьа народу випровожати своjіх земльаків. Дуже тьажко було дивитись на те прошчаньньа; не було, мабудь, і одніjі льудини, шчоб без жальу вийшла дивитись: у всіх були сльози на очіх, де jакі зовсім плакали: кожниj думав, шчо, може, j jому не забаром також спродувати свій убогий скарб і пакуватись куди небудь на слободи, шукати крашчоjі долі".

В другому місті з *Миргородського* ж повіту говоритьсьа

„Двадцьать дві сімjі, пише дописуватель, найбільш з хутора Чернишівки, маjетка ***Н. В. Черниша*** (тілько дві або три сімjі з сусідніх сел) надумали покинути своjі поганенькі осадьби, шчо здобули були від помішчика (грунту jім зовсім не дано) і переселитись на слободи. Слобожане з дозволеньньа непрімінного члена повітового по крестьанським ділам присутствіja графа О'рурка відобрали собі в волості вимітки з поименних списків і т. и., дали одному з своjіх довіренность і послали jого шукати місцьа дльа виселеньньа аж у ставропольську губернію. Тоj пішов туди; одно з станичних правленій цијеjі губернjі видало jому бумагу про те, шчо станична громада здатна прижньати jого самого та jого односельців до себе, jак шчо тілько вони будуть відокремлені своjею власною громадоjу. З тим він вернувсьа до дому.

8 маja помішчик прочув від кресьан про се j зараз же написав до непрімінного члена повітового по крест. ділам присутствіja та до помічника справника, шчо крестьане ***скопом*** готуjутьсьа jти на слободи (закон заборонья ходити скопом). Зараз же справник командировав станового в село Чернишівку, j тоj (разом з Шишацьким старшиноjу) поjіхав робити дознаньньа. Волость відобрала теж бумагу від Черниша з такими предложеньньами: 1) не видавати наперед до jого помішчицького дозволіньньа паспортів 24 душам, шчо служать в економіjі (в цій лічбі опинились і всі так звані підсусідки, себ то, шчо живуть в jого хатах) тим, шчо найньались в строки, та крім сього, одному шче мірошникові (виjавилось, шчо правленьньа видало вже паспорт

мірошникові і трьом з 24 душ до помішчицькоїі бумаги, і вони вже пішли собі з села); не дозвольати крестьанам переселятись на слободи, бо такі то сельане (іде список льудей з обознаком десьатин і днів робітничих) повинні йому 250 косарів і 260 грабарів-жінок доставити за взьате ними на скіс поле та за товар і вівці, шчо пасутьсьа на помішчичій толоці. По невеличкому списку помішчика видно, шчо він добриј хазьајін. Так наприклад за не цілу десьатину беретьсьа один грабарь, котрого треба б давати тілько за повну, але ніде не маје того, шчоб за одного грабарьа помішчик видав на скіс більш јідноїі десьатини. До того шче помішчик оповістив в своєму листі, шчо крестьане за сесь рік не виплатили йому викупу....

Ну, звісно, член дав предписаньня у волость, шчоб крестьан не випускати, поки не дозволить губернське по крестьанським ділам присутствіје, та шче і запитав, на јаких основах крестьане здобули собі паспорти, хоч вони јіх і не гадали здобувати. Крестьане поjасньајуть, шчо вони здатні заплатити увесь викуп за усадьби в казначејство, шчо хати продадуть, а грунт, шчо під ними, покинуть даремне і підуть на слободи. Становиј поjіхав, повідберав паспорти, котрі були тілько у заробітчан, і заказав навіть і не гадати про переселеньня до кінця діла про осадьби.

На тім діло і стало, бо пан осадьб назад браги не хоче, а хоче виплати грішми“.

Тоj же самиј дописуватель пише нам шче і про другого пана.

„Один з бувших крепаків 80 літнього помішчика Миргородського повіта, Клименко (100 десьатин грунту) збиравсьа јти на слободи. Звісно пішов до пана. — Оце ја, каже, хочу на слободи. Так чи не приjмете своjу осадьбу назад.

— Чому ж не приjму? Своје приjму, від свого ніколи не відцурајусь.

— Ну добре, беріть гроші та давајте росписку.

Пан видав росписку.

Через днів три прибіг він до волості тај каже: „оттакиј то Степан побунтовав міні увесь хутор; усі льуде бунтујуть, хочуть на слободи. Не випускајте јого з села, будьте ласкаві“.

В другіј дописі *з **Полтавшчини*** про беззаконні притиски читајемо:

„Шчоб вдержати льудеј від переселеньнь на Дон і в Черноморшчину посередники по тајному приказу губернатора Мартинова та і з свого поводу, бо знајуть свіј інтерес, робили усьаки притиски, шчоб не пускати народ на переселеньнья. Наприклад ро-

били так: Сімја спродала шче з весни своје збіжьжьа, скот, хату, грунт під хатоју ј поле передала своїм однообчественникам; получила теж і пријемниј приговор на Дону. Так шчо ж ви думајете? посредник не звелів старшині віддавати увольнительниј приговор на бумазі, хоч обчество ј дало јого на зборні. Приходить весна, половина літа, сімја мусить харчуватись на готові гроші, а приговора все не дајуть јіј. Вже наскучило ј до посредника ходити, бо він јак тілько зобачить јіх на дворі, то зараз кричить: „гоніть в шију“. Вже ј літо минаје, пријшла сівба — не јти ж у дорогу проти зіми, треба перезімовати шче дома... Тілько ј на другу весну посредник не пустив јіх. Так то воно ј вијшло, шчо льуде мусили, потративши багато грошеј, не маючи за душоју а нічогісінько, зостатисьа дома на завжде та најматись в панів у строки.

Цеј случај так пальакав крестьан пашоји сторони, шчо вони ј усі годі вже пересельатись на Дон.

А то преже було з апріля до јунья скрізь по дорогах стрічалисьа валки кінних підвод — усе переселенці јшли. Тих, шчо пересельајутьсьа, зараз можна пізнати: віз критиј, а відти визирајуть і рогачі, ј ночовки, ј одежа, ј малі діти. За возом сімја јде пішки, навіть і діти год по 8....“

В дописі *з Переjасловського повіту*, шчо јде тепер, переказано, јакі мошенства підстројујуть волосні старшини, шчоб тілько вдержати сельан від переселеньня.

„Недалечко од Переjаслова јесть село Стронова. Від панів тут не ма льудьам житьтьа. Можете собі здумати, шчо пан Корсун не тілько сам дере, а пригадав спосіб напускати своји бжоли на мужицькі ј спустоша мужицькі пасіки! (?)

Так от через усьаке здирство та мошенства не ма зовсім льудім житьтьа таj годі. От через це ж то де јакі ј тікајуть у другі краја. В 1876 р. аж 10 сімеј порішили виселитись куди небудь, де менш панів, де землі більш. Послали вони двох розвідчиків в Ставропольську губернију, шчоб там, бачите, розібрать та роздивитись, а јак місце јаке сподобајетьсьа, то ј документ узьати пријемниј. Пішли ті два, роздивились і јім там подобалось; узьали пријемниј приговор від ставропольськоји громади, таj вернулись до дому за збіжьжьам. Та не так то скоро це можна зробити в нас. Бісові пани та старшина ј тут штуку викинули, шчоб јак небудь зупинити тих льудеј, бо не льубльать вони коли багацько льудеј пересельајетьсьа: бојатьсьа, шчо через це льудеј поменшаје ј робочі руки подорожшајуть. Тілько ж је в нас чоловік такиј, шчо а ні пани, а ні старшина одурити јого не можуть. Він јіх і думку зна ј за всьаку неправду спо-

ритьсьа з ними. Попам та жидам теж спуску не даје. Всі вопи страх јак јого не льубльать. От так він, бачите, ј тут вмішавсьа. Він добре знав, шчо ми хочемо виходить, призвав нас до себе тај сказав: „јак шчо принесете ви відтільа приговор, то не давајте старшині, а лучче зробите, коли віддасте мені“. Ми так і зробили: принесли приговор до јого. Він узьав, зньав з приговора копіју при писарьу ј поньатих, а настојашчу одіслав до старшини. Пријшли до старшини тај подајемо приговор, а він, јак затупотить ногами та закричить: „убірајтесь проч! Ја не дам вам увольнительного приговору“. А потім трохи тихше: „І чого вам шльатись? Ви знајете, шчо на одному місці ј камінь оброста“. Еге, думајуть собі льуде: „роскажи батькові својему цьу пісньу, а ми вже јіјі чули....“ Чого вже тут не було: ј просили, ј молили јого — так ні, каже, шчо не дасть приговору тај годі, хоч ти јому пльуј у вічі. І шчо ж вијшло на решті? Чујемо, вже каже, шчо він і нијакого пријемного приговору не получав. Вертајемось до благодітельа, росказујемо јому. Тој скіпів та до старшини.

— Јаке, каже, ви мајете право задержувати льудеј, коли вони получили приговор і за ними нічого не числитьсьа?

— А хто, каже старшина, зна, шчо вони приговор принесли?

— А хто зна?! каже старшині наш добродіј, в мене копіја је з јіх приговору.

— Јака, каже, копіја?

— Така копіја, одвітив наш добродіј, шчо јак ви не віддасте јім увольнительного приговору, то вас в Сібір пошльуть.

Нігде було дітись јому: треба було видать јому увольнительниј приговор. Він, бачите, ј не задержав би јіх, та все таки пријшлось би в другиј раз іти в Ставропольську губернију, а бідному чоловікові за вішчо јого ходить? От через те б і пријшлосьа б јім остатись. А тепер спасибі доброму чоловікові: все добре вијшло. Але пани не дрімали. Захотіли, шчоб земльа, котра була в тих льудеј, перејшла јім в наділ, так ні — цур дурньу та масла грудка! не поіхали ј тут. Впјать таки вступивсьа тој самиј добродіј. Пријшов він у волость тај слуха, шчо старшина каже. От старшина наровить так, шчоб земльа досталась панам. А наш добродіј, звісно, не тијеји заспівав. „Јака, каже, вам вигода отдати панові земльу, хиба хочете, шчоб післьа за ту ж земльу платить по десьать карбованців за десьатину, хиба вам і землі не треба? Та ви лучче сплатіть по $2^1/_2$ карб. за десьатину, та ј запишіть јіјі в громадську земльу“. Громада јого послухалась“.

Про те, шчо сельане иноді кидајуть своји села, не знајучи добре закона про переселенців, пишуть нам з ***Кременчуґського повіту*** ось шчо:

„Льуд з наших крајів здатен цілими селами переходити на поселеньня. Ідуть најбільш у губернију Ставропольську. Причина цього та, шчо землі тут у льудеј дуже не багато: десьатин пјать або три на сімју, то ј то шче добре, а кілько је таких сімеј, шчо ј зовсім землі не мајуть. В Ставропольськоји ж губерніји дајуть по пјатнадцьать десьатин на ревизьську душу.

Тільки ј висельајучись сельане не можуть збутись горьа, та шче ј чималого. Не розібравши, јак слід, діла, попродавали вони мајже дурно своји хати, товар і земльу, шчоб то јти на поселеньня. Коли тут діло пішло шкереберть: означилось, шчо тільки ті можуть іти, хто заздалегідь приписавсь там і здобув з своједі волості увольненьня від громади, усіх же остатніх повертајуть назад, давши јім пројіхати верстов сорок від свого села. Дьакујучи цијеји каверзі де јакі льуде позоставались копче без хліба, хат та худоби... Лихо тај годі.

А от вам вчинок станового пристава міста Городишча, п. Аристова. Ішли через се місто льуде на поселеньня. Один з них, крестьанин Г. був винен у лавку жидові десьать карбованців. Не знају вже јак це було, тілько Г. пројіхав Городишче, не заплативши жидові боргу. Жид, провідавши про те, шчо Г. хоче јіхати, не віддавши јому грошеј, мершчій до станового. Не відјіхав Г. з посельанами ј пјати верстов від міста, јак нагоньајуть јіх двоје вершників — кличуть Г. до станового. Тој приходе. Становиј править з Г. десьать карбованців боргу жидові та шче десьать карб. за вчинок і десьать за те, шчо він, становиј, посилав за Г. вершників: усього значить тридцьать карбованців замість десьати. Г. мусив віддати все це та шче ј у холодноји поседіти. Куди ж пішли ці двадцьать карбованців, котрі п. Аристов виправив з Г. за вчинок і за вершників? Заневне, спокијно лежати јім до віку в кишені шановного станового пристава“.

Вже в II т. Громади, в статьті „Украјіна ј центри“ (стор. 406) було зачеплено, шчо россијське начальство не вміло впорьадкувати виселків льудеј на порожні, або малольудні землі, навіть так, јак вони впорьадковані в Північнији Американськіј Спілці,—шчо в Россіји порожні землі роздајутьсьа чиновникам та панам, до котрих виселенці мусьать поступати в нову невольу. Додајте до того темноту наших виселенців, — то ј зрозумијете, чому небагато виграјуть вони ј на нових виселках. Ось напр. јаку сумну картину долі виселенців мальује нам допись з ***Миргородського повіту:***

„З села К... більш 30-ти семеj пішли на слободи, на Кубанські степи шукати собі крашчоjі долі. Позбували вони все за безцінок — землі j грунти; знаjшлись такі льуде, шчо дуже покористувались з посельан.

Набрались льуде лиха, поки дijшли до тijеjі обiтованноjі землі, коли не тут то було. З початку августа вже почали вертатись назад. Шчож jіх примушувало так швидко до дому тікать? Один з посельан росказуje:

„Прийшли ми в абхазськиj поселок. Там живуть заслані старовіри. Вони нас стали питатись: „за jаку вину вас сьуди послано; от нас сьуди шче при царі Миколаjі заслали, та тепер і десьатоjі части не зосталось — вси вимерли; он гльаньте — тут більш гробів, ніж льудеj, тут дуже нездорове повітрьа". А сами вони такі жовті та худі, мов з хреста зньаті. Ми тут оселились, почали собі стройіть куріні, — лісу багацько, води доволі, паші теж багато, тілько хліба ніде сіjать, треба розчистить попереду, та гною навозити, та тоді тілько вже j можна орати. Бачимо, шчо погано, хліб треба куповать, та все таки не віримо, шчоб не було тут степів. Зібрались ми, пішли в гори, шчоб подивитьсьа кругом, чи невидко де широких степів. Набрали харчів і пішло нас 6 чоловіка. Лазили скрізь по горах — ніде не видко степів; знаходили де-де місцьа де були аули черкесів. Біс jого знаje, jак вони вже там і жили: де небудь на такому шпилі притулитьсьа, не мов та птицьа; кругом аж страшно дивитись, тілько j видко небо та земльу; тутечки ж кругом і садочок. Так ми ходили,ходили, нічого не знаjшли, тілько з півсотні груш назбивали. Так прожили ми з тиждень. На другиj тиждень стали нездужати діти j жінки. Шче до того, там часто Черкес у ночі набігаje; через те, тільки шчо сонце зайде, зараз поставимо сторожу, таj льагаjемо спати. Світить світла не можна, бо він іде на вогонь, вигльадить хто je в хаті, та j стрільаje туди. Так було в вечері — страх один, аж сумно буваje: увесь поселок аж гуде — стогнуть, хворі лежать у пропасниці. Та шче така кльата пропасницьа, шчо jак затрусить, то так тебе поламаje, шчо на другиj день, мов побитиj лежиш; а далі почне чоловік пухнуть... Бачимо, шчо пагано: лікарів немаje, ліків ніде достати, — стали льуде мерти, так ми давай до дому. Обчество требуje по 25 карбованців за те, шчо випише — шчо jого робити?! Ми шче jак з дому jшли, то попереду посилали двох чоловіків одібрати місто, заплатили jім по пjать карбов.; ми б і раді дати, та нічого давати: вже дуже здержались. Пішло нас 7 чоловік у Катеринодар до начальства козачого просить, шчоб нас випустили. Там ходили по канцельарijах, та таки добились до генерала, то шче 19 карбованців з нас узьав писарь. Доби-

лись таки до генерала, стали плакати та просить його; він як заходитьсьа кричать: „какој чорт пріньос вас сьуда, ньегодьаји! Только шльајетьесь; пашлі вон, дуракі!“ Коли це другиј. шчо коло його був, мабуть полковник, або шчо, каже, шчо одпустіть јіх, бо там климат нездоровиј. Тоді генерал каже: ступајте собі, „дураки“, та більш і не јавльајтесь. Јак ми сказали, шчо з нас требује обчество по 25 карбованців за те, шчо випустить, тоді він звелів написати, шчоб не сміли нічого брати ј випустили нас до дому. Туди ми јшли усього 4 тиждні, а назад більш 2-х місьаців, і јшли вже гуртом; јак у кого вмер хто, то ті ј просьать, шчоб не кидать. Зајіздимо куди небудь у село, похованемо, ј тоді јдем далі ј так скрізь по дорозі зоставили ми слід з своји́х трупів. У мене шче в станиці померло двоје хлопців, жінка на дорозі родила, а тепер лежить, јак колода опухла, насилу довіз до дому. У другого там умерла жінка і двоје дітеј, а він сам з двома хлопцьами доји́хавсьа до того, шчо вже не міг устати з воза, шчоб перепрьагти коньаку, та впросив чоловіка, шчо јшов з заробіток, шчоб сів на віз та довіз його до дому. Дома ж через тиждень і вмер. Остались тілько 2 хлопці, та ј ті лежать опухлі. Брат мій насилу дотьагсьа: у Ростові покинув і віз, бо коньака здохла, було трохи грошеньат, так по машині до Полтави доји́хав. У брата діти там померли, а жінка вже на дорозі впокоји́лась, сам з душеју тілько ј вернувсь, змоги зовсім не ма, вибивсьа з сил, а тут шче не ма ј пристановишча, родичи виганьајуть з хати. Та коли б мені хоч трохи одужати, все б таки перебивсьа јак небудь “. — Шчо ж тебе заставило јти на посельане? — „Та так, знајете, шчо ја цілиј вік чужиј робітник, землі не було, податки тьагнуть. Бивсьа, бивсьа,—дај думају, піду на слободи; може там собі знајду шчастьтьа, зробльусь хазьајіном на вольнij землі. Де јакі пішли ј багаті, а більш того, шчо бідота. Кобильацького повіту пішло більш 300 семеј, та всі ј повертались. Там ішли все багаті, тож јім хотілось шче крашчого житьтьа, бо бачуть, шчо тепер усе таке стісненьнья“.

От вам і дольа робочого чоловіка: половина повмірала; ті, шчо вернулись — хворі ј не мајуть пристановишча. Мабуть вже не поправльать вони ні хазьајства ні здоровја; підуть вони шче в гіршу невольу до всьаких здиршчиків!

## Б) МРІЇ.

Не маючи нійакої втіхи в теперішньому житьтьу, народ у нас все жде, шчо не забаром стане лучче, шчо ***царь відбере усьу земльу од панів та отдасть мужикам.***

Чутка про це ходить по всій Украјіні.... По дејаких місцьах льуде почали навить спродувати ту земльу, јака в јіх је, бо сподівајутьсьа, шчо все одно скоро кожному хліборобові дарма наріжуть земльоміри стілько польа, скілько јому треба. А по других місцьах знов чујеш, шчо тој, чи другиј чоловік не хоче синові куповути землі „бо, каже, ј так скоро він получить післьа ***красноји різки***".

Звісно, від такоји марноји надіји крестьан самим јім тілько шкода, а користь — жидам, котрі поспішајуть куповати земльу по дешевіј ціні.

---

Про ***красну різку*** цьу з ***Полтавшчини*** пишуть нам ось шчо:

„Давно вже скрізь по Украјіні јде чутка, шчо земльу нарівно різатимуть, ділитимуть між усіма льудьми, шчо буде „***красна різка***". От же ж у нас у ***Лохвицькому*** повіті оцьа чутка вже до того дійшла, шчо заможні льуде починајуть земльу збувати. Је тут містечко ***Јусовці*** — так у тіх Јусовцьах кілько заможних козаків, тијеји чутки наслухавшись, вже ј грунти своји попродали жидам, бо жиди тују чутку про земльу піддержујуть усіма силами,— себ то, шчоб земльу дешевше куповати. І справді таки у Јусовцьах вони купили земльу в козаків по 25 карб. за десьатину. Дуже таја чутка пішла по Украјіні. Јакось, бувши в Кијіві, трапльалосьа мені балакати з одним чоловіком з ***Смільаншчини,*** то теж каже. Балакали ми з јім багато де про шчо, так случајем зијшовшись, — коли він і пита:

— Ви, каже, письменні: чи не чуть чого, або чи не ма чого по газетах, — чи скоро вже тују земльу різатимуть?

— Јаку, кажу, земльу? Це ви про резмежуваньня чи шчо?

— Та ні, каже, розмежуваньня то шчо друге, а то от льуде росказујуть, шчо всьу земльу ділитимуть по душам, значить так

шчо ј панам і кожному усім на рівно... Так ви мені скажіть, будьте ласкові: јак воно справді? бо мені оце, бачте, сина женить треба, так ја не знају, чи куповать јому земльу, чи јак? јак шчо ј справді скоро вже ділитимуть, то шчоб гроші не пропали, бо тоді ј дурно одріжуть...“

Оттак тепер і скрізь говорьать. Тілько погано те, шчо оттак кажучи, льуде дуже часто всьу своју надију покладајуть на царьа. „Він би, кажуть, і рад усьу земльу мужикам оддати, та пани не дајуть! Не дарма у јого стрільајуть, а јак јіде по чугунці не дарма нас на кожну верству по чотири чоловіка виганьајуть. Тож то все, шчоб пани не вбили!...“

Інші ж трохи не так обертајутьсьа до такоји чутки про різку. — Всім нам, кажуть, царь дасть землі, та тілько не багато: три аршини вдовж, та аршин у ширш.“ Себ то на труну.

А то шче ј инше буваје. Трапилось мені балакати з одним чоловіком:

— Тут у вас, кажу, куди не гльанеш, все панські та панські степи.

— Сама панська земльа, льудськоји не ма.

— А в тебе багато землі?

— Скілько оком гльану, то все моја. Ја дворовиј, так мене вигнато... Сказать так—рубцьа панського не бачив!

— Ну, јак же, кажу, лучче тепер чи тоді було?

— Е, благодарить бога небесного, тепер ја чоловік вольниј, тепер вже хоч ніхто мене за собаку не проміньаје; хоч јісти нічого, а все таки ја чоловік вольниј: віддав подушне, та ј ніхто ј не јди до мене! А все таки лучче, јак би земльа була! Підождемо, може јак не ми, то хоч діти наші не знатимуть лиха... Шчож, царь хоч јакиј чоловік, а проти сили нічого не вдіје. Он, балакали, балакали про вольу, та таки ј вијшла; тепер балакајуть про земльу, то таки колись вона буде наша.

А часом трапльајутьсьа такі льуде, лихом прибиті, шчо навіть за кріпацтвом жалијуть. Питајусь ја оце раз у одного старого чоловіка:

— Чого це ви на старості та в најмах?

— Так, каже, землі не дали!

— А хазьајство је?

— Хата та ј годі.

— А хазьајка та сімја?

— Не ма хазьајки, а сімји тілько одна дочка 15 год, дома сидить... За панів лучче, каже, було. Тоді було за мене ј подушне заплатьать, і одьагнуть, і обујуть, а тепер усе сам! Тоді лучче було.

— А јак би вертали в кріпацтво—пішов би?

— З радістьтьу!...

Не знаю, чи од сердцьа казав оце старий, чи, може, так ману напускав, бо ja в сертуку був, а в нас страх jак сертука бояться.“

Про те, шчо царь хоче дати земльу крестьанам, знов таки говоритьсьа в дописі з *Черниговшчини.*

„Льудьам тепер тілько j зосталось одно втішеньньа, шчо скоро скоро земльа знов буде ділитьсьа між ними нарівно — j панська, j мужицька. Поголоска сьа пішла тепер скрізь по всім повітам і навитъ по обидва боки Дніпра. Балакajуть про це на сто ладів. Хто славить, шчо царь, одібравши од панів земльу, роздасть jiji льудьам по сім десьатин на душу, а хто — шчо по десьать, je j такі, шчо, кажуть, роздасть він по тридцьать.

Се діло, почав один старий і бувалий скрізь козак, ведетьсьа вже давно. Шче jак мав царь пускати льудej на вольу, то зібрав усіх важних панів і сенаторів і спитав jix:

— По скілько ви думajете одпустити на душу землі; моja думка дать по 30 десьатин на сімjу.

А сенаторі j кажуть:

— Буде з jix і по три десьатини, бо jак дать по 30, то j нам не стане.

А царь тоді jім і каже:

— От так же j вам колись буде!

От же тепер воно саме j настаje; по всьому видно, к чому діло jде.

Ажеж і перед волеjу було так: jак тільки хто заікнетьсьа, шчо скоро царь одбере льудej, так зараз пани приставу в уші; пристав біжить, бje, вjаже, в острог сажа, а проте нічого не помоглось. Так і тепер: тільки скажи про земльу, зараз пани кричать: „брехньа, то дурні льуде, не можна тому статьсьа...“ Треба трохи потерпіть, воно вийде“.

Один чоловік *Миргородського* повіта із села П., бувши прожіздом у нашому селі, розказував, шчо в jix вже ходила з прошеньньам про земльу одна жінка до великого кньазьа; так тоj сказав: „не хлопочи, голубко, j не втрачajсь, скоро земльа всьа вам буде. *Ждіть жданого, воно скоро, скоро вийде*“. Слова: „ждіть жданого“ розходьатьсьа повсьуди, глибоко западajуть у душі льудej і дajуть jім велику надijу j віру в те, чого вони ждуть і бажajуть.

Один чоловік *Новозибковського* повіту Черниговськоjі губ., прожіжajучи через наш повіт, розказував, шчо скоро вийде од царьа бумага, шчоб дать панам по сто десьатин на душу, а остатньу земльу поділить між льудьми по душам. Льуде слухали,

слухали, а потім один і каже: „брехньа, не може статьсьа се, бо јак дать панам по 100 дес., то јіх чорт не візьме, а нам знов таки не стане. Може льудім по сто, а решту вже на панів поверне!“ Всі, шчо слухали, згодились на се.

Багато је льудеј, котрі мали куповать землу, та тепер не купујуть через те тільки, шчо вона ј так скоро јім вијде, так дурно гроші пропадуть. Одного козака пријшлось нам спитать, на шчо він свій гај пльундрује? гај шче молодиј. „Хиба ж не звісно, одказав він, шчо ось швидко будуть ділить усьу землу по душам, то може мій гај припаде кому другому; ја јого лучче тепер зрубају“.

***З Черниговшчини*** ж пишуть і про те, јак пани недовольні чуткоју про цьу красну різку.

„У нас все чутка јде, шчо будуть землу на душі ділиги.... Јакось ја јіду з своїм паном, у котрого ја кучером, та ј питају:

— Чи то правда, шчо будуть од панів землу одберати та на душі ділити?

— Брехньа, каже. Та шчо б ја, своју землу оддав! не діждете!

— А јак же, пане? Аже ж ми були колись панські, а от царь зробив тепер инше.

— Е, то друге діло.

— Јак же друге діло? Аже ж *у ваших крепаків була колись јіхньа земльа, тепер зроблено вже так, шчо вона не јіхньа, а ваша.* *) Так чому ж ваша тепер не може упјать јіхнеју бути?

Замовк мій пан і вже більш ніколи про те не прорікав нічого“.

В дописі з *Тарашчанського повіту* росказујетьсьа ј *через шчо всьу землу ділитимуть між крестьанами.*

„У нас на Поросьсьу в остатні часи ждуть льуде јакојісь милості од царьа. На јого покладајуть всьу надију.

Літ з двадцьать пјать назад у нас пішла чутка, шчо царь записав усіх у козаки. Ну, та ј дали ж тоді всім за тих козаків: јак шчо вірити медикам, наче б то најважча мука чоловікові смерть од різок, — так наші чиновники зробили тоді по вченому, јак виганьали з голов наших сельан думку про козаччину.

Козаччину вигнали, але віри в царьа не змогли вигнати: то пани, кажуть у нас, знушчајутьсьа над нами, а царь нам добра хоче.

Почалось польське повстаньньа. Кинулись мужики вјазати

*) Звертајемо на ці слова увагу тих, хто стојіть за свьатість власности. *Впор.*

панів та воювати з повстанцьами, — думали, шчо царь їім за це дасть панську землю. Засмирили льахів, приньались за мужиків: різками на шкурі розміряли їім землю.

Але віри в царья знов і тепер не вигнали з мужиків: то пани, кажуть, знушчаютьсьа над нами, а царь нам добра хоче.

А тепер знов пішла нова чутка між льудьми. Кажуть, царь заборонив жати панські хліба; нехай мовльав, сами пани жнуть. От тепер, кажуть, пани сами пооддають нам землю, бо сами, звісно, не жатимуть.

Певно ж знов прийдуть з різками навчати ј за се".

Трудно сказати, чи та віра в царья стара ј закоріниła в наших сельан, так јак і в московських, чи тільки зародилась у них з часів царья Александра II, котриј з початку таки справді шчось хотів по своєму доброго зробити дльа крестьан, касуючи крепацтво,— а тільки часом цьа віра в царья вкладаєтьсьа в чисті казки. Такі напр. думки про царья в Чигиринщчині, котрі страшенно пошкодили тому дльа теперішніх часів доволі великому бунту, јакиј був в 1874—75 рр. в тій стороні ј про јакиј росказано в „Громаді" II т. 293—296 і котрі навели декого з кијівських соціалістів россијських на нешчасливу думку заложити на них повстанську „тајемну дружину", (товариство), — јак про це скажемо далі. Приводимо ці казки так, јіх списав один з тих соціалістів.

„Мужики вірили, шчо царь тьагне јіх руку ј хоче јім добра, так, јак вони јого розумијуть. (Царьа — прихільника до мужицтва — пани тричі хотіли звести з світа). Тільки царь не зна, шчо чиновники обіжајуть народ; вони не допускајуть до јого мужицьких ходатајів (посланців), шчоб царь не провідав про неправду начальства ј про те, јак вони ховајуть од льудеј царські укази, а читајуть видумані самими ж чиновниками. За царьом приставили пани міністра, котриј, шчо б царь не задумав на користь народу, — дајуть знать сенату; а сенат усе по своєму переіначује укази на користь панську.

Відцільа склалась така легенда:

Дуже не легко до царья добратьсьа: все через тих же панів, та чиновників; треба пускатьсьа на всьакі хитрошчі. Один ходатај спізнавсьа з царським кухарем; заховав він мужика десь у кухні. Проходить јакось сам царь мимо тиј кухні, а кухарь і вивів до јого ходатаја. Тільки шчо мужик став витьагать із за хальави своју бумагу, царь крикнув: „призвать сьуда міністра, хај візьме прошеніје ј приставить до мене!" А в міністра завсігди в рукаві је кілька прошенij, ніби-то од мужиків, алеж він јіх сам понаписував. В тих прошенијах мужики начеб-то просьать од себе, шчоб царь јіх знову отдав панам у кріпацтво.

Узьав міністр од ходатаја бумагу, а замісць јіјі подав царьу своју, шчо написав сам. Прочитав царь і розсердивсьа: „возьміть, каже, того мужика ј посадіть лишень јого в тьурьму; він не ходатај, а обманшчик: не можуть моји вірні льуде проситьсьа знову панам у кріпацтво“.

„На царьа пани вже давно зуби точать; случилось раз, шчо в Петербурзі зоставсьа тілько царь та царицьа з малими дітьми; а великих кньазів не було: Михајло—на Кавказі, другі по другим місцьам порозјіздились. От јакогось ранку каже царь цариці: „треба сьогодні јти в сенат. Јак не вернусь через годину, гадај, шчо певне зо мноју не благополучно; а коли і через дві години не вернусь, тоді вже хоть і панахиду по мені прав!“ Минула година, — не ма царьа. Біжить царицьа в сенат і пита первого салдата, шчо стојіть на часах: „шчо в сенаті робитьсьа?“ —Та шчось, каже, не добре. — Вона до другого,—і тој теж відказује. Вона до третього, а цеј уже так прьамо ј отповідав: „пани, каже, царьа мучать“. Царицьа мершчій біжить до главнијшого машиніста: „чи зробиш, пита, таку машину, шчоб за одну годину за Михајлом на Кавказ справилась? Таку то награду получиш“. — Можу, каже машиніст. Зараз приньавсьа до роботи. Алеж кльаті пани таки про це прочули, — вбили машиніста. Доробив машину јого помішник. Привезла машина Михајла; він зараз у сенат. Ввијшов і бачить, шчо царь упав перед панами на коліна ј молить јіх, шчоб јого не вбивали. А пани на царьа з ножами нападајуть: „оддај, кричать, нам усьу земльу, та льудеј в кріпацтво“. Јак угледів це Михајло, звелів зараз усіх панів у вікна повишвирьать. — І це справді так і було, — прохожі льуде росказували.

Усі царі нашому царьу вороги, тільки один китајськиј з ним дружить.

Јакось сиділо де кілько царів, — чај собі роспивали; та ј заспорили чогось із нашим: „ми, кажуть, на тебе војноју підем і все твоје царство зведем“. Встав тоді китајськиј, та јак трісне кулаком об стіл, аж стакани порозлітались: „не дам, крикнув він, свого друга, білого царьа, вам в обіду! В мене сто мілліонів војська, — всіх вас розібју“!

Царь зна, шчо всім мужикам потрібно більш землі, чим вони јіјі мајуть. От і хоче він повеліть наділити крестьан по 5 дес. на душу і так, шчоб земльа считалась за цілоју громадоју, а не за кожним хазьаіном різно (участки). Але міністр завірьа царьа, шчо мужики бажајуть участкового обладуваньња землеју, а не громадського. А царь таки дума, шчо то не правда: от вони ј заспорили. Царь далі каже: „перепиши всіх, хто хоче

землі „на душі“, а хто на участки,—і јак будуть такі, шчо стојать за участки, то ја тобі јіх подарујy“.

В тој час, јак льустраціонні коммісіјі стали принуждать льудеј підписуватисьа під актами, котрих чигиринці пријмать не хтіли (бо по тім актам земльа нарізувалась јім на участки по 9 і 12 дес., а не по 5 на душу) то про між ними ходила така думка: „міністр хоче підвести нас собі в кріпаки, через те ј силује нас писатьсьа на участки“.

В маји 1875 р. пријіхав в с. Шабельники губернатор (Гессе), зібрав громаду до волості ј пита: „как ви смьејетье нье хатьеть участковаго надьела, јеслі вам начальство так вьеліт?“ а мужики јому в отповідь: „ми не хочем бути під міністром, бо вже добре знајем, јак то бути під панами“. От јак вірили чигиринці, шчо царь і справді „побивсьа об заклад“ з міністром.

„Задумали Чигиринці јак небудь добратьсьа до царьа, шчоб дать јому знать, јак чиновники ховајуть од льудеј јого укази, а видумујуть своји ј вијавльајуть јіх за царські, і шчоб пожалітисьа царьу на те велике здирство, котре над јого народом чиньать чиновники-пани. Послали ходатајем Хому Прьадку: це був голова-чоловік та шче ј характерник. Але ж і Прьадці не пријшлось самого царьа побачити: дуже вже стережуть јого пани. Спіткав десь Хома принца Едінбурського ј росказав јому, за јаким ділом прибув він до Петербургу. Едінбурськиј і каже: „отдај мені твоју бумагу, а ја јіјі до царьа доставльу: мене панам не встерегтись, а шчоб ти вірив мені,—дам тобі росписку, шчо ја взьав од тебе твоју бумагу“. Написав Едінбурськиј росписку, та ј розірвав јіјі на дві половинки: „на тобі одну половинку, а другу ја передам царьу. Јак царь тебе потребује до себе ј побачить, шчо твоја половинка приходитьсьа до јого, то ј буде вже знать, шчо ти ј јесть тој самиј Хома Прьадка“. — Ми сами бачили клаптик тіјеји росписки ј три печаті на нјј приложено, казали чигиринці.

Чигиринці думали, шчо царь, заполучивши от Едінбурського јіх прошеніје, пријіде до јіх сам, учинить суд над чиновниками, шчо порозорьали льудеј, і впорьадкује јіх справу так, јак вони того хочуть. Тілько шчось царь не јіде. Надіја стала пропадать і закінчилась такоју легендоју:

Раз јакось Едінбурськиј гульав з наслідником, тај похвалившсьа, шчо маје прошеніје від чигиринців до царьа. Наслідник видурив у Едінбурського бумагу, шчоб тільки ніби то прочитать; алеж мершчіј взьав тај пошматьував јіјі на дрібні клаптики; наслідник, звісно, панську руку тьагне. Так царь і в вічи не бачив прошеніја від чигиринців.“

На хисткій підвалині подібних думок та казок кілька шчирнх прихільників громадського повстаньня крестьан за тим, шчоб усьу землю собі забрати, — задумали поставити правдивій вже бунт чигиринців. Тільки ж до бунту не дійшло,—бо шче ранішче, ніж впорьадкувалиось до нього крестьане, — проводирів їх вхоплено і посажено в тьурму. Чи розігнало це туман мрій чигиринців і надію їх на царьа, допевно невідомо. Јак же розвијалась одна з мрій крестьанських, про котру росказано вишче, про це пише нам тој лист, шчо напечатано передпосліднім.

„Писав ја вам, шчо на Поросьсьі льуде похвальялисьа, начеб то не будуть жати панам...

Поліција, мировиј і пани шатнулисьа по селах та начали льакати льудеј усьакими московськими страхами, а најбільш тим, шчо „до смьерті засьечьом“. Почухали льуде потилиці та і пішли жати по прежньому, бо в нас урьадникам мужик ні в чім не дијмаје віри, а в однім тілько вірить, і господи! јак вірить: це коли вони обіцьајуть „до смьерті засьечь“.

Може бути, а то і напевне, шчо крестьане стали на тому, шчо це так „пани на цеј раз заподијали, шчо не по царськіј волі стало“,—і перенесли своју надију на далі. В усьакім разі крестьане, јак кажуть, „покорились факту“. Јасно, шчо мрија, шчо царь, то б то старшиј пан, і чиновник, за них руку держить, — і шчо коли не тепер, так не забаром він таки поможе мужикам, — јасно, шчо така мрија робить те, шчо крестьане згожујутьсьа ***потерпіти шче трохи*** те лихо, котрого б вони инакше не зтерпіли. А потроху таке терпіньня стаје привичкоју, а мрија так мријеју і зостајетьсьа.

# V.

# ПРОБИ ПОВСТАНЬНЬА Ј ТОВАРИСЬКИХ ПОРЬАДКІВ.

При тому бідуваньньу, в јакому живуть крестьане наші, було б дивно, јак би вони все вже терпіли, шчо з ними витворьајуть пани ј начальство. Часами терпльачка лопајетьсьа, ј тоді настајуть бунти. Через ціле XIX столітьтьа проходить рьад таких бунтів на Украјіні. Вони мај же ніколи не доходьать до прьамого нападу на панів, чи начальство, — а најбільше бува так, шчо мужики тільки ***не хотьать робити того, тчо јім вельать і при тому по більшіј часті думајуть, шчо того не велить, і закон, або царь.*** В цьому одна з причин, через шчо з тих бунтів не виходить мајже нијакоји користи, навіть јасности думок у мужиків про те, на кого ј на шчо јім надіјатись, або не надіјатись. Цьу јасність думок могли б внести серед мужиків письменні народольубці, — тільки доси ні в одному сільському бунті (окрім того чигиринського, котриј ми згадали вишче) — не видно ј сліду тих письменних народольубців. Јіх у нас і за мало, і трудно јім підступити до народу та ј не вмијуть вони до того взьатись. Звісно, шчо мужики послухајуть з письменних тільки того, кого вони знајуть, — хто жив з ними, ділив з ними працьу, або ставав јім у пригоді својім розумом, наукоју, працеју.

Про бунти сільські в загалі пишуть мало, — навіть багато з них проходить без усьакого спомину в дописьах і газетах. Тільки ж, здајетьсьа, шчо де далі, бунти ці стајуть у нас все частішчі, — а надто в першу половину 1880 р. одбулось багато бунтів по всіј россіјській Украјіні. Ми не маємо про них власних дописів, а знаємо про них тільки з газет, і через те поговоримо про них в дальшім розділі. Тут же передамо дописі про бунти, шчо одбулись трошки давнішче і в котрих теж де де видно, јак проміж сельанами пробивајетьсьа думка, шчо правди нема ні в јакому панстві ј начальстві, ј у самого царьа, ј шчо треба б уже було виступити проти них усіх.

„Одного року прийшлось мені їхати через село Баланівку Подольськоїі губ., — пише наш товариш, — і так як сонце звернуло вже на полудень, то я зостановився тут попасти конеј. Не далеко від корчми — ***комітет***, де бува сельськиј сход. Я попав як раз на сход. Ставши не далеко від місця схода, я став прислухатись, про шчо там говорьать, але нічого не міг розібрати, бо вся громада гомоніла; — було тільки чути: „ні, братці, не треба соглашатисьа.“ Так я стоjав скілько хвилин, коли ось дивльусьа, jде якиjсь чоловік:

— На шчо то громада не хоче соглашатисьа?, — питаjу я цього чоловіка, підізвавши jого до себе.

— Та це, бачите,пане, діло таке: примушуjуть нас, шчоб ми согласились зробити з паном розділ поля, а ми не хочемо, бо тоді нам буде зле.

— Чого-ж воно буде зле?, — спитав я jого.

— А того, шчо ми поки не розділились шче, то маjемо випас на панськіj толоці, j пан не сміje нам не дати цього випасу, бо, значить, такиj закон; а jак розділимось, то тоді j пропав наш випас.—Ми це бачимо по других селах, де мужики согласились на розділ, а тепер бунтуjуть, шчо пан jім випаса не даje і jак попаде на своjіj половині мужицьку скотину, то дере по 2 карб. за штуку. (Може чули за Чечельницьке діло!). Бунтуjуть, бунтуjуть післьа того, jак согласились на розділ, та з тих бунтів чорт ма нічого, бо приjдуть москалі, дадуть jідному, другому по тоj бік штанів, то j перестануть... Терпльать потім, та нічого не вдіjеш, не трeба було соглашатись. Та шче от од чого ми не хочемо розділу, бо пан луччу земльу зоставльа при собі, а нам даje кепську, хоч, правда, доплачуje карбованців 300, та шчо в тих грошах? Вже шчо не робить пан, шчоб ми согласилисьа, та не може нічого вдіjати: він і волосного старшину, j старосту підкупльаje та підпоjуje, j вишче начальство ***просить***, але ми таки на своjому хочемо поставити, бо себе скривдимо.... Ну, прошчавајте, пане, треба jти до гурту, бо онде начальство jіде“.

Справді виднілось курьаво, а там незабаром прииjхав мировиj (jак опісльа мені сказали) і якиjсь чиновник з губернііі. От я став прислухатись, шчо вони будуть говорити... Мировиj не кричав на народ, а тільки вговорьував, та j то, видно було, з неохотоjу, але те друге начальство дуже шчось кричало: „Ви такі, ви сьакі, та я пришльу до вас москалів і т. и...“ — Громада загула: — „Ми маjемо своjіх москалів, та в нас jе коси j сокири, москалів не бojімось, грабувати себе не дамо.... Годі вже збиткуватисьа над нами!“

Довго, довго кричало начальство, а на кінці крикнуло: „Ви

падльеци!“, та рушенько вскочило на бричку (мабуть бояласъ, шчо битимуть) і попросило мирового сідати та їхати, бо „з гадьуками, каже, і падльецамі нічьево не сдьелаєш.“

Тоді громада знову загула: „ні, ми не подлеці, бо стоїмо за правду, а ті, шчо хотьать нас грабувати,—подлеці....“

Начальство поїхало, а скоро за начальством і ја поплентавсь в дорогу.... Не знаю, чи вдалосьа баланівським льудім відстоjати себе, а в мене дуже радісно билось серце, коли ја слухав, jак гарно стоjала громада за своје праве діло. Коли шчо почуjу об цім ділі, то напишу.“

З *Черниговськоjі губерніjі* пишуть:

„Між лісами Черниговшчини, в Борзенськім повіті је село Вишнівка. Одсторонь від трахтів великих, між лісами, багнами та болотами захистилисьа сельане Вишнівки і живуть собі, jак сами знаjуть. Мужиків у Вишнівці до 8000, а панів не ма і заводу: поки льуде були в кріпацтві, то між jіми жив управльаjушчиj, а jак прочитали вольу, то і він шчез. З того ж таки часу, з 1861 року, льуде почали працьувати сами на себе і додумалисьа, шчо ні за шчо платити царських податків і постановили не відбувати а ні jаких повинностеj. Урьадові це не добалосьа дуже, — ось і зjавивсьа в Вишнівку мировиj, зібрав громаду і почав jім по пучкам викладати, шчо так не можна,— шчо цареві царське,—хоч вроди, а дај. Льуде слухали з увагоjу, мовчки,і ніхто і слова не пикнув навпаки. Зрадів мировиj, питаје: „Так згожуjетесь платити?“ „Ні“, одказала громада‘ „Да чом же не платити?“ „Бо jак би було за вішчо, то і платили б. А то за вішчо платитимем? За земльу?... Хиба ж земльа царська? Хиба царь jіjі сотворив? І нас, і земльу сотворив господь; і ми божі і земльа божа, а не царська; то і платити цареві не ма за шчо. От і все!“

Мировиj сердитьсьа, починаје гримати. Тоді льуде починаjуть з jого глузувати. „Грицьку, а Грицьку! Та ја на jармарку в Ніжені бачив точнісінько такого jак оцеj в кумедіjі показували... Там він навприсьадки танцьував! А винеси, Грицьку, своjу скрипку, та вчисть jому козачка—зобачимо, jак спритно танцьује“. Мировиj лаjетьсьа, а Грицько до jого: „а танцьуватимеш? То ја піду за скрипкоjу, це не далеко“.

А то шче поjіхали було земльоміри земльу межувати. Льуде почали jіх просити, шчоб jіхали, звідки прижіхали, шчо jім нічого тут робити. Тіж не слухаjуть. „І на вішчо нам ваше мірьаньнья? ми і сами знаjемо своjі межи, і за це в нас зроду не буваје нijаких сперечок!“ Земльоміри все ж таки не слухаjуть. Тоді сельане задумали таки jіх вижити: робітників не давали а ні

jідного; не тілько не давали даром харчів, а навіть і за гроші не давали j шматочка хліба. Тим часом недоjом виростав та виростав, бо податків не платили. Почав становиj наjізжати в село, збірати громаду, та вмовльати, шчоб платили гроші; а льуде одказуjуть jідно: „не платитимем, бо ні за шчо!“ Почав становиj страхати грабунком.

Сельане поставили вартового з того коловорота, звідки мусив jіхати становиj,—jак раз jак за татар. Тілько вартовиj загледить здалеку станового, зараз біжить по селу j кричить: „Становиj! становиj!“ — Точнісінько jак за татар. Зараз льуде ховаjуть усе, шчо можна сховати, а худобу женуть у ліс; чи не так же було за татар? Наjіздило начальство j з окружними москальами. Зібрали громаду j питалисьа: „принесли гроші?“ „Jакі там гроші?“ „А податки?“ „Ні!“ „Чом же ні?“ — „Бо ні за шчо платити, то j не платитимем!“

Післьа цього починаjетьсьа катуваньньа льудеj. Навезуть вози різок і починаjетьсьа!... Мучать льудеj jак і татари не мучили. Бjуть jідного за другим без усьакого милосердьа, j кожен під різками кричить: „платитиму! помилуjте, платитиму!“ Кричить, поки не обезпамjатіje. Тоді змучениj льуд знову збіраjуть у громаду j приказуjуть: „несіть же гроші!“ А вони знов своjе: „ні, не платитимемо, бо ні за шчо!“

От таке то дijалосьа аж до теперішнього часу, j ніхто про це не писав у газетах, — через те мабуть, шчо описували все льутість турків над славjанами, то не було місцьа в газетах.

Недавно царські сіпаки надоумилисьа: заньали облавоjу худобу в лісі j забрали. Земльу объявили оддавати в аренду, а сельане хоч пухни з голоду.“ *)

Допись з *Черноморшчини* показуjе, шчо вже j тепер, jак льуде опрутьсьа проти начальства доволі великоjу купоjу, то вдаjетьсьа jім хоч трохи поставити на своjому.

„До 1869 року, jак шче Чорноморшчина (тепер частина Кубаньськоjі области) поділена була на округи, Полтавська станицьа мала далеко більш ваги, ніж другі чорноморські станиці, затим шчо вона була тоді головноjу в одному окрузі (в Таманському), мала окружну школу j усе окружне начальство. Потім, jак замість округів стали у нас повіти, уjіздним городом зробили вже Темрьук, перевели туди j окружну школу, назвавши jіjі уjіздноjу, а Полтавська зрівньалась з останніми станицьами.

---

*) Цьа допись трохи неjасна. Не видно, про jаких крестьан іде розмова: про панських, чи про казенних. *Впор.*

В 50-х роках у Чорноморшчині, по наказу начальства, одмірьували јуртові (це б то обчеські, або станишні) землі. Біля Полтавськоји були тоді великі плавні (болота з очеретом), і через це в јіјі јурт доброји землі ввіјшло дуже мало супроти других станиць.

В 1871 р. стали вводитись у козаків нові порьадки.

Почали знов одмірьувати земльу, тільки вже на иншиј лад: панам окрімно од јуртових земель в осібну јіхньу власність. Тим часом, дьакујучи праці полтавських козаків, јіх плавні зробились најдобрійшоју землеју від усього јурта. Полтавці тепер ні за шчо не хотіли дати участків панам, не тільки чужим, цеб-то тим, котрі не жили в јіхнij станиці, а ј своjім, здајучись на зајавку землеміра, котра зроблена була годів за 20 до цього, шче в першу межовку, про те, шчо в јіх мало землі. І справді, хоч плавні ј стали тоді здалі до хліборобства, але-ж вони до 71 р. орали ј ту частину, котра визначалась тепер панам, не гльадьучи ј на те, шчо цьа частина була дальш од јіхньоји станиці, ніж останньа јуртова земльа ј нічим не різнилась від неји по грунту; значитьса јім без неји не можна було обіјтись. Окрім того на це показује шче ј те, шчо в Полтавськіј зовсім трохи переселенців, тоді јак у кожнij другій чорноморськіј станиці јіх мало шчо не третьа частина.

Післьа того, јак објавили межуваньња, Полтавці не покидали орати панські участки, хоч це ј дуже забороньалось начальством. Далі вони стали одрікатись вислати 49 семеј на осельу (за 160—170 верст.) у Јасенську ст., котра тоді закладувалась із таких же саме посельан від других станиць, за недостачоју јуртових земель (в Полтавськіј налічујетьса 2299 м. і 1999 ж.). У цеј же саме час полтавські неслуживі козаки не зхотіли платити у вијсько грошеј, котрі з јіх вимогались по закону. Окрім того станишне обчество не слухало наказів ујіздного начальника; звісно, дльа цього треба було згоди станишного отамана, затим шчо инакше ујізниј начальник знав би, јак справльајуть јого накази.

Јак тільки Полтавці відмовили вислати льудеј у Јасенську, ујіздниј начальник Калера (чорноморець) порішив, шчо станицьа бунтује ј шчо треба привести вијсько. В третьу годину ночі під 23-ij день березільа (марта) 1873 року одного чорноморського пана кликали до начальника одділа (ујізниј начальник — административниј урьадник, а начальник одділа — воjенниј), і тој ишком припоручив јому јак мога скоріше поjіхати в Кримську станицьу ј привести відтіль батальон москалів (1000 ч.) і чотирі сотні козаків (600 ч.). Пан зараз же поскакав у Славјанську станицьу і там довелось јому почути, јак на питаньња одного

козака: „куди біжить пан?“, кучер одказав: — „за військом, стрільать Полтавську“. — Народ уже знав про тајниј наказ.

У ночі під 25 берез. в 11—12 годині батальон і 4 сотні козаків підійшло до Полтавськоји. Три сотні обступили станицьу, а батальон і останньу сотньу розставлено серед церковного пльацу. Јак військо входило, льудеј на вулиці зовсім не було, бо військо јшло јак мога тихше. Першими цьу ніч було заарештовано девјатеро дідів, котрі сподівалисьа, шчо старість јіхньа повинна оборонити від утисків начальства, ј тим то не бојались прьамо зајавльати перед начальством своју недовільність. Не ждучи такечки арешта, але знајучи, шчо буде в ночі під 25 березн., ці діди спокијно зостались дома, *) тоді јак де-котрі молодчі, але шче більш завзьаті, ніж діди, сховались. Јіх шукали по всіх хатах. **) Головних було двоје, козаки Криштона ј Мірошник. Першиј — літ 30, вчивсьа в окружнїј Полтавськїј школі, службу скінчив за Кавказом. У 1869 році він вернув у Полтавську ј тутечки за свій розум і добриј норов шанувавсьа навіть між своїми супротивниками, тоб-то між тијеју мало шчо не десьатоју частиноју Полтавців, котра не хотіла бунтовати. Він був виборним станишним казначејем і разом збіршчиком сижньових грошеј з городовицьких дворів (повина поселенців за право оселі в станиці). Народ ховав Криштону ј Мірошника ј на вимоганьња начальства назвати зачинщчиків одказував усе, шчо нијаких привідців у јіх не ма ј шчо діло ведетьсьа всім обчеством. 25-го берез. усім Полтавцьам заборонено виходити на вулицьу; навіть тих, котрі јшли до утрені, зарештовувано. Церков замкнули, поставили до неји сторожу, ј так вона простојала аж до травньа (маја), поки не пријіхав чорноморськиј генерал Попка. Ніхто не говів. Паски свьатили серед пльацу. За мертвими завше јшли оружні москалі, ј козаки з цього не мало глузували. Шинки з 25 берез. теж, поки не пријіхав Попка, були заперті. Усьакі збори забороньались; не можна було навіть чоловікам 2—3 зијтись до-купи, — јіх зараз розганьали. А військо розставлено потім так: на пльацу поставили москалів, від него скрізь по всіх вулицьах порозставльали бекеші (по письменному пікети, — це сторожеві купи, кожна із 4 або 5конних козаків) і станицьу обвели теж бекешами. Кожниј, хто хотів вјіхати в станицьу, повинен був ждати під неју офицера з головного караула ј јого під конвојем гнали в станишне правленије, а відтільа вже јого

*) 26 берез. в ранці вони були спроважені в Катериндарську (Јекатеринодарську) тьурму.

**) Замість јіх знајшли одного діда Шевченка; јого теж спровадили перше в Катеринд. тьурму, потім в Оренбургськиј крај і на дорозі туди він умер.

пускали, куди йому треба було, а хто хотів вийіхати з станиці, той мусив брати в станишному правленіji квіток і тоді тільки його бекеши пропускали, але потім знайшли це не спідручним і всіх хотівших вийіхати із станиці зібрали цілими кучами і такечки випускали звідтіль. Біля арсеналу і порохового парку за станицею був особливе здоровиј калавур.

Jак шче вijсько не входило в станицьу, звелено було вивести, наче б-то на межівку землі, всіх оружних конних козаків jак з Полтавськоjі, так саме і з сусідніх станиць. Козаки знали на шчо jіх виводили, тим більш, шчо через три дні після 25 березіня jіх вернули до дому. 26 березіня начальство змінило вибранних обчеством станишного отамана, урьадника — Чорного і jого помішників, а замісць цього зробили отаманом одного москаля, старого осаула Jевсіjева *) і дало jому вісім чоловік помішників (чорноморців). 5-го квітня (апріль) прийіхав у Полтавську наказниј отаман (начальник краjа) Цакня. Jак вjіздив він у станицьу, ніхто не смів бути на вулиці. Прибіг він у вечері. А на другиј день вранці, в девьатій годині, на майдані зібралось вijсько і Полтавці. Поздоровкавшись з вijськом, він пішов до народу, jому на зустріч вийшов урьадник Сотниченко з хлібом-сіллю. Цакня jого прогнав. Потім грізно почав лаjати Полтавців, пообіцьав розіслати jіх на сселью по другим станицьам і навіть звести і саме меньня Полтавськоjі. Далі визвавши тих, котрі подавали жалобу В. Кн. Михаjілу Миколаjевичу у Славjанськіj (або jак кажуть у нас, на Копилі) а коли він нічого не зробив, збіралисъ жалітись до самого царья. Цакня спитав jіх, чи пересказували вони обчеству, шчо одповів jім Вел. Кн. Михаjло. — „Пересказували“, мовили jому. **) Вилаjавши на послідок тих 49 чоловік, котрі не хотіли переселятись у Jасенську, Цакня звелів вijськові розігнати народ. ***) Потім начальники стали звірьати обчеські гроші і знайшли всього тільки 50 карб., тоді jак допреж цього завше було далеко більш. Гадали так, шчо мабуть Полтавці чималенько заховали jіх, за тим шчо вони знали про всі накази начальства. У вечері того ж таки дня Цакня вийіхав.

В цеj саме час Криштопу і Мірошника шукали вже за 60 верстов від Полтавськоjі. Частина приведеного в Полтавську вijська jедналась нишком з Полтавцьами. Окрім того недовіль-

---

*) Він родився в Торському краjі і жив по сьу пору за Кубаньню.

**) Депутати від Полтавськоjі станиці подали великому кньязьу Михаjлу, jак пробігав він через слав. ст. в 1872 р., прошенья об тім, шчоб добавили jім землі і одмінили неслужившиј разрьад. Михаjіл, звичаjно, прогнав jіх.

***) «Хто це такиј? Казали, шчо отаман прийіде, а воно jакиjсь москаль», міркували Полтавці після схода.

ність проти начальства була теж і в усіх сусідніх станицьах. В одній навіть почалось такеж непослуханьня, јак і в Полтавській, але там станичним отаманом був пан, котрij зараз же схотив најбравијших козаків і одіслав јіх у Катериндарську тьурму, і так спинив смуту. Через місьаць прибіг у Полтавську јакијсь генерал Свистунов. Він був у станиці три дні. Спершу вмовльав обчество вгамуватись, обіцьав за јого поклопотати, ј слав до церкви благати бога, шчоб той поміг јому схаменутись. Але, јак побачив, шчо Полтавці не покидајуть домагатись свого, він почав цупко лајатись. І јак зібравсьа схід — вдруге, вијсько грізно обступило јого ј тут багацько де јаких козаків попадало на вколішки. Ујізниј начальник почав тоді читати по бумазі прозвишча најбільш завзьатих козаків, а скинутиј станишниј отаман і јого помішники виводили јіх з гурту. Тільки, јак повитьагали вони всіх поменених на листі, ујізниј начальник сказав до јіх: „А ви ж чого стојіте? ідіть і ви до јіх!“ — Усіх оцих, без малого не 80 козаків, зараз же, навіть не давши јім чого небудь узьати з собоју, під конвојем погнали в Мајкопськиј повіт. На цім сході жінок не було, ј більша частина јіх опісльа тільки почула про дольу својіх чоловіків. Але скоро начальство начало ј јіх висельати, не давши навіть часу зходно продати своје добро.

В кінці травньа (маја) в станицьу прибіг другиј генерал, — Попка. Він зараз познімав бекеші, відчинив церкву і дозволив льудьам робити на степу. Але ж з панських участків вијсько зібрало весь хліб, котрij тамечки посијали Полтавці, ј начальство потім продало јого, тільки куди дівались гроші, — незвісно. Попка, јак спершу ј Свистунов, почав теж вмовльати Полтавців утихомиритись і обіцьав випрохати помилуваньня Криштопу ј Мірошнику, јак шчо вони самі зјавльатьсьа до начальства. Полтавці ж, хоч і згодились на јого речі, але все ж таки не покорились. Теж саме ј Криштопа ј Мірошник не зјавились.

Напослідок у Полтавську пријіхав Кармалин, новиј наказниј отаман, змінившиј Цакньу (посліднього, кажуть, прогнали за те, шчо не вмів упорати полтавське діло); і цеј знов силкувавсьа угамувати Полтавців солодкими розмовами, але все було марне. Потім він (не звісно чого) поијхав у Јалту. Вертајучись відтіль, він забіг другиј раз у станицьу ј привіз з собоју одставного москаља, котрого Полтавці одрьадили до царьа з жалобоју. Москаль сказав јім, шчо царь одвітив на це теж саме, шчо ј намісник Михајіл, јак пробігав через славјанську. Але Полтавці не јмуть віри москалеві, кажуть, шчо він не зјавльавсьа до царьа, а, мабуть, встрівсьа в Јалті з Кармалиним таі вернувсьа з ним до дому. Це вже був другиј посланець до царьа, а пер-

шого (одного урьадника) вони одрьадили шче в квітні тижнів через два після 25 березіля, тільки його бідньагу піймали в Јейському городку. 11 жовтня (октьабрьа) зловили Криштопу ј Мірошника, бо найшлись таки, спасибі јім, шчирі довідчики. Між бумагами, котрі були в Криштопи, знајшли чорнову жалобу до царьа, лист від закубанських поселенців і військове положеньня 71-го року, на котре Полтавці покладали право свого вимоганьня. Народ сподівавсьа, шчо Криштопа, јак розумниј чоловік, вмітиме, јак виправитись перед начальством. Так здајетьсьа, думав і сам Криштопа. Але спершу јого ј Мірошника одіслали у Катериндарську тьурму, а куди јіх опісльа відтіль одпровадили, — Полтавцьам незвісно; тільки вже Криштопа писав потім аж з Москви, шчо він маје таки надіју визволитись. А Мірошник вмер, але де саме, теж ніхто не знаје.

Скоро пријіхав Кармалин в третье ј вмовльав Полтавців заслати до јого виборних, але обчество ј на це не згодилось, а хотіло, шчоб він балакав з ними зо всіма. Потім, јак зібрались вони біля јого квартирі, він звелів јім поділитись на покірних і непокірних. Вони спершу ј почали було ділитись, а далі обидві половини знов змішались. Треба вам сказати, шчо шче з замого початку полтавського діла начальство запрошувало тих, котрі хотіли покоритись јому, ј записуватись на осібнім листі. Та тільки таких шчось не зовсім багато було. Багацько не записувалось, јак кажуть, через те, шчо јакијсь то діди сказали, шчо кожниј хто записувавсь, наближав кінець світу.

У льутому (февралі) 1875 р. Кармалин через ујізного начальника переказав Полтавцьам, шчо нехај вони з себе (цеб-то кільки јіх у станиці зосталось) складуть обчество, зберуть собі отамана ј на папері тоді зајавльать јому все, чого вони домагајутьсьа.

Козаки одповіли јому, шчо јіх обчество за Кубаньню (80 семеј), і шчо станишниј отаман вже је в них, та тільки теж за Кубаньню; так і відмовились од цього.

Отак діло стојало аж до Грудня (декабрьа) 75-го року. Все оце времја Полтавці держались кріпко, піддавались хиба тільки силі; гроші з неслуживих козаків брали тим, шчо продавали јіх мајетність. У Јасенську станицьу ніхто не висельавсьа.

Далі, хоч панам і поодмірьували участки, але Полтавці, не дивльачись ні на јакі заборони, не покидали орати јіх, а межові стовпи викопували геть. Ті козаки, котрі вислані були в Мајкопськиј повіт, незабаром почали тікати відтіль до дому. Марно јіх шукали скрізь по плавньам, бо вони гарно вміли ховатись, та шче ј те, шчо чуже військо не знало јіх на вид, так јім зовсім легко було одмовльатись.

Полтавці ні об чім не хотіли прохати начальство: „нехај, кажуть, хто наробив це, тој і змінья“. Балакали иноді ј про те, шчо треба послати шче кого-небудь третього до царья, бо він, на јіх думку, нічого про це не знаје.

Напослідок у грудні (декабрі) 75-го року начальство таки добилось того, шчо Полтавці листовне просили в јого прошченьня, але все ж на цій бумазі, підписались не всі, а тільки більша частина јіх. А чи ј легко ж було Полтавцьам держатись? Щчо вони мали зробити одні проти начальства з військом? Окрім того, козака висилајуть з станиці на рік чи ј більш, а дома в јого зостајетьсья жінка, діти ј усья домівність без головного робітника. Він і міркује собі: „Сусідні станиці мовчать, а ми сами шчо зробимо? Деж нам одним проти начальства? Так, просидиш тут даремно, а оселья зовсім знишчујетьсья. Ось тепер саме горьача пора: треба хліб жати, сіно возити... а тут шче москалі на шиї сидьать...“ і кінча тим, шчо підписујетьсья на листі.

Але всеж намісник порішив діло так: „все прошчајетьсья. Закубанських виселенців вернути до дому (тих, котрі засажені були в Катериндарську тьурму, випустили шче трохи раньш), замісць 49-ти сімеј Полтавська повинна дати в Јасенську тільки 19; за те шчо військо два роки простојало в станиці, грошеј з Полтавців не правити (однак узьато було 1368 карбованців з доходу од додатноји землі). Додаток землі получить не одна Полтавська, а ј усі другі“.

Таким робом скінчилось Полтавське діло ј начальство по сьому случају свьаткује тепер так, шчо аж смішно.

Оце все ја чув від таких льудеј, на котрих ја зовсім покладајусь, шчо вони не брехали. *)

Льутиј 1876 р.

---

*) Допись цьа не зовсім јасна, а надто тим, хто не бачив близько порьадків козацьких крајін за остатні часи. Ми де шчо росказујемо далі про ці порьадки на Чорноморшчині. Тут поки скажемо, шчо буча в Полтавській станиці підньалась з того, шчо начальство, окрім того шчо звеліло частині козаків висельатись за Кубань, а шче ј почало одводити в собину офицерству козацькому землу з військовоји, а також отдільати ј осібно на простих козаків землу станичну (по донському јуртову) покладајучись на Положеніје 1842 р.: 1500 десьатин на генерала, 400 на штаб-офицера, 200 на оберофицера; 30 десьатин на простого козака. З остатку, — спільно-військовоји, а не јуртовоји землі мусилось шче дати землу ј постороннім панам. А в Полтавській і своїм козакам і своєму офицерству нігде було взьати стільки, скільки приходилось по Положенію 1842. Зкінчилось тим, шчо офицерам, скільки мога, дано було додаточну землу в північних повітах Черноморшчини. *Впорьадчик.*

Певно, шчо такі повстаньньа, јак ті шчо зараз списані, не можуть повалити теперішні неправдиві порьадки. Дльа того вони шче дуже малі ј не на великиј крај розльагајутьсьа зразу. Окрім того в них все таки шче за мало видно думки про корінь того лиха, проти котрого виступајуть ті повстаньньа. Цьу думку можуть міцно вкорінити в наших простих льудеј тільки освіта ј освітні льуде. Далі, ми говорили в свіј час („Громада“, т. I, ст. 39) шчо навіть велике повстаньньа часів Хмельниччини, котрому посчастилось вигнати з Украјіни мајже все панство ј начальство, не довело до того, шчо б знову не поновилось панство, а за ним і начальство, — бо украјінські льуде XVII ст. вигнали польських панів, та ј почали земльу ділити проміж себе нарізно, а не повернули јіјі тілько в громадську, чи товариську. От через те рьадом з повстаньньами серед наших льудеј велику вагу мајуть проби товариського господарьуваньньа, котрі де далі все більше впјать починајутьсьа на Украјіні. Ті проби покажуть, јакі порьадки треба заложити замісць тих, котрі доводьать льудеј до повстаньньа ј котрі колись повальатьсьа через повстаньньа. Тут впјать місце, де освітні льуде можуть прикласти својејі помочі простим льудім: помагајучи јім закладати товариські господарства, а шче ліпше працьујучи в тих товариствах, освічені пісьменні льуде стануть товаришами простих, котрі через те послухајуть јіх і в часи повстаньньа, — а далі вони мігтимуть усьаке повстаньньа повернути так, шчо б зараз же, проганьајучи начальство, крестьане повертали всьу земльу в громадську власність. Таке повстаньньа, навіть коли јого подужа начальство, залишить по собі слід, — јасну думку про те, проти чого ј дльа чого треба повставати.

Проби товариського, гуртового господарттва, де далі все більше пројавльајутьсьа тепер скрізь на Украјіні, хоч було украјінців ославили так, шчо буцім то вони навіки стали на тому, шчо *гуртове — чортове*. Тільки ж ми не мајемо про ті проби прьамих дописів од наших товаришів, а спіткајемо про них тільки звістки в книгах і газетах і через те мусимо говорити про них в другому розділі. Тут же просимо наших товаришів на Украјіні звернути јак најбільшу вагу на такі проби.

30 августа 1880 р.

*М. Драгоманов.*

# КОЗАЦЬКІ СПОМИНИ Ј ГРОМАДСЬКІ ПОТРЕБИ В КУБАНШЧИНІ.

Ми назвали напечатану вище допись з Чорноморшчини нејасноју. Ми напечатали јіјі тільки через те, шчо звістки про бунти, а надто про бунти козачі, дуже рідко проскакујуть в россійських газетах. Ми не беремось појасньати ј доповньати звістки нашого товариша про ту саму справу, про котру він росказује, то б то про справу станиці Полтавськоји, — а скажемо тільки трохи про поділ землі ј про виселеньня в Чорноморшчині в загали, — бо думајемо, шчо так скорішче допись цьа буде зрозуміла читачам нашим, не козакам: в Полтавськіј же станиці всьа колотнеча завелась через ***межуваньня*** землі та ***виселеньня*** частини льудеј за Кубань. А те межуваньня ј виселеньня показујуть, јак царське начальство пішчить рівність між льудьми ј громадські порьадки по козацьких земльах, а надто по украјінських.

Військо Кубанське вијшло з Чорноморського, а це військо вважајетьсьа за наслідника ***Товариства Запорожського.*** В Запорожьжі всьа земльа ј вода вважалась товариською; окремі хутори товариство позвольало заводити заслуженим козакам, тільки ж не зрікалось на ті хутори свого вишчого права. (Скальковскій, Исторія Новой Сѣчи, т. I. стр. 238). Коли наслідники Запорожців, Чорноморці, перејшли на Кубань, то всьа земльа, јім надана Катериноју II, теж була признана спільноју војськовоју. Тілько ж уже в грамоті 1794 р. було сказано, шчо б: „Въ отмѣнное воздаяніе старшинамъ, яко вождямъ, наставникамъ и попечителямъ, отъ общихъ сего войска благъ, при своихъ хуторахъ сродственниковъ и вольножелающихъ людей, населить дворовъ и опредѣлить подъ оныя земли, по прилагаемой у сего штатной росписи.... Вышеписаннымъ старшинамъ и козакамъ, на вѣчно-спокойное показанными дворами, хуторами, мельницами, лѣсами, садами, виноградами и рыболовными заводами владѣніе

выдать открытые листы, съ тѣмъ чтобы до онаго, кромѣ хозяина и законнаго ихъ наслѣдія, ко владѣнію никто права не имѣлъ, да и землей не утѣснялъ.“ (Попка,Черноморскіе козаки, 284—285). Так положено було початок старшинської собини серед спільної землі військової. З часами, старшинські хутори розрослисьа так, шчо простим козакам з їх громадами (куріньями) стало за тісно, — а тут шче вийшло „Войсковое Положеніе“ 1842 р., котре поклало на простого козака по 30 десьатин (на ділі нігде було вже взьать, більш јак по 16), на обер-офицера по 200, на штаб-офицера — по 400, на генерала по 1500 десьатин. (Попка, 82—83). Землі офицерські, котрі давались мов жалуваньня за службу вважались, по закону, не наслідною собиною, а до-житьтьевою, — тільки ж коли вже в війську старшина не вибіралась товариством по запорожському, а ставилась од начальства, то вже в ньому виробилось наслідне панство, і землі офицерські стали на ділі наслідною собиною і де далі, все більше врізували земльу спільну, військову. Начальство царське грало на дві руки: то воно вбивало старий запорожський дух в війську, одрізьаючи старшину од простих козаків, надаючи офицерам більше землі, — то воно хотіло боронити простих, спиньаючи офицерів, шчоб не дуже вже розширьали свої хутори, а надто тоді, коли запримічало, шчо серед старшини јесть шче дух противенства петербурським чиновникам, котрим противні і маленькі осібні права і вільности козацькі.

Підійшли часи, коли війна вигнала черкесів з крају між Кубаньнь і хребтом гір Кавказських. Начальство здумало посунути козаків далі за Кубань та за одно і уменшити спільність між козаками чорноморськими, перемішавши їх з иншими,—великоруськими, линејними козаками та з одставними салдатами і виселенцьами з Россіји. В 1860 р. замісць війська Чорноморського було заведено мішане і на більшій крајіні оселене військо Кубанське. В 1861 р. командујушчиј військом кавказським писав в Петербург, шчо велике лихо дльа Кубанського крају—це окремність козацька (замкнутость) та спільне всього війська господарьуваньня над землеју. „Замкнутость козацкаго сословія имѣетъ ту наиболѣе важную сторону,—писав главнокомандујушчиј,—что она развиваетъ духъ отдѣльности въ государствѣ. ***Въ бывшемъ Черноморскомъ войскѣ, состоящемъ изъ малороссіянъ и хранящемъ преданія Запорожской Сѣчи, эта отдѣльность принимаетъ видъ національности*** и выражается нерасположеніемъ къ инородцамъ, которыхъ казаки недружелюбно называютъ москалями. Сліяніе бывшаго Черноморскаго войска съ Кавказскимъ можетъ дѣйствовать противъ этого, ***особенно вреднаго въ настоящее время начала.*** (Писано в часи, коли став дужче проjавльатись

украjінськиj рух в Россіjі), но необходимо, чтобы сліяніе это было не только административное, а проникло въ самый бытъ козаковъ". Далі главнокомандуjушчиj жаліjетьсьа, шчо навіть вііськові офицери „поставлены нынѣ въ необходимость искать популярности между козаками выказываніемъ духа оппозиціи подъ предлогомъ національности и историческихъ воспоминаній". Шчоб запобігти цим усім лихам, то б то, шчоб „злить" козаків украjінців з „москальами", главнокомандуjушчиj радить такі заходи, котрі мусьать розділити чорноморську старшину од простих козаків і вслабити звьазь цих самих проміж себе. Він радить не тілько дозволити „потомственним дворьанам" Кубанського вііська (а там маjже всьу старшину начальство поробило дворьанами) виходити з козацтва, а j купувати в вііська собі землі в собину, так само jак і козакам, котрі одслужать свіj строк (і, звісно, тим, котрі маjуть на те гроші). На продаж назначити північну частину Jеjського округу j землі полків 1-го Хоперського j 1-го Ставропольського, — з котрих козаків вивести за Кубань; в цих земльах дати право купувати земльу j льудім другіх станів. На получені гроші висельати козаків цілими станицьами з названих земель і частинами з других за Кубань. Петербургське начальство згодилось з цими радами, за малими змінами „по исключительному (то б то украjінському) характеру народонаселенія въ бывшемъ Черноморскомъ войскѣ, — по видамъ государственнымъ отнюдь не могущимъ идти въ примѣръ для прочихъ козаковъ—(тоб то дльа донців, великорусів!) по особеннымъ обстоятельствамъ".

Тільки ж коли почали робити по цьому указу, j стали гнати козаків „к бісовому батькові за Кубань", то в кількох станицьах настали бунти, в котрих і офицери (навіть полковники) запротестовали j прохали між инчим, — шчоб отділити од старих Чорноморців шість бригад старих кавказців-лінеjців з москалів, — („преимущественно по той важнѣйшей причинѣ, что въ присоединенныхъ къ намъ шести бригадахъ господствуютъ разныя секты и вѣры, а мы всѣ православнаго исповѣданія",—писали украjінці), — і шчоб вернути Чорноморцьам jіх старе имjа, — шчоб, коли думаjуть додати jім землі за Кубаньньу, то дати jіjі також на все Чорноморське вііська по такіj же грамоті, jак стара 1792 р.; шчоб не висельати нікого на нові землі инакше, jак охотоjу, — шчоб не давати в собину землі вііськовоjі льудьам не вііськовим. Цеj протест підписало 93 чоловіка з старшини, а два попи навіть приjмали од козаків присьагу, шчо ті не підуть на виселки. Правда, шчо бунтовшчики Хоперського полку в Александровськіj станиці казали, шчо підуть на виселки, але тоді, коли jім покажуть царськиj указ. Тілько ж начальство

мусило податись і на той раз одмінило указ висельатись 770 сімјам. (Венюковъ. Къ исторіи заселенія Западнаго Кавказа. 1861—1863. Русская Старина 1878, VI).

По троху вијшло мајже так само, јак хотіло начальство. В 1871 р вијшли нові закони про службу козацьку, подібні до рекрутських. Разом з тим козацькі офицери получили собі землі в собину; роздано також чимало землі в собину ј не козацькому офицерству ј панству, а всьакому кавказському ј петербурському, најбільше звісно за Кубаньиьу, але чимало ј по цеј бік, так шчо вже в 1872 р. в Кубанськіј Области було 375.000 деньатин собини. Хазьајство на тих собинах најгірше: пани сами не живуть там, а арендарі псујуть земльу дльа скорого баришу. (Васильчиковъ. Землевладѣніе и Земледѣліе. II. 961—962) А тим часом, јак ми бачили в дописьах про виселки, виселенці з Украјіни не можуть знајти вільноји землі, а јак видно з дописі про бунт в ст. Полтавськіј, не стаје де инде землі ј козакам, котрих висельајуть проти јіхньоји волі „к бісовому батькові".

Це все, шчо ми росказали тут, в куші з дописьсьу про бунт в Полтавськіј, — показује, шчо начальство царське само заклада собину ј панство на землі наших козаків і заклада јіх тим раднішче, шчо хоче знішчити між козаками спільність та јіх украјінство, — хоч тут же воно виступа мов би то ј за громади козацькі проти панів, котрі дуже вже розширьајуть своји хутори, а надто виступа тоді, коли ті козацькі пани починајуть сами опиратись проти великого панства петербурського ј јого вигадок. В Чорноморшчині шче ј тепер можна бачити јасно те, шчо робилось ранішче на других частинах Украјіни (на Гетманшчині, в Вільностьах Запорожських, в Слобідшчині), то б то јак *царська, або чиновницька сила в нас іде поперед багатирськоју (капіталістичноју) ј коли не цілком родить јіјі, то вбільшује ј ускорьаје зріст јіјі, та јак вона це робить з резонів породніх* (національних), *шчоб знішчити украјінську окремність і старшј вільнијј дух украјінського козацтва.*

Цього не треба забувати ј тим, хто дума боротись проти багатирства ј царства в земльах украјінських: і јім треба звернути увагу на украјінську національність і на спомини старого украјінського козацтва. Цікаві заціпки до цього ј знаходьатьсьа ј у тому, шчо росказано вишче:

Так Полтавці недовольні тим, шчо „ждали отамана, а прибіг до јіх јакијсь москаль". Отаман дльа них в думці все свій чоловік, — „кошовиј батько", јак колись то було в Січі; — москаль же — чиновник. Так бунтовшчики 1861 р., хотіли, шчоб јім повернули старе имја јіх, а разом, шчоб од них отділили москвинів — лінејців. Јак у словах Полтавців, так і в бажаньньу 1861 р.

розумного јесть думка вправльатись самим собі, својіми близькими льудьми. Навіть в тому резоні, котриј приводили Чорноморці в 1861 р. проти видуманнојі начальством спілки јіх з лінејцьами, — то б то, шчо лінејці роскольники, а вони, Чорнонорці православні, јесть то розумного, шчо коли роскольники сами більш одхришчујутясьа од православних, а надто од „хахлів-обливанців“ (та шче ј *мазеп!*), то ј ліпше, хај вони ј управльајутьсьа собі окремо. Далі в протесті 1861 р. цілком резонно все те, шчо говоритьсьа про виселки козаків за Кубань по волі, а не по неволі, про те, шчоб Закубанську земльу давати на віјсько, — проти роздачі землі невіјськовому панству. В усьому цьому „окремність“ чорноморська ј запорожські спомини зходьатьсьа з правдоју, — ј письменні громадівці (соціалісти) в Чорноморшчині мусьать розшукувать подібні думки ј піддержувати іїх навіть, коли вони виходьать од старшини козацькојі.

Тільки ж цього не виходить, шчоб ті громадівці мусили в усьому піддержувати думки козацькі, навіть і простих козаків, навіть тоді, коли б через те бунтовськиј запал јіх став шче дужчим. Піддержујучи думку про те, шчоб кожна громада приставала до спілки з тими, з ким вона хоче, — треба все таки вслабльати скрізь дух окремности од чужих, зза того тільки, шчо вони чужі Піддержујучи бажаньньа, шчоб кожна крајіна вправльвлась по својіј волі, шчоб далекиј урьад не насилав до нејі чужого панства ј не роздавав јому громадськојі землі, — треба все таки повертати противенство козацьке ј проти свого панства, котре може обернути ј самовправу крајіни на користь тільки собі. Коли вже бажати козацьких порьадків, то вже цілковитојі рівности козацькојі, — такојі, јакојі мајже ніколи не було в старовину, а јака була тільки в думках лучших козаків. Треба нагадувати козакам, шчо хйба ј старојі Січі була в тому, шчо вона все таки позвольала закладати осібні хутори, хоч і не в віковічну собину, та все таки в батьківшчину, та до того шче позвольала господарьувати на тих хуторах з најмитами ј пријмаками, нерівними з козаками властивцьами, — і шчо цьа хиба шче вбільшилась в Чорноморшчині, коли не тілько віјсько (або ліпше урьад јого), а ј куріні почали роздавати осібним козакам право закладати такі хутори, котрі трохи не менше, ніж московське панство, підјіли громадське держаньньа землі ј товариську рівність між козаками. Далі треба појасньати козакам, шчо в теперішні часи не продержишсьа самим скотарством та дідовським хліборобством, а треба доволі складного заходу над землеју ј водоју. А до того перш усього треба, шчоб в крајіні побільшало льудеј, — котрі можуть пријти тільки з другіх крајін, де јіх за

надто вже багато. Коли пустити льуд вільно оселитись серед чорноморських громад, то найбільша частина їх буде, звісно, з Украйіни, — але прийдуть і чужі, (і тепер на підгірја кавказьке їдуть навіть ести) і в усьакім разі не козаки. От через те чисто козацьке впорьадкуваньня в Чорноморшчині, — јак і в другіх козацьких земльах в Россіјі — је вже річ застаріла, котра мусить чи раніше, чи пізніше бути зовсім скасованоју. На такому грунті не може бути заоснована ј проповідь нового громадського житьтьа в таких крајінах, јак Чорноморшчина. Звісно треба завважити, шчо в таких земльах зосталось в житьтьу, чи в спомінах, громадського, товариського та вільного духу — але все таки показувати льудім в цих крајінах, і самим козакам, шчо треба прьамувати не до старого козацтва, а до нового мирного громадського житьтьа, в котрому муситимуть мати своју частину ј не-козаки, на рівні з колишніми козаками.

*М. Д.*

P. S. Це все було вже набрано, коли ми прочитали в кијівській газеті „Трудъ“ статьтьу „Кубанскія Степи“, в котрій між иншим росказујетьсьа, јак гордујуть козаки перед „городовикам“, простими мужиками, котрі виселљајутьсьа на Кубань з иншых частин Украјіни. Там напр. росказано, јак раз в станиці М. в шинок заішла куна козаків і побачивши в јому трьох „городовиків“, почала виганьати јіх і одного дуже побила. Городовик пожалівсьа отаману, — та отаман посадив шче јого ж, з двома другими городовиками в „холодну“. Коли дописувач вимовльав за те отаману, то тој казав јому, шчо він мусить держати руку за козаків, „по долгу служби“.

# УКРАЇНСЬКІ ГРОМАДІВЦІ ПЕРЕД ПОЛЬСКИМ СОЦІАЛІЗМОМ І ПОЛЬСКИМ ПАТРІОТІЗМОМ.

Шче зараз по виході „Листка Громади“, № 1, получили ми лист од д. Лімановського, котрій ми печатаємо далі. Лист той ми думали напечатати в окремій збірці, котру ми сподівались видати під назвою „Славјанська Громада“. Збірка та не могла влагодитись, і печатаньня листу д. Лімановського запізнилось. Дуже перепрошуємо ш. д. Лімановського. Та все таки печатаємо той лист хоч тепер. Він не втратив своєјі ваги, бо все таки показує, јак дивльатьсьа дејакі польські соціалісти на украјінських льудеј в јіх стосунках до Польшчі. Појаснити ж усьакі погльади польаків на Польшчу ј Украјіну тепер власне треба через те, шчо тепер в Галичині замітно з одного боку чималиј рух проміж панством польськмм до накладаньня своєјі руки на украјінських льудеј, — а з другого видно початок руху між простим льудом украјінським і польським, шчоб вибавитись з пид усьакого панства. Остатніј рух тоді тілько піде, јак слід, коли прості льуде польські ј украјінські стануть в спільці проміж собоју, а така спілка стане можливоју тільки тоді, коли з польського боку покинуть усьакі забобони староји польськоји держави, котра вміла тільки стати на віки ненавистноју украјінському льудові.

Дльа того шчоб читачам нашим, котрим не дістався до рук „Листок Громада“ було јасно, јак ми гльанули на польськиј соціалістичниј рух з самого јого початку, а також і те, в чім ми не годимось з д. Лімановським, ми перепечатуємо перед листом јего наші дві замітки з „Листка Громади“:

„*Громадівство в Польшчі.* Вже більш року чуємо про зріст польского соціалізму, а в остатні місьаці (1878) приходитьсьа записати про нього звістки, хоч і сумні, а все таки показуючі, шчо він почина пускати корні глибоко. Шче торік австрійське начальство почало арештовувати польских соціалістів в купі з украјінсь-

кими в Галичині. Тепер у Варшаві ј Вільні забрато кілько десьатків льудеј з поводу соціалізму, ***најбільше робітників***. Окрім того перед нами лежить кілько польських соціалістичних книг, — (перекладів з Льасальа, з украјінських і з московських книжок, јак напр. „Розмова про богатство та бідність“ „Хитрая Механика“) і власних. Докладнішче ми поговоримо про польське громадівство в „Славјанськіј Громаді“, а тепер скажемо коротко про најцікавішчі боки теперешнього руху польського соціалізму:

„Перш усього по нашим звісткам, тој рух обіјма далеко більше самих чорноробів, ніж молоде панство,—знак більш радісниј, ніж сумниј. Потім на цеј раз новиј польскиј рух зовсім порвав з думкоју про Польшчу 1772 р., а зна тілько Польшчу народову, то б то таку, де мужики польаки. Вже через одно ј друге, проти цього нового руху показујуть себе ворогами не тілько усьаке начальство, а ј „патріоти“ польські, навіть ті, шчо вважајутьсьа демократами. Дльа них усіх польські громадівці показујутьсьа не тілько льудьми не безпечними, а ј зрадниками історічноји Польшчі. Справди, польськиј соціалізм, — то першиј і послідніј ***поділ*** тијеји ***Польшчі***, тілько не між цісарствами, а між народами! *)

„Власне чарез це все ми, украјінці, мусимо најгарьачішче привитати новиј рух в Польшчі ј бачити в ньому не тілько нового робітника дльа справи всесвітнього прокиданьньа мужицтва, не тілько нову силу польську, а ј нашого најближчого брата ј помішника. По довгіј смузі од Сандечу в Галичині до Білоји в Польшчі наші льуде так перемішані з польаками, шчо ми без польаків і польаки без нас не можемо ј ступньа ступити. Та ј инде по обидва боки тіјеји смуги наші льуде ј польаки розсіјались купами, котрім кожніј потрібна просвіта на рідніј мові ј спілка з корінем својеји породи, при товаришуваньньу з сусідами. До того скрізь на правім боці Дніпра шльахта велика ј мала — польаки, і початок усьакоји науки, в тім числі ј науки про те, шчо б вони кинули своје панство ј обертались до това-

---

*) Вважајемо не лишнім сказати тепер, шчо оцьа замітка була показана нами трьом польським соціалістам, котрі мусили печатати „Программу польських соціалістів“, шчо потім (змінена) појавилась в „Równości“. Та программа, в такіј формі, јака вона була привезена з Россіји, була подана ј нам, на наші уваги. Ми јіх і поробили, зхідно з думками сказанними в оціј замітці. Цьу замітку ми подали од себе теж на увагу згаданним посланцьам польських соціалістичних кружків, — *і напечатали јіјі тільки по јіх згоді*. — На скілько программа, напечатана в „Równości“, ј усе дальше поступованьньа кружка цеји газети далекі од ціјеји згоди, про це ми трохи говорили вже в „Громаді“ 1881 р. № 2, 237—240.

ришуваньньа з простим льудом украјінським, вони пријмуть охотнішче на польськіј мові ј з польського боку. А хто шчиро пријме ту науку, тој стане нашим, і коли він зостанетьсьа жити серед украјінців, то мусить і працьувати, јак украјінець. От через шчо ми вважајемо польских громадівців двічи нашими товаришами.

„Окрім усього цього наше товаришуваньньа з польськими громадівцьами јесть частина того программу, котрого ніјак не можуть залишити украјінці, не тілько отверті украјінські громадівці, а ј усьакиј скілько небудь думајушчиј украјнольубець.

„Ми вже сказали в „Громаді“ і в I, і в II числі, шчо украјінські думки про вольу свого льуду ј крајіни можуть сповнитись тілько при волі всього великого Зходу Европи, од Австріјі до Сібіру. От через шчо ціль розумноjі украјінськоjі праці мусить бути не саме тілько украјінство, а спільна працьа всіх льудеј, од сербів і чехів до москвинів, працьа дльа Восточно-Европејського народоправства. Тілько в ціј великіј спільці сама собоју видільајетьсьа менша, через однаковість стану, в јакому стојать тепер дејакі з восточно-европејських льудеј на західніј грьаниці Россіјі ј по східніј грьаниці Прусіјі ј Австріјі, — то б то, починајучи с Півночі: *литвини* (жмудини), *польаки*, *украјінці*, *молдаване*. Всі вони перерізані на двоје казенноју межоју московського царства, а тьажкі порьадки цього царства не дајуть јім працьувати дльа својеjі волі ј по другім царствам, навіть так, јак би вони це могли ј при тих, далеко не најліпших порьадках, јакі јесть напр. в Прусіјі, або Австріјі, або ј в Руминіјі. От через це все, коли дльа вільнольубців серед усіх тих льудеј, а особливо дльа громадівців, потрібно виступати проти всіх державних і громадських порьадків, шчо давльать тих льудеј, то натепер јім најпотрібнішче вкупі пальагти, шчоб повалити порьадки московськогс царства в Россіјі. Звісно, того не можна зробити без помочи самих московських льудеј, — а все таки дльа всіх *підбитих льудеј по західніј і північніј грьаниці Россіјі* најприроднішче діло—тіснішча *спілка* проміж себе. Треба, шчоб по всіј тіј грьаниці, — в Литві, в Россіјі ј у Прусіјі, — в Царстві Польському і в Познанському з Шльонзком і Краковшчиноју, — на нашіј правобічніј Украјіні ј у Галичині з Буковиноју, — в Бесарабшчині ј у Молдавшчині з Добруджоју— виросла жива сітка з осіб, товариств і громад, котрі б товаришували проміж себе зза справ і особистих, і думкових (теорітичних). Через москвинів новороссіјських та спілка зчепльалась би і з шчироју Московшчиноју.

„Страшенно жаль, шчо централистичні порьадки Россјјі мали силу ј над самими противудержавними рухами в ніј, і шчо на-

віть новішчиј соціалістичниј рух 1869—76 рр. не тілько не постановив міцних крајевих і породніх товариств на Заході ј на Півдні Россіјі, але ј не зрозумів јіх потреби, і навіть инколи виступав проти них і навмисне ј не навмисне розбивав початки сталого, крајевого породнього впорьадкуваньня (організаціјі), стьагајучи всі сили до столичних центрів і до центральноји породи. А коли б було на Півдні Россіјі були потрібні крајеві ј породні товариства, то не так би россіјське громадівство прогльаділо ј остатню вијну, котра заворушила до коріня десьятки мильонів і привела на Дністро ј на Дунај сотні тисьач льуду з усіјеји Россіјі; не так би воно мало покористувалось дльа своєји проповіді ј тим переходом того льуду ј проживаньньам јого в далеко вільнішчій, ніж Россіја, Руминіјј...

„Ну, та шчо впало, те пропало! Не предки тілько наука! А ј та каша, шчо заварилась коло Дунају не скінчитьсьа ј не сьогодньа ј не за один рік! Початки самостојачого впорьадкуваньня громадівців украјінських і польських порука, шчо старі помилки не довго вже будуть поповльатись. Тепер черга за литвинами, молдаванами, а далі ј за болгарами, котрих болгарські виселки в Бесарабіјі знов дістались під всероссіјське јармо. А всім нам, південнім льудім, певно, подадуть руку новороссіјські москвини.

„*Соціалістичниј патріотізм в Польшчі.* Слова наші про соціалізм в Польшчі були вже зложені, коли ми здобули книжку д. Б. Лімановського «Socyjalizm jako konieczny objaw dziejowego rozwoju» (Lwów. Nakładem autora. 1879). В ціј книжечці ми звернули увагу найбільше на дві остатні голови: IV) «Patriotyzm i socyjalizm» і V) «Czy ma socyjalizm w krajach polskich warunky bytu?».

„Д. Л. мирить соціалізм з патріотізмом з тим тілько, шчоб патріотізм був «ludowyj». — (по нашому б сказати: мужицькиј), і сподівајетьсьа, шчо таким патріотізмом знову встане Польшча. З цими думками д. Л. можна б було ј згодитись, јак би придуманиј ним дльа Польшчі новиј „патріотізм — соціалістичниј“ јаснішче був отділениј в јого книжці од старого патріотізму, історичного, або державно-панського. Д. Л. не сказав, де грьаниці јого «ludowej Polski», — а де шчо в јого книжці наводить страх, коли б він по старому не вписував в „польскиј льуд“ і украјінців з білорусами а то ј самих неславјанських литвинів. А це вже до добра не доведе!

„На стор. 75—76 л. Л. хочетьсьа показати, шчо думки јого соціалістичного патріотізму мајже ті самі, шчо ј думки польських демократів 1732 ј 1846 р. і приводить між инчим без усьакоји поправки слова маніфесту тих демократів 1846 р. „Нас

20 мильйонів!“ Отже стільки налічити польаків могли тільки ті, хто вважав польаками всіх живушчих в грьанцьах Польшчі 1772 р., а тепер усі, окрім „історичних“ патріотів польських, знајуть, шчо „льуду“ справди польського јесть тільки мильйонів з 10—11. На стор. 82 д. Л. говорить именем польських соціалістів: „с. п. хотьать іти рука в руку з народами (ludami), а не з начальствами ј начальницькими шарами громади (панством). Вони подајуть братньу долоньу народу r o s s y j s k e m u (московському) і німецькому против спільних ворогів: деспотизму“ і др. Всьакиј маје право спитати: а народам литовському, білоруському, ј украјінському (ruskiemu)? Чи тим најближчим сусідам народу польського не хотьать подавати долоні соціалістичні патріоти польські, чи тільки не згадујуть про них, вважајучи јіх не за самостојачі народи, а за частини польського, јак це вважајуть історічні, державно-панські патріоти польські? Сторони 87—89 в книзі д. Л. примушујуть думати, шчо справди д. Л. не одступа од цих патріотів: тут він говорить про стан господарськиј „на земльах ***польських***“ і лічить між ними ***Русь*** Галицьку!!!

„Признајемось, шчо це не мало нас здивувало в книжці писательа, котрого ми знали, јак одного з головнішчих соціалістів в теперешньому польському письменству, і од которого ми ждали чисто-логично-соціалістичних думок про грьаниці Польшчі. Тілько ж в усьакім разі книжка д. Лімановського не даје нам поводу змінъати а ні јоту в тому, шчо ми сказали вишче про соціалізм в Польшчі. Вона тілько показује, јак потрібно польським соціалістам скорше сказати прильудно увесь свіј рьад громадських думок, в тім числі ј думки про јіх „патріотізм“, то б то јіх думки про грьаниці Польшчі ј про те, јак вони вважајуть усіх льудеј, котрі колись належали до історичноји Польшчі. На инший погльад це все-речі не важні, особливо дльа соціалістів. Ми ј сами скажемо, шчо там, де не було ј нема панованьня одніјеји породи над другими, там справа про грьаниці не дуже важна. Але в Польшчі, јак і в Россіји, це не так. І тут то всьака навіть темнота в думках і словах про такі справи, а не то вже погльади на них, подібні до державно-панських, — принесуть незгоду туди, де б мусила бути зрода, а це тим гірше, шчо ***тепер в Славјанщчині, а најбільше в Росвіјі, најперше діло дльа всіх вільнольубних сил, а особливо дльа громадівців, — справа впорьадкованьня*** (організаціји).“

---

На ці наші слова ми получилн ось јакиј лист од д. Лімановського:

Szanowny Panie!

Ufając w bezstronność Pańską, proszę o zamieszczenie w swem piśmie tych kilka słów, które uważam za potrzebne dla wyjaśnienia zarzutów mi uczynionych w N⁰ 1 „Listka Hromady".

Nasamprzód, muszę zauważać, że za zdania, zawarte w mojej książce p. t. „Socyjalizm jako konieczny objaw dziejowego rozwoju," cała odpowiedzialność wyłącznie na mnie spada, gdyż dziełko podpisałem własnem nazwiskiem. Jeśli używam tu i ówdzie *my socyjaliści polscy*, jest to raczej formą retoryczno-polemiczną wobec wycieczek dziennikarskich, przypisujących propagandzie socyjalistycznej u nas niewłaściwe dążności.

Powtóre, w dziełku mojem wyraźnie zaznaczyłem, że jestem zwolennikiem socyjalizmu demokratycznego, który „nie przypuszcza zaborów, panowania lub hegemonii jednej narodowości nad drugą, przymusowego cywilizatorstwa. Programem jego: nie tylko zupełny samorząd każdej narodowości, ale nawet każdej oddzielnej gminy" (str. 64). Mniemam, że przy rzetelnem wykonaniu tego programu, każda narodowość otrzymuje najzupełniejszą rękojmię swobodnego rozwoju swojej indywidualności. A przecież chyba Szanownemu Panu o to najwięcej chodzi w zarzucie mnie uczynionym.

Przypuszczając nawet, że Ukraińców, Białorusinów i Litwinów nie uważam za samodzielne narody, ale tylko za części polskiego, to i w takim razie ze stanowiska socyjalno-demokratycznego nie mógłbym przypuszczać, ażeby podobna było narzucać im pomimo ich woli jakikolwiekbądź porządek im niemiły, jeno musiałbym przyznać im zupełny samorząd, któryby zapewnił dla nich możność rozwoju w obranym przez siebie kierunku.

Co więcej, jestem tego przekonania, że nie tylko socyjalistyczno-demokratyczna Polska, kierująca się interesami ludowemi, ale nawet Polska szlachecko-demokratyczna, jeśliby zdołała powstać w granicach 1772 r., musiałaby *z konieczności* oprzeć się na rozległym samorządzie wszystkich narodów, wchodzących w jej skład. Byłby to nieunikniony warunek jej samoistnego istnienia wśród takich silnych sąsiadów, jakiemi są państwa: rosyjskie i niemieckie. Rozumieją to dobrze patryjoci polscy i w programach swoich zawsze obejmują zapewnienie samoistności narodowej etnograficznie różnych plemion. W ostatniem powstaniu 1863 r. Złota Hramota poręczała i na wieki obiecywała ruskiemu ludowi „swobodę praw i wiary, jakiej się kto trzyma, i używania swego języka w szkołach, sądach i innych ziemskich urzędach."

Przypuszczenie, które uczyniłem powyżej, jest wszakże zbyteczne. Podług mego głębokiego przekonania, epoka wynarodowień w świecie europejskim zamknęła się. Ruch demokratyczny zanadto głęboko przeniknął w warstwy narodowe, ażeby można było zniweczyć obudzoną w nich samowiedzę narodową. Mając siłę, można wprawdzie wykonywać jeszcze

na tem polu gwałty, ale z pewnością nie doprowadzą one do zamierzonego skutku. Trzebaby więc być pardzo zaślepionym, ażeby marzyć o spolszczeniu ruskiego i litewskiego narodu, które wytworzyly przytem już własną samodzielną literaturę. Dodać do tego należy, że patryjoci polscy, szukając spójni z ludem, sami chętnie popierali jego usiłowania do utworzenia własnego pismiennictwa, co zwłaszcza jest widocznem ze względu na Białorusinów, — że przytoczę tu nazwiska Barszczewskiego, Marcinkiewicza, Weryhy, Kalinowskiego. Nawet Syrokomla (Kondratowicz) probował był pisać po białorusku.

Jak więc z tego uważać możesz, Szanowny Panie, już samo przekonanie o bezowocności wysileń wynaradawiających powinno było powstrzymać mię w chęci przeistaczania jednych narodowości w drugie, ale nadto *uczucie sprawiedliwości* kazało mnie ocenić jak się należy wszelkie wynaradawianie, i wypowiedziałem w tym przedmiocie otwarcie moje zdanie w przypisku na str. 15, zwracając na to uwagę, że wynaradawianie jest połączone zawsze z wyzyskiwaniem ekonomicznem.

Mowy więc o wynaradawianiu być nie mogło z mojej strony. Inna atoli rzecz co do granic 1772 r. W tej sprawie nic nie chcę i nie śmiem przesądzać z góry. Jedyna i ostateczna decyzyja w tym przedmiocie należy do samych narodów. Po zrzuceniu jarzma, ciążącego nad niemi, *w swobodnem a powszechnem głosowaniu* postanowią same, czy mają oddzielić się od siebie granicami, czy też pozostawać w ścisłym ze sobą ustroju federacyjnym. Co do mnie — przyznam się — że ja jako Polak, urodzony wśród łotewskiej ludności, pragnąłbym szczerze, ażeby *unija*, zawarta niegdyś w Lublinie przez stany przewodnie, wznowioną została w całej rozciągłości przez ludy, i ażeby powstała na nowo rzeczpospolita—mniejsza o jej nazwę — ale rzeczpospolita prawdziwie ludowa, w którejby wszyscy czuli się wolnemi, równemi i szczęśliwemi. Dla czegożby nie miała istnieć w takiej rzeczypospolitej zupełna zgoda pomiędzy różnojęzykowemi narodami, jeśli jest ona możliwa nawet w dzisiejszej Szwajcaryi? Bądźcobądź jednak, mniemam, że socyjalizm będzie łączył a nie dzielił narody.

Jeszcze jedno wyjaśnienie. Jeśli powiedziałem w mojem dziełku, że socyjaliści polscy „podają bratnią dłoń rosyjskiemu i niemieckiemu ludowi przeciwko wspólnym wrogom: despotyzmowi, niewoli i wyzyskiwaniu," a przemilczałem o litewskim, białoruskim i ukraińskim ludzie, to nie dla tego, bym zaprzeczał im samoistności, lecz po prostu tylko dla tego, że nikt jeszcze w Polsce nie robił socyjalistom Polakom zarzutu, że się wiążą z temi ludami. Dla tej samej przyczyny także nie wspomniałem o sąsiednich narodach: czeskim i węgierskim.

Pozostaję z należnym dla Szanownego Pana szacunkiem.

28 listopada, 1878.

*Bolesław Limanowski.*

„Шановниј Добродіју!

Покладајучись на безсторонність Вашу, прошу помістити в својім виданьньу цих кілька слів, котрі ја вважају потрібними дльа појасненьньа закідів, зроблених міні в № 1 „Листка Громади“.

„Перш усього мушу завважити, шчо за думки, котрі находьатьсьа в мојіј книжзі п. з. „Socyjalizm, jako koneczny objaw dziejowego rozwoju“, усьа одвічальність спадаје викльучно на мене, бо виданьньа ја підписав власним прізвишчем. Коли ја вживају по-декуди виразу: *ми, соціалісти польські*, то це радше форма риторично-полемічна супротів виходок газетних, навјазујучих пропаганді соціалістичніј у нас невластиві змаганьньа.

„Подруге, в виданьньу мојім виразно завважав ја, шчо ја прихільник соціалізму демократичного, котриј „не дозвольа заборів, пануваньньа чи старшуваньньа (гегемоніјі) однојі породи над другоју, насильного цівілізаторства. Јого программа: не тілько цілковна самоуправа кожнојі породи, а навіть кожнојі отдільнојі громади“ (ст. 64). Думају, шчо при сумліннім виконаньньу цејі программи, кожна порода получаје јак најцілковитішчу поруку вільного розвитку својејі індівідуаґьности. Адже чеј, Шановному Добродіју, о те најбільше јде в закиді міні зробленім.

„Допускајучи навіть, шчо украјінців, білорусів і литвинів не вважају самостојачими породами, а тілько частьами польськојі, то ј в такому разі з погльаду соціально-демократичного не міг би ја допускати, шчоб зможно було накидати јім проти јіх волі јакиј небудь лад, јім не милиј, а мусив би ја признати јім цілковиту самоуправу, котра б запевнила дльа них зможність розвитку в обібранім собоју напрьамку.

„Шче більше ја переконаниј, шчо не тілько соціалістично-демократична Польша, поводжена интересами льудовими, а навіть Польшча шльахетьсько-демократична, коли б вона змогла встати в грьаницьах 1772 р., мусила б *доконечно* стати на широкіј самоуправі пород, входьачих в јіјі склад. Це був би конечниј варунок јіјі самостојачого істнуваньньа серед таких сильних сусід, јак держави: Россіјська ј Німецька. Розумијуть це добре патріоти польські ј у программах својіх обіјмајуть запевненьньа самостіјности народнојі етнографічно різних пород (plemion). В остатньому повстаньньу 1863 р. „Золота Грамота“ запевньала ј по вік обіцьала руському льудові „вільність прав і віри, јакојі хто держитьсьа, і вживаньньа својејі мови в школах, судах, і інших земських урьадах“.

„Але ж допушченьньа, котре ја зробив вишче, непотрібне. По мојому глубокому переконаньньу, пора винародовлінь у світі европејському замкнулась. Рух демократичниј надто глубоко проник в верстви народні, шчо б можна було знівечити проснув-

шусьа в них свідомість народньу. Маючи міць, можна вправді показувати шче на цьому полі насильство, та допевне не довадьать воно до сподіванного результату. Треба б проте бути дуже сліпим, шчо б думати про спольщеньнья руського і литовського народу, котрі до того виробили свою самостоячу літературу. До того додати треба, шчо патріоти польські, шукаючи спільности з льудом, сами радо помагали його змаганьню виробити власне письменство, шчо особливо видно зі згльаду на білорусинів; — наведу тут назвиська Баршчевського, Марцінкевича, Вериги, Каліновського. Навіть Сірокомльа (Кондратович) пробував писати по білоруському.

„Јак про те по цьому можеш міркувати, Шановниј Добродіју, вже само переконьнья о безпотрібности змагань винаровльаючих мусило було здержати мене од охоти переробки одноїі породи на другу, та до того *чувство справедливости* казало міні оцінити, јак слід, усьаке винародовліньнья, і ја висказав у тому згльаді одверто своју думку в дописку на ст. 15, обертаючи увагу на те, шчо винародовліньнья звязане з визискуваньньам економічним.

„Проте о винародовльуваньньу не могло бути речі з мојого боку. Інше ж діло шчо до грьаниць 1772 р. В цьому ділі не хочу ј не смію казати наперед. Једине ј остатнье рішеньнья в тім згльаді належить до самих народів. Скинувши јармо, шчо јіх давить, *в вільнім і загальнім голосуваньньу* рішать сами, чи мають одділитись од себе грьаницьами, або чи зоставатись з собоју в тіснім устроју федераційним. Јак на мене,— признајусь —шчо ја, јак польак, родженіј серед литовськоји льудности, бажав би шчиро, шчо б *унија*, зроблена колись в Льублині станами передними була би поновлена в усім розмірі льудами, в котрій (унији) би всі чули себе вільними, рівними ј шчасливими. Чому ж би не мала бути в такій речі поснолитій цілковита згода між різномовними народами, коли вона можлива навіть в теперішній Швејцарій? Будь-шчо-будь, однако, думају, шчо соціалізм вјазатиме, а не ділитиме народи.

„Шче одно појасненьнья. Коли ја сказав в мојім виданьньу, шчо соціалісти польські, подају братньу долоньу россійському ј німецькому льудові супротів спільним ворогам: деспотизму, неволі ј визискуваньньу, а промовчав про литовськиј, білоруськиј та украјінськиј льуд, то не за-дльа того, шчо б ја јім заперечав самостојачести, а просто тілько за дльа того, шчо ніхто шче в Польшчі не робив соціалістам польакам закиду, шчо вјажутьсьа з тими льудами. Зза тоји самоји причини також не спімнув ја про сусідні народи: чеськиј та венгерськиј.

„Зостајусь з належноју дльа Шановного Добродіја шанобоју

***Болеслав Лімановськиј.***

Ми не станемо довго сперечатись з д. Лімановським. Лист јого, јак і та наша замітка, на котру він одповідаје, лежить перед читачами, котрі ј сами можуть бачити, чи на все, шчо ми сказали, ј јак одповіда д. Лімановськиј, — напр. хоч би ј на те, шчо тичитьсьа до числа польського народу, по польським демократам 1842 р., або до того, шчо д. Лімановськиј сам залічује „Русь“ (Галицьку) в „землі польські“. Ми скажем тільки про саме најголовнішче з того, шчо в листі својему, јак нове, ј од себе говорить д. Лімановськиј.

Одкидајучи подозріньньа, буцім то він може хвалити думку винародовліньньа непольських льудів староjі Польшчі ј згожујучись на всьаку самостојачість, јаку ті льуде собі б поставили, д. Ліманоськиј вважа потрібним сказати не тільки про себе, а ј про других својіх земльаків. Він каже: розумiјуть це добре патріоти польські ј у программах својіх обіјмајуть запевненьньа самостојачести народноjі етнографично різних пород. В остатньому повстаньньу 1863 року „Золота Грамота“ запевньала ј повік обіцьала руському льудові „вільність прав і віри, јакоjі хто держитьсьа, і вживаньньа својеjі мови в школах, судах і інших земських урьадах“ На це ми скажемо тільки, шчо навіть в тіј „Золотіј Грамоті“, на котру покликајетьсьа д. Лімановськиј говорилось зовсім не об „руськім льуду“, — самостојачим од польського,—а об јакімсь „сельськім льуді Подільльа, Волині ј Украјіни“ (Кијівськ. губ.) та ј то вже тоді, коли польське повстаньньа 1863 р. показало своју слабість (в мају 1863 р.), — а в першому поклику „польського урьаду народового“ до повстаньньа, од 22 јанварьа 1863 р., говорилось об однім „Народі Польшчі, Літви ј Русі“. А до того, між тодішніми патріотами, керовниками повстаньньа, навіть між демократами, јак Мьерославськиј, були такі, котрі знаходили, шчо ј так „народовиј урьад“ згодивсьа „поділити Польшчу“, признавши забагато волі „Литві ј Русі“. *) Через це все д. Ліманоськиј ліпше зробив, јак би говорив тільки за себе, а не згадував „патріотів“ польських, навјть і тих, котрі складали Золоту Грамоту 1863 р. Тако ж само ліпше б було не згадувати Льублинську унiју 1569 р. Перш усього тепер уже не слід би јіјі навіть і називати унiјеју, — бо шчо до Литви, јак держави, то унiја та була просто поділом Литви, а зовсім не унiјеју,—бо од Литовськоjі держави, в котріј були більше, або менше по волі злучені льуди: литовськиј, білоруськиј і украјінськиј, в 1569 р. були отділені до Польшчі — украјінські землі: Подільльа, Во-

*) Ми про це все доволі сказали в книжці нашіј: „Историческая Польша и великорусская демократія“. Женева, 1882. 113—128.

линь, Кийівщина і Черниговщина. Далі і ті права, які зостались за тим, шчо звалось в польській державі після 1569 р. В. Кн. Литовське, — були зовсім не рівні з правами Коророни Польської. Украйінські ж землі, — котрі одділено од по всьому ближчих до них земель білоруських, шчо б прилучити до дальшої од них Польщчі, — не дістали в 1569 р. і тих прав. По всьому цьому, навіть в своїому початку, унія 1569 р. була дуже далека од Швейцарської спілки, — а на ділі, не забаром показалась просто польським панування над Литвою і Русьами: Білою і Украйіною. Через те не тільки украйінці, а і білоруси порвали йіїі в 1654 р. і попробували нову унію, з Москвою.

Польські патріоти і усі, кому бажаєтьсьа поновити Льублинську унію хоч в грьаницьах 1772 р., — не хотьать знати цеї новоїі унііі Білоїі Русі і Украйіни. Ми сами думаємо, шчо Московська держава так же зрадила навіть унію 1654 р., як Польська навіть унію 1569 р.,—і мало того, ми думаємо, шчо, навіть забувши те, шчо обидві унііі тепер не мають діловоїі сили, — обидві вони в теперішні часи не мають вартости і по своїм думкам і грьаницьам. Коли вже лити кров, шчо б заложити на Східній Европі навіть політичну Швейцарію, — то дльа чого ж йіїі закладати в грьаницьах 1569 р., а тим більше 1772 р. (то б то з переділом Украйіни на дві держави), — а не заложити Швейцарію з усіх польаків, литвинів, білорусів, украйінців і москвинів?! А дльа дого ліпше нам дать спокій хоч грьаницьам 1772 р., навіть коли ми зхочемо стати на чисто державному федеральному грунті.

Коли ж ми станемо на грунті соціалістичному, — то зовсім придетьсьа забути всі старі унііі і державні грьаниці. *Безспорно, — „соціалізм вjазатиме, а не ділитиме народи“, — так і не нагадуjте ж народам таких держав, грьаниць, унij і таких патріотичних повстань, котрі можуть тільки ділити народи, —та до того по крajній мірі хоч у тих крajінах, де народи перемішані проміж себе, проповідуjте рівну працьу дльа всіх народів.*

Такі були завше наші думки про працьу соціалістів в тій крajіні, де наш народ доторкajетьсьа до польського, — і ми певнісінькі, шчо той, хто розбере працьу украйінських соціалістів в Россіїі і в Австріїі (найбільше в Львові), той побачить, шчо в них „не ма зерна неправди за душеjу“ перед польським льудом проти того соціалізму, котрий „вjаже, а не ділить народи“. Ми од всього серцьа бажали б, шче б те можна було сказати про працьу всьаких куп. польських соціалістів і польських соціалістичних патріотів перед народом украйінським!

*М. Драгоманов.*

# УКРАЇНСЬКІ СЕЛЬАНЕ В НЕСПОКОЙНІ РОКИ

## (1880—1882)

З самоїі остатньоїі віїни (1877—1878 р.) нема спокоїу в україінських селах в Россіи, — а з 1880 р. неспокоїство підньалось таке, шчо хіба тільки сліпиї ого не вбачить. Віїна, мабуть, чи не найтьажче прийшлась україінцьам з усіх народів Россіїі, бо україінці наиближчі до місця боїу (окрім бесарабських молдаван), бо україінські полки пішли в першиї огонь, бо через україінську земльу наибільш перейшло віїська; україінці ж наибільше дали од себе і погонців на поталу всьакім мошенникам. Далі віїна принесла за собоїу болісти. Віїна ж зворушила народ, примусила ого огльанутись на порьадки кругом себе. Зворушениї народ став менше терпіти кривди, котрі робльатьсьа коло ого польа: звідти ті бунти за поле, котрі так часто бували на Україіні в 1880 р., і котрі ми, іак могли, списали в 1 книзці „Громади“ за 1881 р. До того проміж народом пішла чутка про те, іак письменні бунтовники змагались вбити царьа, аж поки і убили ого. Народ мусив пильнішче задумуватись над тим: хто це, і за шчо і дльа чого виступа проти царьа? Чутки, наділ і думки зворушились шче дужче. Все вкупі почало будити думку: а чи не почати і нам росправльатись самими собоїу?— і народ почав росправльатись перш усього з тими, хто ому наибільше намозолив очі: з поліцеїськими урьадниками та жидами, без котрих поліціїа не обходитьсьа, збираючи податки з народу, і котрих мусила і пробувала обороньати поліціїа. Не проминула заверьуха по селах і начальства духовного, — попів.

От через це все 1880—1881 роки проїшли в великому неспокоїстві на Україіні і коли початок 1882 р. видаїе мов би затишком, то навряд чи не перед більшоїу заверьухоїу.*) Трудно звести в одно тоі рух, іакиі іде тепер по селах на россіїськіі Україіні: він пробиваїетьсьа на місцьах різно. Тільки по всьому видно, шчо скрізь показуїетьсьа велике недовольство мужицтва теперішніми порьадками, велике бажаньня зміни ііх,— а до того доволі вже показуїетьсьа між мужиками проб виступати силоїу проти тих порьадків, а іак де, то і доволі іасна думка про причину ііх.

---

*) Поки це печаталось прийшли нові звістки про рух проти жидів, і навіть проти деіаких панів з хрисиіан.

В наших рухах опинилось кільки листів з Украjіни, писаних до нас і до одного нашого товариша, котриj передав jіх нам,— і ті листи доволі jасно мальуjуть нам різні боки неспокоjства по украjінським селам за остатні два роки. Ми подаjемо ті листи, jак можна більше вдержуjучи jіх цілость, з додатком наших уваг та дejаких виписок з газет про випадки, подібні до тих, котрі росказуjуть ті листи.

Почнемо з листу з *гадьацького повіту*, полтавськоjі губерніjі, котриj показуje в загалі стан і дух сельан в лівобічніj Украjіні в 1880 р.

„Ось jакі в нас по селах ходьать розмови j чутки:

1) Оце в м. jуні підговорили було пани царського цильурника зарізати царьа, та скільки разів тоj не захожувавсьа, то так бритва з рук і випаде, так і випаде. Так таки j не вдалось панам свого доказати.

2) Jак був царь за Дунаjем, то москалі прijшли до jого j кажуть: „ми, царьу, тут ось голови своjі покладаjемо за тебе, голодом моримось, а прijдемо до дому, — теж умирати приходитьсьа: землі нема, нічого немаje; жінка та діти з голоду пухнуть“. От царь і каже: „Не бijтесь; ось jа відберу у панів землю та j поділимось усі порівну. Мені буде 3 (другі кажуть 5, 7) десьатин, тобі, Олександра (наслідніку тоб-то) — 3, тобі, Владиміре, 3 і всім, всім вам буде по 3, а останьнья земльа буде казенна, і jак захотьать пани, то можуть наjмати jіjі за гроші.“

3) Післьа Петра всі будуть служити поденно, і jім пани повинні будуть платити по $1^1/_2$ карбованцьа, а jак не захотьать, то jіхні заводи закрijуть“.

4) Післьа Петра строкових не буде, а всі будуть служити поденно. Чоловікам будуть платити по 3 карб., а жінкам по $1^1/_2$ карб. Jак оце буде уже зроблено, то пани скоро побанкрутьатьсьа j повинні будуть відцуратисьа від своjіх земель. От тоді вже буде нова ревізіjа, j на кожну душу буде наділ по 7 дес. (другі кажуть — по 3—5). Окрім цього способа одібрать у панів землі, царь придумав шче j другиj:

5) Jак буде вijна, то панів та жидів поженуть на турка“.

Оці, і подібні до jіх чутки, носилились в jуні по селах гад. пов. І малі, j старі тільки об тім і балакали, шчо про наділ землеjу, та ту переміну, шчо повинна бути післьа Петра. В недільу, jак зберутьсьа більа церкви, то, дивись, вже j толкуjтьсьа, тільки так потajно, шчоб ніхто з панів, або хоч трохи подібних до панів, нічого не почув з jіхноjі розмови. Тим, мабуть, jа тільки пjать варijацij (одмін), а не більше j записав. І ці 5 чуток посчастлилось почути післьа довгоjі розмови і всьакоіх „підходців“.

Найдужче стали балакати про це саме перед Петром. Јак хто хотів розувірить јіх, то вони нічого на це не казали, окрім: „ось постіјте! Ось побачите! Ось уже незабарем і Петра!“

Були ј наслідки цих чуток. Один панок, К—ій (на хуторі) најньав з В. до молотилки 6 чи 7 робітників. Поробили вони день, другиј, та ј пішли до дому. Тој до старшини. Старшина приказав вернутись. Поробили день, да впјать кинули. Јіх упјать привели. Так було 5 чи шчо раз. Јіх питали: Чого вони не хотьать зоставатись? — „Так! не нравитьсьа нам. (Мова в наших містах трохи вже помішана; бо кругом заводи — в В. — два: сахарниј і винокурниј, і по близьку теж, в Чупалівці, наприклад, де, скажу до слова, кажуть, арештовано чоловіка 8 робітників-соціалістів; кажуть так пани, а ја не можу запевнити вас, шчо це справді так; ці ж пани кажуть, шчо звідтіль ја по наших місцьах рознеслись ці чутки). „Може погано кормили?— — Ні, не хочемо в јого служити та ј годі“.

Неподалеку від того пана јесть другиј, К—ра (теж на хуторі). У јого розірвало цьу весну греблу і всьа вода з ставу зијшла. Ставок висох і ніде було напувати скотину, мочить коноплі ј таке инше. Пан даје льудьам дерево і все потрібне за дльа містка і просить, шчоб вони вже зробили. — „Ні, цього не буде! Ми робитимем, а јого ставок буде! Ось післьа Петра, все рівно, все наше буде“. Так і не зхотіли. Там же, трохи вишче, був другиј ставок, теж спільниј. Тој вони сьами підправили трохи і вважајуть својім. Треба сказати, шчо в тіх хуторах нарід дуже злиј на својіх панів, бо пани ті по-свинські обходилисьа з ними. Недавно один з них, К—ра, оддавав в аренду своју земльу. Льуде хотіли взьать, зробивши складчину, тільки просили розсрочки плати. От же пан не дав јім, а дав жиду, тільки шче дешевше, ніж вони давали јому. Теж знову в міст. В.: договорили в Чупалівку на завод скільки душ (100, чи трохи більш) і дали јім завдатки. Ті пішли, одробили завдатки ј кинули завод, і тільки менша половина дожила там до кінцьа.

Теж саме случилось і в В. Договорили на сахарниј завод льудеј (все парубків і хлопців) і дали јім задаток. Ті задатки одробили, кинули завод і понајмались в других місцьах, або зостались робити дома. Але ж В—а кумпаніја зробила в волості таке условіје, шчо јак хто не вибуде сроку, то брать штрафу з јого 5 карб. (напевно, не знају) і тепер возьатьсьа з цими штрафами, та не знају, чим це все скінчитьсьа. Кидајуть же робітники заводи від того, шчо, перше, договорьујуть јіх в лиху годину збірки податків, коли ні в кого мема ј шельага за душеју, ј договорьујуть за дуже низьку ціну, а друге, від того, шчо носьатьсьа скрізь такі чутки, а третье, від того, шчо вони бачать

в собі силу. Цьу силу вони бачатъ в тому, шчо не раз уже бувало по јіхньому. Ось покази:

1) Најньаті хлопці, тоді саме, јак іде горьача робота, требујуть, шчоб јім до поденноји плати прибавили не в шчот по осьмушчі горілки. Прикашчики повинні робить, чого ті требујуть, бо инакше економіја зостанетьсьа без робітників.

2) Дівчата, підрьадившись на літо, требујуть, шчоб јім, окрім грошеј, дали шче кожнїј по платку. Јім дајуть.

3) В однїј, здајетьсьа, Чупалівськїј, економіји робітники харчувались від самоји економіји, і в условіји було сказано, шчоб јім кожен день було мјасо. Раз підрьадчик мјаса не привіз, і робітники підньали таку бучу, шчо управльајушчиј на шчот підрьадчика приказав порізать экономическьких коров і дать льрдім мјаса.

Окрім цього прибавимо, шчо кожна чутка, пушчена в народі, јак шчо тільки народ раз повірив јіј, то вже јого нијак не розувіриш. Јак звісно, чутки про земльу були по всіј Россіји і викликали навіть опроверженије міністра, але ж і це опроверженије льуде перетолкували по своjему. При мені јого шче не читали. Кажуть, шчо јак прочитали, то льуде не повірили јому; а то народ про јого знов і так передавав: ото царь написав до панів бумагу (написану, треба сказать, по руському, від чого ј розказчики теж хотьать передать по руському): „братьа моји льубезні! Будьте такі добрі, дајте вже усім бьедним мужикам землі по 3 дес. на душу, а то вони лишать мене скоро жизні“.

Скажу шче скільки фактів, хоч зовсім різних один від другого, алеж таких, котрі можуть пригодитись в купі з другими матерјалами. Так, балакајучи з одним добродіјем полупанком, ја чув від јого такі думки (чоловік він необразованниј, маје 5 синів: чотирі воjенні, а один урьадником):

„Воно таки перемелетьсьа, то мука буде, а то шче тільки крупицьа“. — Так говорить він про теперішнїј революцијниј рух і про невдачі революционерів

„Тепер шче тільки запара зроблена, а он, јак зијде!“ —

Потім про теперішні неправди; „правда у нас по кишеньам похована, јак би ж то у нас правда було, то ми б були смирнїше овечок; чујетьсьа, смирні були б.“

Про вбитьтьа Мезенцова ј Крапоткина: „Јак за праве діло, за правду різать поганого чоловіка, то це все одно, по моjему, шчо різать собаку“.

В м. Мошенці, де нарід все сміливиј (козаки) урьадник задумав був підслухати під вікном, шчо льуде говорьать в шинку. Так льуде, дізнавшись, на конеј, та за ним, јак погнались з дрьучьчьам, так тој на силу-силу втік, бо в јого кінь був крашчиј, а ніж у јіх.

Ось јак повишалась плата за отдачу землі на Півдні гадьачського повіту (в м. В.)

Років 15 назад отдавали съ $^1/_5$ части.
Років 10 „ „ „ $^1/_4$ „

Потім почали прибавлять то рабочі дні, то невеличку плату. Потім років 4 назад, стали отдавать съ $^1/_3$. В 1876 р. в $^1/_3$ + 30—50 коп. В 1877 р. $^1/_3$ + 1 рубель. В 1878 р. $^1/_3$ + 1 р. 30 і 1 р. 50 коп., або ж з „пјатерика“, се б то з 5 кіп 2 хазьајіну і 3 робочому. „Незабаром будуть отдавать і пани з половини. Починајучи верстов 15 вишче В. до Ромен, і тепер отдајуть з половини“.

От сьа де далі, все більша, дорожнеча землі та зріст числа безземельних льудеј і робить те, шчо сельане најбільш думајуть про земльу. Вони розумијуть, шчо *по правді*, треба б було, шчо б усім було дано землі по рівну, та ждуть, шчо така правда јакось скоро настане. Коли в Россијському царстві всі закони виходьать од царьа, то сельане мусили перш усього ждати ј переділу землі од царьа ж, — і тим скорше, коли почули, шчо проти царьа повстајуть јакісь панські діти, та пани. Тільки ж дуже помилитьсьа тој, хто виведе з цього, шчо мов би то украјінські сельане прихільні до царьа через те тільки, шчо він царь, свьата особа, јак це дума велика частина народу в Московшчині. *) Украјінські крестьане через те тільки покладајуть надију на царьа, шчо ні на кого ближчого не надијутьсьа, через те тільки жалијуть царьа, шчо ненавидьать панів.

Ось шчо пишуть про це з ***Ніжина***, черниговськоји губернији:

Коли по повіту рознеслась чутка, шчо на царьа стрельав Соловјов, — крестьане були доволі бајдужі до цього случају. Јім було цікаво тільки: „чого *він* не пијмав у царьа?“ — а најголовнішче: „за шчо це на царьа стрельали?“ Одповідали на ці питаньиьа різно, та частішче всього чуло:ь: „а хто јого знаје?“ або „та це не наше діло“. Но після того, јак до мужиків дијшла чутка, шчю „хапајуть панів“, **) — стали казати, шчо „в Петербурзі начальство здибало јакусь бумагу, де всі пани записані, шчо хотьать звести з світу царьа“, — ј стали на тому, — шчо „це пани злі на царьа за те, шчо відобрав у них крестьан, то ј стрельајуть“. До таких думок льуди шче иноді прибављајуть ось јакі: „шчо оце хапајуть панів головних, та ј везуть в Петербург, а потім царь прикаже, шчо б ми остатніх порішили сами, а земльу поділили проміж себе порівну.“ А в однім

*) Дивись про це в накій книзі. «Нові украјінські пісні про громадськиї справи», стор. 45.

**) В Черниговшчині, справди, було багато арештів.

селі до помішчика К—у—ка прийшов його приятель мужик та й каже, шчо народ гомонить, а од себе прибавльа: „ото, паночку, як почнемо бити панів, то ja вже сам вас вбjу, бо иншиj, сукин син, шче почне згнушчатись, а ja вже від разу, бо ви таки добриj пан!“

*З борзенського повіту*, черниговськоjі губернiji, пишуть теж про надijу на переділ землі:

„Найголовнішча річ, про котру в нас говорьать крестьане по празникам і на „вулиці“, — переділ землі. Чутку цьу піддержуjуть найбільше салдати. Так напр. в с. Оленовці в 1880 р. арештовано мужика Чубака, котриj росказав попові, шчо в jого ночували салдати j росказували, шчо jім сам великиj кньазь Михайло Михайлович казав, шчо всім скоро буде новиj наділ“.

Тільки ж сельане наші ждуть од начальства не одного переділу землі, а також і того, шчо воно, може, знов поверне jіх в крепаки. — Хто поверне? чи царь, чи сами пани? — jак думаjуть про це сельане, нам докладно не звісно. З тих баjок про царьа та про сенат, або одного чоловіка *саноту*, jакі ходьать між сельанами, jакі баjки ми сами чули шче в 1860—61 р,— шчо, мовльав, царь хоче дати вольу, та санота не хоче, — видно, шчо сельане наші думаjуть, шчо державне начальство не одно, шчо jесть в jому хтось, котриj добра jім хоче, а другиj jім ворог. Найчастішче вони думаjуть, шчо добра jім хоче царь, а иноді думаjуть, шчо j царь хоче jім зла. І тут наші сельане тілько в кумеднij, дитинськij формі виображаjуть те, шчо справди робилось дльа них в Россijськij державі: аже ж і крепацтво, j подушне, j рекрутчина вийшли од старшого державного начальства, именем царьа ж. Цікаво, шчо украjінці, навіть коли думаjуть, шчо царь jім хоче добра, то звичajно по jіх думкам, царь не маje сили зробити добро. Царь в украjінських думках зовсім не самодержавниj, не дужиj, — а безсильниj — jак, подібно j бог в украjінських казках. *) Коли тепер ждуть украjінські крестьане, шчо тако ж jіх знов можуть повернути в кріпацтво, jак і поділити між ними панську землю, то тут не ма нічого дивного: бо аже ж нема шче 100 років, jак царицьа Катерина встановила крепацтво в Гетьманшчині j пороздавала там землю, навіть козацьку, з льудьми, панам. Син jiji Павло завів крепацтво в степах Катеринославських та Херсонських і теж роздавав вільних льудej і землі панам. Павла ж вбито тільки в 1801 р. Шче недавно жили на Украjіні льуде, котрі памjатали, jак записували в крепаки вільних льудej, шчо жили на

*) Приміри дивись хоть в нашій книзі «Малорусскія Нарддныя Прсданія и Расказы», стор. 17 (№ 46), 72.

панських земльах, јак роздавались землі з вільними льудьми панам. На всій Украјіні памјатајуть, шчо це робила царицьа Катерива. *) Другиј царь, Александер II, увільнив крепаків, — та не вернув јім усијеји землі. Чому јому не надуматись та не вернути крестьанам всьу земльу? або хиба царь впјать не може надуматись та знов вільних льудеј отдати панам? — думајуть сельане, — і по своjому резонно думајуть.

Ось думки про те, шчо знов можуть повернути сельан в крепаки вже в 1880 р.

„Коло Парафіјевки, — пишуть нам, — лежить сахарньа В. В. Тернавського з великими плантацијами бурьаків. Своjіх робітникіы літом не стаје, j економіја најма робітників в селах Хвастовці j Мартиновці. В јуні (1880), в гарьачу пору (на бурьаки) в Хвастовці рознеслась чутка, шчо всіх, хто робить на плантацијах, або в загалі в панів, запишуть в крепаки до пана, в котрого хто робить. Родичі робітників переполохались, — хто вијшов на роботу, та шче не дијшов, — повертались. На плантацијах, в дворі і т. д., — в Парафіјевці, — всі покидали роботу; хто пішов просто до дому, а хто зајшов в економіjу сказати, шчо не буде робити; — тільки причину складали на негарні харчі. Всі казали, шчо чутку про крепацтво казав жандарм. Прижіхало начальство, j не знаjу, чи воно питало жандарма, — а тілько взнало за најголовнішчого роспускача чутки про крепацтво соцького села Хвастівців, — чоловіка шче молодого. Тоj і признався та сказав, шчо чув про крепацтво от сусіди, арендатора з багатих мужиків. А цеj пускав чутки про крепацтво, шчоб отбити до себе робітників од пана. Начальство нічого не зробило арендаторові, соцького взьало під догльад, — а арештовало двох вчителів з с. Хвастовець і Мартиновки!!!“

Иноді сельане з одного самого поводу ворушатьсьа j переполохом крепацтва, j надіjами на переділ землі. Так сталось в *ніженському* повіті теж в 1880 р., коли там jіздили од земства *статистики,* шчоб списати повіт.

В с. Кукшин прижіхав статистик і став в одного козака. Зараз коло хати зібрались купи, најбільше бабів і дівчат, і трохи з годом увijшла до статистика хазьајка j каже: „баби j дівчата бунтујутьсьа; кажуть льуде, шчо хто робе з половини на панському (а звичајно баби j дівчата так робльать на табачних плантацијах), — тоj піде в кріпостні крестьане, та шчо ви прижіхали вже j записувати“. Скільки статістик не одговорьувавсь, — не

*) Дивись приміри теж в «Малор. Нар. Преданіяхъ и Расказахъ» стор. 208, 218 і др.

помагалось. Саме тоді јшла робота на плантаціјах. Робітниці покидали розсаду ј стали тікати, куди попало, — бојучись шчоб „жандар“ (статистик) не спіткав јіх там та не позаписував. Плач був по всьому селу: не хотілось повертатись в крепацтво, — та жаль було ј праці, покладенноjі на плантаціјах. Були тоді кумедні випадки. Біжить напр. по селу стара баба ј плаче. Стріча јіјі сусіда. — „Куди це ти біжиш?“ — Ох, матінко! Пропала моја дочка! оце вже шчось најіхало повертати, — а моја Оксана на плантаціјі в Нестеревички! — Добігаје стара до плантаціјі ј кричитт на все горло: „кидајте, моjі голубјата, і табак-розсаду, та мершчіј до хати, бо вже најіхав жандар: припише вас до панів“.... Або таке: Сидить на призьбі стариј дід; коли це, звідкись взьавшись, наліта на јого стара ј кричить: „а шчо, стара собако! діждались?! Казала ја тобі, хај дочка не бере табаку, — лихо буде! Так ні! ти вже розумниј з біса чоловік удавсьа: знајшов, шчо це плетки бабські. Біжи ж мершчіј на плантаціју та жени Катрьу до дому!“ Јак опарениј, дід біжить на плантаціју.

Не меншиј переполох був і в панських горницьах. Прислуга покидала своје діло ј розбіглась по селу, аби не бути в панськім дворі, јак будуть „записувать“. Казали ј про „маніхвест“, (про нову вольу) котриј був у жандарма, та тој би то јого зховав, підкупленнј панами. Привід до такојі чутки дало те, шчо скоро післьа того, јак пријіхав статистик, до јого пријшов один пан і пробув у јого з півгодини. Все село неспокојілось, поки статистик пробував у јому. Цікаво, шчо гвалтувала тільки жонота та хлопці, — а чоловіки держались оддалека ј не мов смјались над „бабами“, не мов вдержувались, чекајучи, шчо далі буде.

„Такиј переполох в с. Кукшині підньавсь до видимости тільки через пријізд статистика, — а в загалі неспокіј тепер повсьудниј: всі ждуть чогось, то нових наділів, то повертаньньа крепацтва“.

Звісно, такі чутки можуть ходити серед наших сельан тільки через јіх темноту, при котріј вони не можуть знати того, шчо справди може вијти од теперішнього державного начальства, а чого не може бути, а тільки по својіј думці полохајутьсьа, коли б не сталось те, чого вони не льубльать, та ждуть того, чого вони самі бажајуть. І тут не помагајуть ніјакі вмови письменних льудеј, бо јім, јак панам, наші сельане звичајно не вірьать. Так напр. багато не вірьать тому окружному листу бувшого міністра Макова, котриј велів скрізь читати, шчо ніјакојі землі царь дальше давати не буде проти тіјі, шчо надана була крестьанам, јак вони виходили на вольу післьа 1861—63 рр. Багато крестьан думајуть, шчо цеј лист вијшов од панів, а не

од царьа. Та до того ј јого не вміло ростолкувати начальство. Так напр. нам пишуть про те, јак Маковськиј лист читав і појасньав ісправник в с. *Дерiачівці, бердичівського повіту,* кијівськоји губерніји. Два дні ждала громада ісправника, — а на третіј він пријіхав, прочитав міністерськиј окружник, — а далі сказав од-себе таве:

„Всемилостивѣйшій монархъ самъ больше о васъ заботится, чѣмъ вы сами о себѣ. *Онъ хочетъ васъ матерьяльно обезпечить.* Вы, можетъ быть, ожидаете новаго надѣла земли; но вамъ не будетъ его. *Надѣла,* говорю, *не будетъ, не будетъ, не будетъ!* А потому, господа, не бунтуйте, какъ въ другихъ уѣзлахъ: теперь три уѣзда взунтовались, они хотѣли новаго надѣдз земли. *Мужики размножаются, все равно какъ поросенки*; если бы вамъ и дали теперь земли, то черезъ нѣсколько лѣтъ опять размножилось бы людей и опять бы вамъ не хватало земли, а *государь-императоръ не имѣетъ больше земли*: всю вамъ уже отдалъ!“

Крестьане розіјшлчсь, нчого не зрозумівши. окрім того, шчо јім казано про росплод. „За шчо він нас обідив? хиба ми свині?“

Јак же хто з крестьан справди переконавсь, шчо од царьа не буде наділу землі, ті прьамо вже говорьать і проти царьа. Та ј у загалі, хоч дуже потроху, та крестьане починајуть добиратись думками ј до самого вишчого начальства, шчо ј од јого нема шчо ждати добра, шчо воно одповіда за все зло, котре робльать менші начальники ј за те здирство, котре терпльать крестьане. Проти меншого начальства крестьане вже починајуть виступати прьамоју силоју. Најбільше, звісно, сперечајутьсьа крестьане з урьадниками, котрі допекли народові. У нас јесть кілько листів, котрі росказујуть, јак крестьане бјуть урьадників, — та ми јіх не печатајемо, бо про це було говорено навіть і в россіјських газетах. Ми приведемо один тільки лист з *гајсинського повіту*, подольськоји губерніји, бо в ньому видно показ того, јак уже знаходьатьсьа поміж сельанами льуди, котрі сами по собі, своједу думкоју звјазали до купи все начальство, од урьадника до царьа.

„В м. Рајгороді серед јармарку (в 1880 р.) вјіхав між народ верхи урьадник Надеждин з с. Кропивноји, з поповичів, і почав бити льудеј нагајкоју за те, шчо не давали јому грошеј і не знімали перед ним шапок. На своје лихо Надеждин наскочив на салдата. Тој стьаг јого з конья; — тут кинулись крестьане ј почали бити урьадника, аж поки јого не визволили родичі јого, попи, ј не сховали в жидівськіј школі. Тільки ж не забаром народ кинувсь туди, вхопив урьадника ј потьаг јого до Дністра топити з скелі. Та тут јого отборонив наспівшиј становиј з

соцькими. За це діло арештовано 12 чоловіка і між ними волосний писарь, на котрого Надеждин навів, шчо той би то призводив льудей проти нього. Кажуть, шчо кілько свідків росказали про писарьа таке, шчо йому мусить бути не добре. Він би то збирав громаду і питав йіїі, мов би од начальства: „якого ви, громадо, хочете царьа? чи такого, шчоб вибирала і зкидала громада, чи такого, шчоб заказував своїу власть дітьам?“ — А громадьане б то одказували, — шчо „негарно буде, як буде царь виборний, бо буде знать, шчо скоро його царство минетьсьа, — та буде дуже красти, — та знов не добре і не вибирати, бо буде дбати дітьам“. Писарь цей один з тих льудий, котрі тепер показуйутьсьи проміж нашими сельанами, шчо без усьякого товаришуваньиьа з письменними бунтовниками, сами, бачучи льудське горе та неправду, доходьать до думки, шчоб перемінити теперішні порьалки. Це свого роду штундарі, тільки не в церковних справах, а в громадських.“

Як почина бояться начальство зросту в сельан думок об тім, звідки йде неправда та здирство, показуйе случай, про який пише лист з ***конотопського повіту*** черниговської губернії.

„Літом в 1880 р. в шинку села С. зібралось чимало народу і почали розмовльати про те, шчо дорога горілка. — „Це все жиди робльать“ казали дейакі мужики. — Які жиди? хиба ми накладаємо акциз? сказав шинкарь; це ж царь робе! А коли б не було акцизу, то не була б і горілка дорога. Царь винен, а не жиди; з нього і питайте!“ Тим було і скінчилось. Та через кілько день прийіхали в шинок з Конотопа жандарми, переглянули все; нічого, звісно, бунтовського не знайшли, — а жида все таки арештовали, як „підбивайушчого до бунту проти царьа“ і повезли в Конотоп, а потім в Чернигов“.

Шчо там зробили з шинкарем, не знаємо. Тільки тепер власне, коли скрізь на Украйіні мужики сперечайутьсьа з жидами за здирство, подібних розмов мусить бути чимало, і жиди по неволі мусьать проповідати „проти царьа“. До того ж акцизи де далі, все більш ростуть. Недавно знову прибавлено акцизу на горілку, — а тепер знову ждуть прибавки акцизу на табак, котрого багато сіюуть на Украйіні. „Скоро і з курей братимуть акциз“,— говорьать крестьане в Борзеншчині, гльадьучи на те, як акцизники обмірьуйуть табачні плантаційі.

Межові бунти 1880—1881 р. в Чернигоршчині та в Киівщчині, а надто те, шчо в тих бунтах царьске військо посилалось проти мужиків за панів, мусили підкопати в наших сельан думку про те, шчо царь за них стоіть, бо наші сельане думайуть, шчо війська не можна посунути без волі царьскоіі. Звичайно про ці бунти пишетьсьа мало, — а через те може здатись і ось

цей лист про один бунт в 1880 р. в с ***Жидівські Стави, кијівського повіту***:

„16 августа јіхав ја на параході з Кременчуга до Кијіва; у Ржишчеві сіло на параход шестеро жандармів з офицером Судејкиним. Офицер сів в 1 клас, а салдати сіли на чердаку ј розмовљали прильудно про те, шчо було там, звідки вони вертались. В с. Жидівські Стави ј у трьох сусідніх селах крестьане повстали проти межуваньња. Начальство послало туди сотњу козаків (донців). Губернатор (Гессе) звелів було, шчо б козаки нічого не брали, окрім птиці та хліба, — але скоро козаки, за дозволом губернатора, почали брати овець, тељат і навіть волів. Народ не стерпів, зібравсь в Стави, побив старшину ј писарја. Пријіхав губернатор, — і став говорити, шчо він од царја ј може сказати људім правду про земљу. Људе кричали: „нам не треба грбернатора, а треба землі“, — ј криком заглушили слова губернаторські. Тоді губернатор звелів громаді поділитись по селам. — „Ми всі з Ставів і всі за одно!“ кричали људе. Губернатор звелів козакам пітти „в нагајки“. Громада поділилась по селам. Старшина почав показувати призвідчиків, котрих тут же сікли різками. Давали ј по 250 і ј добивали до полусмерти. Арештантами наповнили кілька комор. Пісља того козаки зостались, а жандарми ј поліцејські вијіхали.

„Росказујучи про це, салдати прибављали своји думки, котрих, певно, навчило јіх начальство: — все можна, не гріх; гріх тілько чоловіка вбити, та јти проти начальства“.

„Далі ја довідавсь, шчо крестьане в Ж. Ставах ворушились шче в маји через те ж межуваньња; — побили вікна в старшини, писарја, в попа, де стојав землемір, похвальались на цих усих, а старшину трохи не вбили. Постој козаків (екзекуција) до кінцја обідрав крестьан. Село Ж. Стави — полковника Пріснухина, коло Кагарлика, мајетка генерал-губернатора Черткова, де в 1879 р. була теж екзакуција“. Генерал Чертков, сам царськ:ј чиновник, посилав вијсько проти крестьан в своји власн:ј з ними супоречці!!

Це ж мусило кинутись в очі ј крестьанам і самим салдатам. Через такі случаји ј через усе те, шчо бачать за остатні часи салдати, серед них пошана до царського начальства ј до самого царја примітно вменшујетьсја. Јак јавниј доказ тому, приведемо частину з листу з ***борзенського повіту:***

„Один салдат, котриј вернувсја до дому з служби при полку, шчо в Гадјачі, — росказував тут сељанам, шчо в јого полку 150 чоловіка не захотіли брать медалі за поход в Туречину, а прохали землі. Коли јім полковник сказав, шчо цього не можна, ј знову сказав, шчо б брали медалі, вони сказали, шчо не хо-

ьать jіх брати. Тој же салдат росказував, шчо салдати недольні царем, за те шчо тој „перед војнојў без шапки прохав: діти, постіјте за мене! не лишу без нагороди“, — а післьа воји j забув, даје тільки медалі, та j за них вибира з салдатського жалуваньнья гроші.“ Серед народу теж починаєтьсьа небра думка проти царьа, найбільш через окружник міністра Маова, шчо землі більше царь не дасть. В с. Адамовці мені самому доводилось чути: „еге! тепер бачимо, шчо j царь за панів уку тьагне; так ми j сами своје найдемо!“

Такі були думки сельан перед тим самим, jак таки царьа лександра II вбито в Петербурзі 1 марцьа 1881 р., j перед им, jак по всіj Украjіні почавсь рух проти жидів. Цеj же рух оч і не прьамо, а все таки противудержавниj, бо жиди на краjіні майже шчо збіршчики податків длья державного скарбу е тілько тим, шчо власне збираjуть акциз за горілку, jак проjуть jіjі, а j тим, шчо вони одні купуjуть мужицьке збіжьжьа, к поліціjа збира недоjімки, j вони даjуть мужикам за одробіж та за проценти гроші на податі в казну j акцизи (напр. табаку). Так противжидівськиj рух безпремінно мусить повернутись в прьамішчиj противудержавниj рух, — і тим більше, чо царське начальство j вііська мусить же заступатись за жив, бити j карати тих крестьан, шчо руjнували жидівські матки. Цікаво, jак сами собоjу прості льуде звели в одно: руjноньнья жидів з „студентами“, ворогами царьа. Про це росказано іж инчим в листі, котриj приводимо далі, — а ось нам пише ин молодиj чоловік, котриj скоро післьа руjіни жидів в Киjівчині проjіздив там по залізниці: „Тут (в Петербурзі) трудно озмовльать з льудьми. На Украjіні не то: напр. коло Жмеринки заговорив з одним робітником, він признав в мені студента, -і коли ja спитав jого за „побиваньнья жидів“,—він мені сказав юсто: „не жидів треба бити, а тих, хто дозвольа жидам нас абувати та обманьувати, — а надто тих, хто отдаје своjі матки жидам в аренду“.

Ось *лист з Киjіва*, писаниj скоро по *смерти царьа Александра II* j зараз післьа *руjіни жидів:*

„Темниj, вельми темниj наш мужик і тим то (усьакиj це знаје), - так погано відноситьсьа він до проповідачів усьаких незрозулих за-дльа jого думок. Jак і кожниj чоловік без просвіти, він загльада далеко навкруги, а бачить лихо тільки більа себе; jтьажчим ворогом своjім через це вважа він найблизчих здирків: панів (помішчиків), жидів і т. и. Цих він ненавидить найльш, і на цих здавна в jого чухаjутьсьа руки. На ворогів, же j більш шкодливих, на вишчиj урьад, то шчо, народ уже не зверта уваги, бо не розуміje jіх і не бачить jіх безпосе-

редних здирств на собі. Шчо ж до найтьажчого, але і найдальшого здиршчика, до царьа, то цьа народньа бајдужисть переходе вже аж в повагу і шанованьнья.

Винуватити за це народ ні в јакім разі не можна. Треба ж і јому мати ідеали, треба бачити в чому небудь світле божество. Церковна віра зменшилась або до забобонів, або до тупоји жидівськоји формальности, а треба покладати на кого небудь надију, треба бачить де небудь спасителья (спаса) від тьажкого несчастного свого житьтьа. І дьакујучи вековіј науці попів з јіх свьатим словом, кулакам справників, а инколи навіть дејакім панам революціонерам, цијеју јединоји народноју надијеју став і тримајетьсья царь. На цього земного бога народ дивитьсья з такоју ж нерозумноју вірою, јак і на небесного. А відсілья така не мудра народньа думка: „царь усе б зробив за дльа народу, він прихильниј навіть і до *слушного часу*, та коли ж пани не хочуть, не дајуть јому волі і навіть хочуть јого вбити. (Старого вони вбили окрім того шче і за те, шчо він зничтожив крепацтво). За дльа цього вони підмовльајуть своји синів-студентів". Така народньа думка всьуди панује і бути тепер на селі не тільки пропагандісту, а навіть просто вивченому чоловікові сумно і навіть не безпечно. Кожниј дивитьсьа на јого, јак на харцизьаку-душегубцьа. Втішать же себе тим, јак дејакі наші революціонери, шчо це все підмова урьада та попів, шчо вірноподданські адреси, бијки студентів і т. и. — це все вчинки поліциј, — оптімізм, тај прерожовиј. Льуд наш темниј і нельубов јого до своји же таки заступників, до молодіжі — річ більш, ніж доказана.

Тільки ж додам, шчо крајіна наша велика і льуд в ній не однаковиј, так шчо треба дуже стерегтись того, шчо б не вважати повсьудним те, шчо бачив в одному, двох і навіть більше кутках. Так напр. мені казали запевно, шчо під Немировом льуде трохи не раді тому, шчо царьа вбито. А в часи рујіни жидів в самому Кијіві, можна було бачить, шчо народ зовсім не такиј неприхильниј „студентам" і розуміје, шчо вони таки бажајуть јому добра,

Діло це (рујнованьнья жидів), јак казали і усі роспитујемі мноју свідки, у своји підставі ні релігијноји, ні національноји ненависти мајже не маје. Першиј доказ цьому тој, шчо не тільки не побито жадного жида, але і бажанья такого не зјавльалось, і це велика диковина при тому стані, јакого тримајутьсьа жиди. Другиј доказ, шчо потім зачипили таки і руських дукачів (економију гр. Горчакова, Кочубеја, Терешченка), і на решті третиј, шчо чули такі розмови, јак „розрујнујемо жидів, а далі доберемось і до рьасників, та сіртучників", ніде не було чути, шчо бјуть мовльав „невіру", а јак шчо і обходили будинки, де ви-

ставльали ікони (це між инчим робили j жиди; на одному вікні був навіть приліпленниj папір з надписом: „ішдешъ рюшкіи“; навдику хто повірив цьому), то це тим шчо хтіли перш покінчити з однійеjу фракційеjу здиршчиків. *)

Значить повстаньнья вийшло майже з однійеjі економичноjі ненависти. Руjнували будинки, розбивали дорогі речі, хрусталь, зеркала, фортепjана и т. и., рвали папірові гроші j з особливоjу радістьу усьакиj папір, лічучи jого за вексель, і подібні жидівські документи. Але грабувати дijачи не тільки зважувались, а j другим не давали j навіть чути було такі речі, шчо „гидко користуватись такими грішми, або крамом“. Виносе напр. один голову сахару і шуткуje: чи не хоче хто поживитись за дешево? протьагуjутьсьа кілька пар рук, але він регочетьсьа і бje голову об каміньнья. Далі другиj таска сукно, і хоч знов протьагуjутьсьа кілька „предупредительних“ рук, навіть панських, шчо приjшли зробити невеличку несподівану економіjу в своjіх росходах, але він гордо розрива jого на шматки. В загалі ж діло бувало так: підходить купка дijачів до крамарні, і, дознавшись, шчо вона жидівська, котриj небудь з них бje прьамісінько кулаком по замку; замка jак не бувало, другиj мітьтьу лама двері j вікна (свідки росказуjуть про незвичajну силу ватажків), потім того ватажок обертаjетьсьа до громади: „работajте, братці!“ свистить у jакійсь цінок і з купкоjу відходить до другоjі крамниці. В лавку ж суне поліція j публіка поживитись і поламати. Іноді сами дijачі розбиваjуть усе до канцура, jак здибаjуть дуже багатиj магазин або будинок. Організація діла шче б то трохи j зjавльаjетььа, але зпита на живу нитку, більш на солідарності усіх.

Грабував тільки усьакиj збрід, котриj не мав нijаких звjазок з дijачами, а найбілиш козаки-донці та поліція. — Jак акули за кораблем, ходили поліцejські слідом за повстанцьами. Дивились завше спокійнісінько, jак ламали крамарньу, а потім перші кидались туди j тьагнули, хто шчо міг та хотів. Один, кажуть, охвицер, побачивши у вікні поліцejського „крьучка“, грабуjушчого j пjушчого шчось, не стерпів і страшенно побив jого. Другиj факт росказував мені звошчнк. Стоjіть він з дрожками коло крамарні, вже розбитоjі, коли це вискакуje відтільа пристав і кида на дрожки дороге одijало. Публика радить везти до дому: згодитьсьа, мовльав; звозчик було j поjіхав уже, коли це вискакуje знов тоj таки самиj пристав і з криком: „стоj, сукин син, ja j сам сумьеjу прибрать!“ потьаг до дому. Грабували шче

*) Тільки в jідному місті jакійсь москвин казав, шчо жиди підкупили вбити царьа; за те jіх треба бити.

неменьш донці-молодці. Вони навіть і з конєј не трудились зла зити. Навішчо? Прьамо настромльа на піку усьакиј крам та ј хова по кишеньах то шчо. — Повстанці ж, знов кажу, самі ј не крали ј не били жидів і дивились на своје повстаньня, јак на діло чисте ј правдиве.

Прихильні жидам часописі кричали, шчо це не економичне повстаньня, а просто розбіј пјаного народу, шчо били москвини, котрі мајже ј не знајуть, шчо таке *кулаки* жиди, і шчо ј арештовані најбільш москвини (кацапи), але це брехньа. Усі свідки, јаких ја роспитував, кажуть шчо москвинів були дуже не великі купи, шчо було більш навіть сельан-хліборобів, і шчо були все кијівські мішчане, котрі ј одежу вже носьать німецьку, ј у мові різньаться від украјінців-чистих. але національність котрих і родину не трудно шче роспізнати.

Діло було чистісінько економичне, і на такому грунті, при таких підставинах просто гріх було нашим революціонерам не вмішатись і не повести перед. Заводьать наші „народники" чигиринську справу, де приходитьсьа, јак то кажуть, навіть кривити душеју, розводьать теоріјі, шчо перше јіх діло у бунтах, чекајуть тільки більшоји міцности та моги, шчоб почати јакијсь темниј та незрозумілиј народниј террор, шчоб јідним боком був схожиј на „благотворітьельноје дьело", а другим на.... нісенітницьу, упирајутьсьа навіть на ірландськиј аграрниј рух, а своје діло пропустили. Далі вже було ј кинулись та, јак кажуть, в свиньачиј голос. Коли вже не тільки прошов „момент", але ј справа всьа була задушена. Навели силу вијська, москалі почали стрільати, багатих жидів було оціплено (коло Бродського стојали навіть гармати), багацько було заарештовано, ј усьуди почавсьа козацькиј террор. Цьому христольубивому војінству, славному својім вірнопідданством, тепер најбільш даје віри урьад. Чи побити нагајками студентів, чи всмирити бунт, чи охоронъати јакого небудь Гьуббенета,—усе це шчиро сповньајуть донці-молодці. І тепер треба було бачити, јак ці звіри кидались на безвинну навіть публіку. Били всіх, не розбирајучи, ј по чім попало. Кілька мојіх товаришів і досі чухајутьсьа. На Жильанській вулиці всі, тікајучи від козацьких нагајок, перескочили через невеличкиј паркан, шчо був на шчастьа близько; тоді козак, розігнавшись, конем виломав тој паркан і всі козаки кинулись бити старих і малих, і жінок, і лежачих, не дивльачись. Одного шевцьа так побили, шчо він, сердега, притулившсьа до паркана ј, кажуть, гірко, гірко заплакав. Тоді јіден з цих башибузуків московського царьа прибіг до нього ј з коньа вдарив јого в груди тупим кінцем спису так, шчо тој так і покотившсьа до долу.

Слава руському оружију!!....

А јак би народ був зорганізовавсьа, то наврьад дозволив би такі звірські вчинки. Були, кажуть, де хто із паничів на ділі, але більш по власній своїй волі, а јак і треба кого небудь дьакувати, то це кількох робітників-соціалістів, котрі таки мали дејакиј вплив. Але шкода та ј шкода, шчо не було порьадком льудеј интелигентних, котрі б і організували діло, і перед повели, і зробили б більш розумним це повстаньња: зовсім не слід було розбивати вбогих жидів, хоч без подібних хиб і не можпа в такім великім ділі.

На скільки ж молодіж мала б вплив на льуд, показујуть кілька фактів, по котрим видно, јак народ вважав себе на цеј раз солідарним з неју, з јакоју ласкоју відносивсь до неји ј далеко вже не дививсьа, јак на злодіјів. Це, здајетьсьа, першиј радісниј за дльа нас факт такого рода, та всі наші народники јого пропустили. Јіден із мојіх пријателів, вештајучись усьуди, між инчим стојав біля бакалијноји крамарні, коли це виходе один із рујнујушчих з повноју жменеју фиников і забачивши мого товариша: „на, каже, братець студент, попојіж“. Цеј узьав трошечки, а тој знов до јого: „чого церемонишсьа, брат студент, бери більш“, і це все з такоју братською ласкоју. Далі того ж таки мого знајомого побачили з розхрістаним коміром сорочки: „а, кажуть, поработав таки, братець студент, — душно стало“. Цеј почав було казати, шчо він тільки дивитьсьа, так куди: „ну, признајсьа, поработав?“ І це знов таки по братському з ласкавоју всмішкоју. Другиј мij знајомиј јшов од Дніпра, то јому все радили підти перемінити штани на нові на Подолі. Мені теж один возницьа казав, шчо в бунті були ј студенти, бо це нарьачиј, каже, народ. Та ј у загалі всі, починајучи з генерал-адјутанта Дрентельна і кінчајучи простими хліборобами, були запевні, шчо тут не без студентів (не було тільки доказів). А јак же було при такіј запевности не відноситись з ласкоју до молодіжі, коли чистісінько всьакому льуду: панам і мужикам, украјінцьам і чужинцьам, студентам і урьадникам, жінкам і чоловікам одинаково пријшлась до вподоби цьа бијка жидів. Јідучи шче в Кијів, ја дивувавсьа цій загальній згоді публіки в вагоні. Наче всі вмовились навмисне. Помішчики польаки радијуть, сельане украјінці радијуть, артіль москвинів теж, і тільки гусари, шчо јшли здајетьсьа в Житомір, раділи вже не за бијку жидів, а шчо мовльав јіх шабльам буде робота. (Сумно стаје, коли бачиш, јак наше вијсько відрізнилось від народу і споганшало). Звозчики кијівські жалкували тільки, шчо „јіх хазьајін запер і не пустив погульати“. Студенти ј курсистки, ці најбільш гуманні льуде, раділи теж, і тільки урьад, жиди та дејака пресса „ізвергали хулу всьаческу“. „Заря“ навіть почала брехати ј инсинуірувати

j за своје откровенне жидівство зразу страшенно огидла мололоділжі. Тільки одно лихо, — котре примушује журитись всіх, хто проти жидів: прийшлось бути солідарним з ..... „Кіевлянином“.

Ми додамо од себе, — шчо такім льудім, јак наш дописувателъ, можна було так поставити себе, шчоб не бути за одно з „Кіевлянином“. Дльа цього треба було зарані знати, шчо не забаром буде повстанньа на жидів, та впорьадкувати хоть невеликі гурти, в котрих би були робітники жиди j христијане j котрі б пускали думку, шчо скривдженим льудім усіх вір і пород треба б бути за одно проти здиршчиків. Такиј гуртик і думав скластись в Женеві з кількох жидівських і украјінських соціалістів і мав печатати книжки з такими думками на жидівськіј мові, — та јого не піддержав на Украјині ніхто, — і так усе діло звелось на саму розмову. *) На Украјині тільки небагацько жидів в Јелисаветграді, шчо зложили з себе „Библијське Братство“, видали лист, в котрому писали до жидів, шчо јім випало таке лихо за те, шчо не хотьать взьатись за честну працьу. Вони ж попробували зијтись з украјінськими штундовиками, котрі обіцьали јім помогти, јак жидівчькі братчики возьмутьсьа за хліборобську працьу. Цьа розмова жидів—библејських братчиків з украјінцьами — штундовими братчиками — шче маленьке зернятко, з котрого колись вијде велике дерево, під котрим робучі жиди j украјінці побратајутьсьа на спільну працьу j на спільне повстанньа проти здиршчиків жидівських і христијанських. Поки шчо „студенти“ мусили б ширити думку про таку спільність і між бідними жидами, j між крестьанамя та робітниками христијанами.

Другиј довгиј лист, писаниј до нас з *лівого берега Дніпра, з черниговськоји губерніји*, — зачіпаје теж і думки сельан про царьа j про „студентів“, — росказује де шчо цікаве про те, шчо дијетьсьа тепер по селах з поводу шуканьньа „бунтовників“, — та окрім того росказује j про иншу річ, зза котроји тепер багато је неспокоју на Украјині, — про попівство:

„Вам цікаво знати дешчо про теперешньє украјінське село. Ось вам село в черниговськіј губерніји, в одному з південних хліборобних повітів, верстов з 20 од города j з 10 од станціји залізноји дороги. Більшина народу в нім козаки, потім казенні крестьане, меншина — колишні панські; всього з 2000 душ. Живуть спокијно; пан тільки один. Піп стариј, служить тут уже 40 років. Піп добивајетьсьа, шчоб јого слухали льуде, јак не-

*) Дивись про це в нашій книзі «Историческая Польша и Великорусская Демократія», стор. 445—452.

вільники господарьа, шчоб јому всі кланьались трохи не до землі, великі ј малі. Таксу він положив за вінчаньня найменше 15 руб., за похорон 1 руб. Треба сказати, шчо піп уже років з 30 јак вдовіје, ј дітеј маје одну дочку, котра давно вже замужем, так шчо јому б зовсім не слід було б обдирати льудеј. Піп мішајетьсьа в усьакі крестьанські справи, — плодить плетчиків і доносчиків. Він дуже недовольниј всіма перемінами, шчо зроблені за царьа Александра II, а вже про тих, хто хоче нових перемін, і казати нічого. Батьками всіх бунтовників він вважа Шевченка та Іскандера (Герцена). Сам він почав доносити шче в 60-ті роки, коли в јого село долья занесла одного украјнольубцьа, „хохломана“. Цеј „хохломан“ намовив громаду просити, шчо б попа переміпили, та піп підсипав грішми, ј архијерej јого зоставив на місці. Тоді то піп і почав писати доноси ј на украјнольубцьа, ј на мужиків, шчо з ним дружили. З того часу він навкруги прославивсь, јак доносчик, і јого бојатьсьа. Він памјата шче Шевченка ј росказује з злостьу, јак тој јіздив по панах, јак мальар, та вибирав льудеј собі до вподоби, дльа бунтовства.

Звісно, шчо теперішніх бунтовщчиків, „нігілістів“, шчо вбили царьа, піп ненавидить і каже, шчо јіх мало вішати. Всі світські сельські учители, по ньому, — нігілісти, або ліпше сказати, јому так здајетьсьа, шчо хиба тільки станові пристава не нігілісти.

Про других попів, з котрими ја познакомивсь, або про котрих ја чув, можу сказати, шчо між ними трудно знајти навіть просто приличного чоловіка. Більшина або такі попи, јак отој стариј, або пјанижки. Дістајуть же вони најменше 1000 руб., тоді јак сільськиј учитель за своју працьу најбільше маје 300 руб.

Пан тут молодиј; не давно дістав тут спадщчину. Він був в университеті, — читав закордонні соціалістичні писаньня. Јак тільки почав господарьувати, то заложив було свій шинок і чајну дльа мужиків, — але скінчив тим, шчо чајну закрив, а за шинок взьав з жидів одступного (жидів в селі 3). Він довольниј своїм господарьуваньньам, тільки жалкује на то, шчо нијак не може завести „сердечних стосунків“ з мужиками. Він нијак не може помиритисьа з тим, шчо мужик, котрого він годује добре, инколи переплатить јому копијку, дасть позичку, посадить з собоју обідати, почестује чајем, — все таки дивитьсьа на јого, јак на пана ј не платить јому такоју працеју, јаку мужик може робити тільки тоді, јак би він јіјі робив на својему власному господарстві, ј не стереже јого добра, јак свого. З попом цеј пан старајетьсьа вдержати пријательство, — дльа чого? хто јого зна! В решті в цьому чоловікові, не гльадьучи на јого освітність і де в чому шчирість, вже бачиш початок бајдужести до

всьакого громадського діла, до всього, шчо виходить по за його господарство. І таких льудей ја знају не одного по наших селах. Чимало одначе јесть по наших селах і таких, котрі дуже вільнодумствујуть, поки не доходить до јіх кешені; таких најбільше јесть між управителььами в багатих панів. Між малими панами јесть і такі, шчо більш сами ведуть своје господарство, ніш најмајуть робітників, — та јіх не багато, ј з мужиками вони держать себе так, јак і инші пани. — Ось вам пани ј панки нашоји Лівобічноји Украјіни.

Про мужиків можна судити по тому, јак вони думајуть про такі напр. речі, јак вбивство царьа. Більшина думаје, шчо це зробили пани,котрі розсердились на царьа за ввільненьня крестьан, а шче більше за те, шчо він би то хотів земльу переділити так, шчоб кожному було стільки, скільки хто здоліје обробити власними силами. *) Пани мусили б мати право најмати по одному погонічу. Справи державні цікаві всім мужикам, та вони не мајуть часу про них толкуватись і думати. Дльа того треба мати таку земльу, шчо б не самому обробльати, а статати в најми. Јесть і такі мужики в наших селах і на них можна бачити, јак јіх навчајуть освітніщчі льуде.

Ја знају в селі С. мужиків, котрих можна назвати вченіками попів, ј других, котрі навчились од „хохломана“, шчо ја про јого згадував. Зразком перших служить один мужик, — сказати просто, — особа препаскудна. Вже јак тільки пријідеш в село, то зараз јого ј запримітиш хоть би по синьому піджаку, в котрім він ходить. В кешеньах того потасканого піджака повно паперів, усьаких јабед і прошеній, котрі він пише в усі усьуди. До всьакого пријіжджого він непремінно пријде — „прочитати в серці“. На полі він не робить, — а најмаје јого льудім, сам же живе јабедами та здирством та тим, шчо стаје „гонцем“, то б то помічником сборщика податків, по наказу станового. Здира він між инчим бідних жінок, котрі ловльать рибу на ставочку, шчо коло јого землі: він з них бере одежу, одробіток та шче ј могоричі, бо сам він пјаницьа. Поки він не зньухавсьа з попом, то не раз јого ј били, навіть сікли в волості, а раз хлопці трохи не втопили в ополонку ј пальці јому поперебивали. Тепер він пријетель попа, ј за јого ј становиј, і јого бојатьсьа. Подружившсьа ж він з попом на доносах. Јак пријшов час, коли доноси пішли в моду, — пішов у гору піп, — за ним і наш мужик „јурист“. От уже третіј рік јак він ловить по селу бу-

*) Цікаво б знати, про јаку силу тут думајетьсьа: про саму льудську, чи ј про скотину ј плуги ј т. и., котре маје јака сімја? Здајетьсьа, шчо про останче. *М. Д*

товшчиків, соціалістів. Найбільше вдідаєтьсна він до вчителів, до котрих лізе в хату всьакими способами. На одного вчителя, з котрим јак звичајно, не годивсьа піп,— нијак не вдавалось навести бунтовства, — так јурист чипльавсьа до јого на улиці, лајав јого, збирав пјаниць, шчоб јого побити. А ось вам примір того, јак мужик-јурист ловив пројизджого соціаліста:

Зајіхав недавно в село один учитель московськоји гімназији, шчоб побачити свого знакомого. Стрітив јого „јурист“ і закликав јого до себе стати на квартиру, шчоб пождати того знакомого, бо јого не було на тој час дома. Прижизджиј дав хазьајіцу-јуристу свій пашпорт, а тој, вкупі з старшиноју надумались, шчо тој пашпорт — фальшивиј, бо, мовльав, не ма на јому приміт, а також, шчо, мовльав, дано білет 5 числа, а 7 вже чоловік і в Черниговшчині (бо залізницеју прижіхав). Тим часом прижизджиј роздумав ждати знакомого ј најма звошчика везти јого до залізниці за 1 карбованцьа, та за чај заплатив јуристові 1 карбованцьа ж. Јурист з старшиноју рішили, шчо чоловік кида грішми, значить вони не јого ј значить тут не чисто. Вчитель јіде на станцију, а јурист на полустанок казати жандармові, шчо, мовльав, пијмав „крамольника“. За вчителем почали догльадати, а јуриста з курјерським појіздом одіслали назад. За такі вслуги становиј помага јуристу в јого јабедах і здирствах.

Шчо за льудина оцеј јурист, прижатель попа ј станового, — видно з того, шчо він своју жінку півечить без жальу, наводьачи на неји, шчо буцім то не вірна јому. Раз дојшов до того, шчо хотів показати, шчо маје право казнити жінку: положив јіјі на колоду ј замахнув сокирожу, — та тільки вдарив не по голові, а по косі!...

„Прижатель „хохломана“ зовсім другиј чоловік. Перше, шчо кидајетьсьа в јого в вічі, це повага до себе, невступность нікому свого права. З попом він на ножах і навіть сидів через попа шче в 60-ті роки в тьурмі. Такі ж і сини јого, коли шче не гострішчі. Треба сказати, шчо держатись, не вступајучи свого, перед сільським начальством, помага цим мужикам і те, шчо вони заможнішчі од других. Розумијучи це, вони бережуть своје добро, не дуже то розшчедрьујутьсьа перед сусідами, і јіх не дуже льубльать на селі. Та все таки вони встидајутьсьа ј обирати льудеј чи сьак, чи так. Те, шчо робитьсьа тепер в Россији проти царьа, ці мужики добре розумијуть.

Низче цих вчеників „хохломана“, та все таки вишче од загалу сельан треба поставити кількох мужиків і між ними одного звозчика. Це льуде бідніщчі, ј через те не можуть держати себе так згорда перед начальством, јак хохломанськиј прижатель, та все таки не клањајутьсьа нікому в појас. Своје добро бе-

режуть, та не так дльа себе, јак дльа сімјі. В сімјі ж льуде шчирі, тихі, льубјазні. За царем жалкујуть, та жаль јім і льудеј, шчо начальство вішаје“....

Оці образи сельан не зовсім такі, јаких би бажалось гарьачим вольнодумцьам з освічених льудеј,— та все таки вони показујуть, шчо наші сельане далеко не спльать і шчо між ними јесть льуде, за котрих можна б вхопитись освіченим вольнолумцьам, шчоб перенести в украјінські села своји думки. Це ж саме видно ј по тим дописьам з Украјіни, јакі проскочили в петербурські газети на московській мові. „Народная Воля“ и „Чорный Передѣл“.

Ось шчо писалось з украјінського села в № 1 „Листка Народной Волн“:

„Можно было еще наблюдать произведенное событ.емъ 1-го марта впечатлѣніе въ его чистомъ видѣ. Шли толки о самомъ фактѣ, изъ устъ въ уста передавалась масса варіацій. По однимъ разсказамъ убійцы — паны, по другимъ — ляхи. Приведу одинъ изъ слышанныхъ мною и показавшихся мнѣ наиболѣе отвѣчающимъ народному воззрѣнію: „стріляли јого раз, заборонив јого бог: стріляли в друге, знов заборонив; теж було в третіј раз; а далі покликав бог Миколаја чудотворцьа ј других угодників, да ј каже јім: і шчо мені з царем робити, шчо не хоче він сам себе боронити; запевне він льудьам шкоду робе, шчо вони в јого стріляјуть. Јак тепер він не спокајітьсьа, то ја јого на цеј раз не заступльу, нехај вбјуть. — Отто ж јого і вбили“. Это объясненіе факта было пущено въ народъ однимъ старымъ дьякономъ. Трудно было опредѣлить среднее народное пониманіе факта по обращающимся объясненіямъ. Въ его же настроеніи можно было отмѣтить двѣ характерныя черты, именно: никакого сочувствія къ личности государя, никакого къ нему сожалѣнія и смутное ожиданіе какихъ то перемѣнъ въ своей жизни. Бывшіе крѣпостные обсуждали значеніе присяги такъ: „јак би ми лиха не наробили, шчо присьагнули. Чи не хоче він (царь), шчо б ми на јого робили, јак колись на панів? А може ј те, шчо в панів земльу одберуть,“— говорили другіе. Толки о землѣ стали усиливаться съ распространеніемъ слуховъ о „листах“ (прокламаціяхъ, которыя обошли всѣ сосѣдніе съ селомъ деревни и заводы). Говорили о министрахъ; „јакби бубули міністри із виборних, із тутешніх льудеј, воно б було лучче, бо царь јіх не бојавсьа б“. „Та вже шчось буде; доживем та побачим, јак воно буде“. — Этими выраженіями заканчивалась обыкновенно бесѣда“.

З Полтавшчини в 3 № „Чернаго Передѣла“ росказујетьсьа про розмову дописача з одним сельанином, одставним салдатом

з козаків про царьа, про вольу і земльу. Ось јак розмовльав тој сельанин:

„Не ја один, а је і другі, котрі думајуть, шчо на те стрільајуть в царьа, шчо б земльу от панів одібрать і мужикам отдать, а царь не хоче.... Ја, паничу, так думају: не треба панів, та попів, та і царьа... Він разсукин син об нас не клопочетьсьа; він думаје, јак би јому лучче було! Не треба займати тілько віру! бо це гріх.... Јак подумају добре, то і не знају: јак же воно без царьа житимемо.... Ја чув, јак був у москальах, шчо је така *расубліка,* де царьа не маје, тілько не знају, јак там живуть?“ — Я объяснилъ ему, каже дописач, какъ можно обойтись безъ царя. „Эге так.... воно виходе: јак оце ми старшину вибирајемо, так і тоді — замість царьа начальство: јак плохо буде, то замінить можно і вибрати друге... ...Мабуть, не обійдатьсьа без того, шчо б не взьатись за дрьучки, та і збунтоватись“.

„Другому чоловікові жалко крови, навіть царьа, і він каже: „Јак почују ја, шчо хтось встрілив в царьа, то мені страшно становитьсьа: ја у церкві на молебствіі все мольусь богу, шчо б вони утікли благополучно. Ја і думать бојусь: јак се можно льудину вішати јак собаку.... Не добре времја тепер. Јак послухать кругом, усі землі ждуть, бо дуже бідкујуть льуде.... Мабуть без крови не обійдетьсьа.... Ја чоловік смирниј, — не хочу приставати до тих, шчо хотьать земльу одібрати, та не хочу і іти проти них... Мені страшно думать об тім, шчо кров прольјетьсьа чоловіча.“

В 4 № „Чернаго Передѣла“знаходимо теж дуже цікавиј лист про думки сельан з Волинськоји губерніји:

„Мнѣ, жившему это лѣто въ деревнѣ въ шкурѣ интеллигентнаго питерца, только благодаря крайне благопріятно сложившимся для меня условіямъ, удалось сойтись на пріятельскую ногу кое съ кѣмъ изъ мѣстныхъ крестьянъ. Съ однимъ изъ нихъ Ф., служившимъ въ батракахъ у помѣщика, мнѣ приходилось довольно часто бесѣдовать по душѣ. Мужикъ онъ былъ семейный, лѣтъ подъ сорокъ, не бывшій нигдѣ дальше своего губернскаго города.

„Одну изъ такихъ бесѣдъ, дающую болѣе или менѣе опредѣленное представленіе о теперешнихъ ожиданіяхъ и намѣреніяхъ крестьянина, я и помѣщаю на страницахъ „Черн. Пер.“

„Какъ то вечеромъ встрѣтилъ я Ф. одинъ на одинъ, возвращающагось съ поля и по обыкновенію клянущаго свою судьбу. Чтобы завязать разговиръ, я спросилъ его:

— С чого се ви робите на пана, а не на свій двір?

— Еге! Хіба се ја робльу? Ні! Се нужда моја робить, јак

би не вона, прокльатаја, ја б зроду ні до кого в наймы не пішов, хоть міні два ста карбованців у літо давај. Землі нема зовсім у ме'іе, тілько j је, шчо всадьба, с того підеш не то шчо у наймити, а j на шльах з сокирою.

— А багато у вас у селі безземельних?

— Душ 25, а може j більше, да от јак: по ревізським сказкам у нас считали 64 душі, по дві десьатині на руку, се скільки буде?

— Без трошечки 400 десьатин.

— От бачте! А теперечки нас усіх більш 100 душ је,— четирьох десьатин на душу нема, та j шче не в усіх по рівну. У другого вже після тей самој ревізіjі пjать синків мужиками стали, а на них наділу нема, бо наділили тілько того, хто на пана робив. А батькові синки, шчо зіронькі на небі, усі рівни, усіх треба поділити; от, і дробить він дві десьатинки землі на пjать шматочків чи більш. А с сего шматочка треба душку jмати, шчоб жинка та j дітки ситі були, та j шче повинность треба платити... Коли се так шче років з десьать буде, тілько вмерти j останетьсьа. Усьа надіja наша на вijну.

— На јаку се вijну?

— Хіба ви не чули, шчо јак учнуть куроновати россійського царьа, то зараз Прусак та j китајський царь на јого вojевати підуть?

— А с чого-ж jім вojевати? хиба jім у себе нема чого робить?

— Про Прусака говорьат, шчо він ішче з давна хоче в нашого царьа шматок землі одібрати, да тілько раньше сего не було можно, бо в нашого царьа вельми вijська богато. А јак јего почнуть куроновати, пijде великаја бунтаціja, крестьане почнуть казенні та j панські землі одбірати, та проміж себе ділити, бо більше так жити не можна, — усьак хоче jісти, а jісти нема чого. От се јак начнетьсьа та самаја бунтаціja, нашому царьу не достане вijська j у себе управитись, а тут і підскоче Прусак. Треба буде на него вijсько посилати, а ми вже шчо захочемо, то j будем робити.

— Ну, а јак же-ж китајський царь у се діло впутавсьа?

— Еге, китајський царь то зовсім друге діло, тој не то, шчо Прусак: jему россійськоjі землі не треба, бо у него своjеj лишка је. Китајський царь нашу руку держить. Він спровідав, шчо у нас не вельми гарно живетьсьа крестьанам, шчо у нас висправники та j пани, шчо схотьат, то з нами j робьать. От се він і схотів у Россіjі, јак у китајській землі, крестьанську правду зробить.

— Шчось ја про сьу крестьанську правду у Китају нічого не чув? Јака вона такаја, шчо јіјі так схотіли?

— А такаја правда, шчо нема там ні јаких панів, ні чиновників, — усь поровнені, усьак собі пан, у всьакого земльа је, хто скілько сам робити може. Над усіми тілько је водин царь. Та тој царь не теје, шчо наш, він тільки ј у думках маје, шчо јак би јого крестьанам гарненько жилосьа.

— А шчо? чи јого громадоју ставльать на царство, чи јому післьа батька царствувати досталось, а післьа јого, јого син буде?

— От сего ми вже доподлинно(?) не знајемо; знајемо ми тілько, шчо він нас ослобонить хоче, шчоб ми жили, *јак наші діди*, (NB!)— вправльались своєју громадоју та ј радоју, земельки ні у кого не позичали, хлопців, синів наших крівних, у москалі не давали. Та ј ви може ј сами чули, јак у старе времьа наші діди вольними козаками жили, а россійських царів і в очі не бачили ј слуху нијакого про них не чули. Се вже, опісльа россійськиј царь нас брехнеју забрав. Да тілько вже за жидів приньались, а тутечкі зараз і коронаціја, — китајськиј царь пријде та ј почнемо тоді с нім вмісті землі забірати.

— Ну, а надільати сам він буде?

— Ні, і чого јому в се діло путатисьа, се вже ми сами поробимо.

— А јак же ви сіју переділку робить будете?

— Ми сами про сеје діло трошки проміж себе говорили, считали, по скільки прийдетьсьа на душу. Ја вже вам говорив, шчо у нас без трошечки 400 дес. надільноји землі је, та ј у пана 550, та ј він шче нашим багатирьам 100 дес. продав, — усього буде десьать сот. От се ми ј поділимо усьу земльу порівну, так шчоб усьакому по 15 десьатин було, а кому недохватка вијде, то у другім місті одріжим. Землиці у нас багато. Се у нашого пана 600 десьат. було, а ж је ј такиј, шчо по пьатидесьати сот і більш је. Тілько ми јім шкоди робить не будемо. От, і нашому пану ј јого сипку, дарма шчо јему усего пјать років, по пјатнадцьати десьатин дамо, нехај сами робльать. А то на пана, јого жінку та ј сина робить будемо за гроші, а на себе і своји діток вже дарма. Землицьу ми поділимо, ми поділимо громадоју; се вже ми сговорились, тілько вот наші багатирі не удумајуть, јак јім післьа сеј переділки гроші з пана взьати, которији вони јему вплатили за тіјі сто десьатин, шчо у него купльали. Може ви знајете, јак јіх з пана взьати?

— Ні, сіјі гроші вже пропали, бо пан не буде сидіти у селі, јак переділка почнетьсьа. Шукај јого, јак вітру в полі! Тілько мені думајетьсьа, шчо нічому сему не бувати, јак ви будете китајського царьа ждати, і до того времечка з жінкоју на печі

лежати. Раньше ви тоже говорили, шчо россійськіj царь вам вольу даруje. Ну, а шчо? дождалисьа царськоj волі, шчо по селах все за повинності пугоj льаскаje та j вашеj кровjу jак дрібним дождиком турецьку земльу заливаje?

— Ні, jакаja се вольа! тілько j je, шчо прежде пани нас били, а тепер чиновники бjуть та j грабльать, та j шче губернатор приказуje у наших хлопців стрільати за то, шчо вони наших кровопивців — жидів женуть.

— От се j от китajського царьа нічого не дождетесьа, бо у него своjі діла je. Та j шче не буде сего ніколи, шчоб царь крестьанськуjу руку протів панів держав, бо він сам над усіми панами пан, над усіми чиновниками чиновник.

— От се j у нас молодшиjі мужики та j хлопці говорьат, шчо нічого не треба ждати j од китajського царьа; шчо тілько тоді j буде крестьанськаja правда, jак сами крестьане піjдуть бунтовати, земльу отбивати, та j ділити, та j хлопців у москалі не давати. Е! Се jіх діло, вони молоді льуди j думajуть по новому; нехај робльат, jак схочут. Вони лучше нас удумajуть, бо вони хоша росли j у бідноті, а усе ж не бачили панськоj пуги. А ми вже старије, нам треба думку мати, шчоб найти кусок де вмерти, да було би кому сховати, а то от дід Василь нема шче ріку, jак умер, а вже с того світу чоботи показуje.

От ми теперечко говорим з вами про золоте времjачко, шчо наші хлопці, а мабуть і ми самі побачимо, а сами усе огльадиваjемось, jак би кто не вчув та j побачив; от се так було до манихвеста, jак ми царськуjу вольу ждали. Зіjдемось де в кутку та j кальакаjем промеж себе, а сами тілько в думці j маjем, jак би пан чи jого вijт не учули, бо jак учуjут, піде мордуваньнье, да таке, шчо j кінця jому не видно. А теперичка jак учуjут про таке кальаканьнье, наплетут исправнику, так хуже всьакого мордуваньньа, — піjдут таскать у губернijу та j про усе питати, та j шче набрешут то, чого j не було совсім. *)

Тоj же самиj дописач говорить далі:

„Въ нашей мѣстности вѣра въ царя вообще не особенно сильна и, какъ оказалось, была довольно тѣсно связана съ личностью Александра II. Послѣ же событія 1 марта, со вступленіемъ на престолъ новаго царя, люди, вѣрившіе прежде въ царскія милости, почти совершенно потеряли эту надежду. „Нема нашого земного бога! убили! Цеj, шчо тепер, жидів льубить, своjіх бje! Нам такого не треба! Ми так не хочемо! Jак

*) В тому селі, про котре тут росказуjетьсьа, пани оселили крепаків Московшчини j через те мова там помішана.

йому такі льубі жиди, шчо він велить бить своїх же християн, то й нехай же живе з своїми жидами, нехай царствує з ними! Або ми, або жиди", говорятъ такіе люди теперь.

„Но жизнь сдѣлала свое дѣло и теперь всегда возможно встрѣтить в деревнѣ такихъ людей, которые совершенно покончили съ идеей царизма, пришли къ сознанію, что ждать нечего, (что) самимъ нужно раздобыть себѣ настоящую волю. Привожу свой разговоръ съ крестьяниномъ по поводу „злобы дня".

— Шчо се воно дальше? А вже в народі ходить така чутка, шчо так не можно дальше жить. Шчо він за царь, шчо він не хоче помогти своїм льудьам! Чи він з жидами знаєтьтьа, чи шчо? Як би всім підньатьсьа, то тоді б мабуть діло б вийшло!

„Это, такъ сказать, два крайнихъ направленія; одни еще не совсѣмъ покончили съ отрицательной стороной дѣла, а другіе уже предлагаютъ извѣстный положительный выходъ изъ теперешняго положенія. Большинство же высказывается нѣсколько иначе: оно все таки надѣется на царя, хотя далеко не такъ слѣпо, какъ прежде, оно уже ставитъ опредѣленные сроки, послѣ которихъ ждать больше не слѣдуетъ; наконецъ, считаютъ нужнымъ предупредить царя, довести до его свѣдѣнія о положеніи крестьянъ вообще. „Тут не в цім діло! Тут треба послать царьу бумагу, нехай виселить жидів; або жидів, або нас!" „Шчо се у нас робитьсьа? За то шчо нас обирајуть, нас шче й бјуть! Треба послати царьу, нехај устранить жидів, а то шчо се він за царь!"

„Одинъ крестьянинъ, возвращавшійся вмѣстѣ со мной съ мѣста разгрома (туда пришло порядочно крестьянъ изъ сосѣднихъ деревень, „за тим, говорятъ они, шчо може й нам пригодитьсья"), говорилъ мнѣ: „Ні, ми розділајемо жидів не так! Ми не будем так! Коли вже пішло не то, шчо наших убивајуть, то ми у тих прокльатих москалів поодпимајемо ружьжьа та й будем собі бить! Побачимо, чија візьме! Треба подождати до куронованьня, може чи не буде чого, да тоді вже підньатьсьа!"

Тільки ж в свої сили старші сельане не вірьать, а сподівајутьсьа ліпшого од молодих льудеі: „вони, кажуть, зовсім друге діло; вони не бачили паньскоїі пуги; вони говорьать, шчо сеј вже бог старий став, шчо він не знаје, шчо јому робить; треба нового шукати".

Таким „новим богом" могла б бути дльа украјінців думка про *своју вольу на својој землі*, коли б јім ту думку розјаснили добре освічені льуде. Тільки на лихо освічені льуде на Укрнјіні мајже всј попольачились та помосковились і забули думать про своју вольу својеји крајіни, та до того шче й одтьагајутьсьа од неји до далеких крајів: — Польшчі й Московшчини. Хиба не диво, шчо дописач „Чернаго Передѣла" з Полтавськоїі губерніі, роз-

мовляючи з сельанином з козаків про безцарну державу, республику, — не догадавсь сказати йому, шчо на Украйіні була шче сто років назад хоч сьака-така, та республика, козацька Гетьманшчина і Січ Запорожська, котра скасована царицеју Катериноју тільки в 1775, коли і земльу запорожську царицьа панам роздала, а потім і крепацтво завела. А цьа нагадка б показала мужикові республику далеко ближчу до нашого крају, ніж чужі закордонні республики. Також хиба не чудно читати в тій же дописі „Чернаго Передѣла“ такі слова: „въ *своего* царя поизвѣрились“, — коли тоі же дописач росказав вишче, јак волинські крестьане кажуть, шчо *россійські царі* украјінців козачів обманом узьали! Виходить, шчо россійськиј царь — *свіј* тільки дльа дописача „Чернаго Передѣла“, а мужикам-украјінцьам він чужиј!

Тим часом самі сельане починајуть згадувати стару украјінську вольу та зводити ті спомини з своїми теперішніми надіјами. Там же, в 3 № „Чернаго Передѣла“ один росказује, јак він зајшов до старого сельанина і јак стариј, а за ним і жінка јого згадали Запорожьжьа, почали співати пісні про нього (певно про рујіну Січі), а далі стара і каже: „а чути, мов знов буде Запорожьжьа. — На шчо? — Та кажуть, шчоб земльу од панів одібрать“.

Варто б було над цими словами подумати хоч тим з помосковленних і попольачених письменних льудеј, на Украјіні, котрі клопочутьсьа про вольу та земльу дльа народа, та не вміјуть, јак јім зіјтись з тим народом....

Варто подумати також і над звісткоју, котру передав з Сібіру дописач „Вольнаго Слова“ (1882, № 21) про тих крестьан-чигиринців, шчо заслані туди за те товариство „Тайная Дружина“, про котре говорилось не раз вишче в оцій книзі. Звіспо, шчо ті россійські соціалісти, котрі зклали јого, обманьујучи крестьан, шчо буцім то вони мајуть лист од царьа, робили шчиро, — та тільки все таки страшенно помилились між инчим через те, шчо вивчившись в московських школах, не знали украјінського народу. Не знали вони ні того, шчо на украјінській мові слово *дружина* не значить — *товариство*, јак на московській, а значить *подружьжьа*, — дівчина, чи парубок; — не знали вони, шчо бунтовались в Чигиринщчині зовсім не панські, а власне царські, кезенні крестьане; не знали вони і того, шчо думка про царьа зовсім не тик глибоко вкорінилась в украјінських селах, јак у московських і шчо в украјінців глибше сидить спомин про козацьку вольу, — так шчо, коли вміјучи підступити до украјінців, то јім тим паче можна говорити про земльу і вольу, не брешучи јім нічого про царьа; не знали вони і того, шчо украјінські сельане таки шче чујуть своју одрубність од других народів на Украјіні. Коло б оце все знали ті

россійські соціалісти, котрі між инчим порьадкували ј чигиринське товариство, — инакше кажучи, колиб вони не так одбились од украјінського льуду, — тоді б зовсім инакші були послідки усього „хожденія въ народъ“ вивчених соціалістів на Украјині ј згаданоји чигиринськоји справи: тоді б посеред украјінських сельан заложені б були хоч невелички осередки јасних думок про громадські справи, а ті осередки дуже б стали в пригоді в теперішні неспокійні часи, коли увесь народ ворушитьсьа на Украјині, — та не зна, куди јому кинутись, на шчо сподіватись.

Ось шчо пишутьсьа про засланих на Сібір чигиринців у згаданій вишче дописі:

„Чигиринцы“ крестьяне очень недовольны тѣмъ, что „интеллигентные“ ихъ обманывали. Особенно ихъ огорчаетъ — ложная клятва. „Вѣдь онъ крестъ цѣловалъ! А никто жъ его не заставлялъ!“ — говорили они о главномъ организаторѣ „Тайной Дружины“.

„О міросозерцаніи крестьянъ „Чигиринцевъ“, говоритъ лице, передавшее о нихъ свѣдѣнія, — трудно, не зная ихъ, составить себѣ цѣльное понятіе. Но сколько я слышалъ, въ нихъ очень силенъ національстическій элементъ. Они считаютъ враждебнымъ себѣ все, что не хохлацкое, и всѣхъ, кто не хохлы. Ихъ (?) положеніе представляется имъ въ видѣ антитеза: хохлы и не хохлы. Къ числу же послѣднихъ (по ихъ мнѣнію) принадлежитъ въ Малороссіи все некрестьянское населеніе“.

---

Ворушитьсьа думка наших сельан і про церковні справи. Скрізь, по всій Украјині, россійській, јак і австрійській, сельане, цілі громади сперечајутьсьа з попами з поводу јіх здирства ј по троху доходьать од думки про те, шчо церкви ј попи мусьать залежати од громад (јак і було на Украјині за часів козацькоји республики), до думки, шчо б зовсім без попів жити. Ми про це доволі росказали в книзці „Нові украјінські пісні про громадські справи“. До того тепер додајемо, одну допись, напечатану в кијівській газеті „Трудъ“ (1881, № 121).

В с. *Мала Виска*, јелисаветського повіту, херсонськоји губерніји, архијерej переміпив попа. Прежній піп брав за треби, шчо јому давали, новиј завів таксу. Громада послала до архијереја прохати, шчоб јіј вернув старого попа, та архијерej навіть не пустив перед себе посланців М. Виски. Тоді висківська громада поклала: не ходити в церкву ј не кликати попа до хати на

треби. Піп звістив благочинного. Цей прийіхав, зкликав „бунтовшчиків“ в церкву і став наказувати, шчоб слухались попа. Коли благочинний замовк, — то стоjавшиj попереду стариj сельанин, чоловік заможниj одповів так:

— „Ні вже, батьушка, сього ніколи не буде, шчоб ми платили по таксі. Батьки і діди наші по таксі не платили, — і ми не будемо!

— Сколько тьебье льет? — пита благочинниj.

— 75, одповіда стариj.

— Когда ти умрьош, пусть твоjі синовья заплатьат 75 руб. за погребеніje.

— Не заплатьать, батьушка! Сини моjі здорові; jаму викопать здужаjуть; просо в мене, слава богу, jе; винесуть мішків зо два проса, висипльуть на могилу, то мене і кури загребуть...

Благочинниj поjіхав, а крестьане і доси в церкву не ходьать.“

---

Перегльадаjучи усьакі такі докази того, jак зворушилась в украjінських сельан думка думка про державні громадські і церковні порьадки та jак вони по своjому рвутьсьа до волі, — і бачучи порьад з тим, jак тим сельанам не стаje освіти і jак освічені льуде на Украjіні, навіть наjприхільнішчі до добра льудського, отбились од мужицтва, — з сумом пригадуjеш собі слова пісні:

Оj, посніва пшеничeнька,
Та нікому жати!...

*М. Драгоманов.*

23 Маja 1882 р.

16 Марта 1882 р вмер в Жешові (Rzeszów), в польській части Галичини, **Володимир Навроцькиј**, котриј написав дльа цеjі книжки «Громади» працьу «Пjанство j пропінаціjа в Галичині». Покіjниj не в усьому згожувавсьа з нами, та все таки шчиро помагав нашій праці, чим міг, найбільше своjім знатьтьам статистики крajевоjі. Так віи дослав нам замітки про поділ землі між станами в Галичині, котрими замітками ми скористувались, впорьадкуjучи до друку книжку про «Хліборобство», — а далі написав дльа «Громади» згадану працьу. Навроцькиј був один з найчестніших галицьких «*молодих*», *народовців*, або *украjнольубців*, котрі појавились в 60-ті роки, один з тих, котрі найбільше вдержали в собі вільних думок молодих часів, а вкупі з тим один з найбільше працьовитих льудеj свого гурту. Остатнье доказуjуть jого довгі j совісні статистичні праці, напечатані в «Правді», «Ділі» j «Громаді». На лихо, особисті обставини житьтьа не давали jому ні отдатись своjій льубимій праці, ні жити по своjій волі. Він мусив служити фінансовим урьадником, та шче j на чужій стороні, куди переніс jого зо Львова вишчиj урьад, jак роз тоді, коли віи мусив стати до впорьадкуваньиьа поновленноjі в 1872 р., «Правди». З того часу jого працьа дльа своjеjі громади звелась на самі тільки наукові писаньиьа. В 1877 р., коли підньалась в Галичині, в печаті польській, jак і русиньській (гурту «старого» j московського, jак і «молодого», народовського) гидка лайка j брехні на соціалістів, В Навроцькиј пробував внести кілько здорового повітрьа в тодішні галицькі розмови про соціалістів, — (див. в «Правді», 1877. № 13: Нагінка за соціалистами и польська преса), нагадуjучи льудім, шчо соціалізм сам по собі навіть не заборонениј австрійськими законами, — та зоставсь *один в полі*....

В остатні часи, коли j другі з народовців почали звертати увагу на дійсні причини бідности льуду в Галичині, мусило росширитись дльа Навроцького поле дльа праці серед свого гурту j льуду, — та саме тоді підкосила jого незлічима хороба. Ми получили звістку про jого смерть саме тоді, jак написали до jого лист в котрому предлагали jому написати книжку про ход увільненьиа крестьан, польських і украjінських в Галичині j про стан jіх господарства, — книжку, без котроjі не можна обійтись історику того крajу, j котра мусить бути початком до того, шчоб звести до купи народовськиj рух серед польаків і русинів. Ніхто, ліпше покіjника не був здільниj на таку працьу. Хто тепер jіjі зробить?....

ціалізм. Українське письменство в «Исторіи славянскихъ литературъ» Пыпина и Спасовича. М. Д.; Одповіді і замітки: Українська «Громада» і «національзированіе соціализма» по V т. «Впереда» Де-шчо про львівських народовців» і соціалізм в Галиччині. (З поводу брехні «Рускаго Сіона» і «Газети школьної»). З університетського життьа в Кијіві. (Помилка брошури «Мартовское движеніе студентовъ Кіевскаго университета в 1878 г.» Брехньа генерала Антоновича). Ми і «Набатъ.» (Чому і јак ми говоримо про «Набатъ.» Д. Молчановъ-Другъ в редакціјі «органа русскихъ революціонеровъ.» Примір набатської ніссенітниці. Доброльубов і Пирогов. Остатня рада «Набату»). М. Драгоманова; На увагу товаришчам і земльакам українськоји і польськоји мови. Впорьадчика «Громади»; Прилога. Отчетъ кассы «Общества пособія политическимъ изгнанникамъ изъ Россіи въ Женевѣ,» съ мая 1878 по январь 1979 г.

ГРОМАДА, Українська часопись впорьядкована М. Дрогомановим, М. Павликом і С. Подолиньским. Рік V. № 1 і 2. Женева 1881, по 2 фр.

Нові українські пісьні про громадські справи (1764—1880). М. Драгоманова. (З Громади 1881 р.). Женева 1881. 3 фр.

ЛИСТОК ГРОМАДИ № 1, 1878. Видав М. Драгоманов. 1 фр.

ВІЛЬНА СПІЛКА — Вольный Союзъ — La Fédération. (Безстроковиј додаток до „Громади“). № 1 Женева 1881. 25 с.

Про багатство та бідність. 1876. 25 с.

Про те, як наша земльа стала не наша. Липськіј. 1877. 40 с.

Про хліборобство. Як де земля упорядкована і як би слід јіјі держати. Липськіј. 1877. 80 с.

Про багацтво да бьедносць. (На білоруськіј мові. Переклад з українського). Женева. 1881. 25 с.

Ukraino. (M. Dragomanov). Movimento letterario ruteno in Russia e Galliyia. Firence. 1873. Loecher. 1 fr.

Література россійска, великорусска, украинска и галицка. Українця. (М. Драгоманова). Львів. 1874.

Галицько-руське письменство. Јого ж. Львів. 1876. 12 кр. ав.

Народні школи на Україні серед житьта і письменства в Россіјі. З виданьнья «Громади». Јого ж. Женева. 1877. 3 фр.

По вопросу о малорусской литературѣ. (Панславизмъ, панруссизмъ и панмалоруссизмъ). Его же. Вѣна. 1876. 80 кр.

Турки внутренніе и внѣшніе. Его же. Женева. 1876. 1 фр.

Внутреннее рабство и война за освобожденіе. Его же. Женева. 1877. 1 фр.

До чего довоевались? Его же. Женева. 1878. 50 с.

За что старика обидѣли и кто его обижаетъ? (Размышленіе по дѣлу Трепова). Его же. Женева. 1878. 50 с.

Дѣтоубійство, совершаемое русскимъ правительствомъ. Женщины процесса московск. соціалистовъ. Его же. Женева. 1877. 25 с.

Соловья баснями не кормятъ. Письмо къ генералу Лорису-Меликову Его же. Женева. 1880. 25 с.

Было бы болото, а черти будутъ. Его же. Женева. 1880. 50 с.

Терроризмъ и Свобода, Муравьи и Корова. Отвѣтъ на отвѣтъ «Голоса». Его же. Женева. 1880. 50 с.

La littérature Oukraïnienne proscrite par le gouvernement russe. Rapport présenté au congrès littéraire de Paris 1878, par M. Dragomanov. Genève. 1878. 1 fr.

Le tyrannicide en Russie et l'action de l'Europe Occidentale. Par M. Dragomanov. Genève. 1881. 1 фр.

Письмо В. Г. Бѣлинскаго къ Н. В. Гоголю съ предисловіемъ М. Драгоманова. Женева. 1880. 1 фр.

Реформы и революція. Н. Жуковскаго. Женева. 1878. 50 с.

Историческая Польша и великорусская демократія. М. Драгоманова. (Отд. оттискъ изъ «Вольнаго Слова» №№ 3—20). Женева. 1881. 3 фр. 50 с.

Діонизій III Санкт-петербургткій и Платонъ II Московскій. Его же. (Отд. оттискъ изъ «Вольн. Слова № 27) Женева 1882. 50 с.

«Народная Воля» о централизаціи революціонной борьбы въ Россіи. Его же. (Отдѣльный оттискъ изъ «Вольнаго Слова» №№ 37 и 38). Женева. 1882. 50 с.

Къ біографіи А. И. Желябова. Его же. (Отд оттискъ изъ «Вольнаго Слова» №№ 39 и 40). Женева. 1882. 50 с.

Marija maty Isusowa. Wirszi Szewczenka z uwahamy M. Drahomanowa. 1882 50 c.

Записки южно-русскаго соціалиста. Выпускъ первый. Ж. 1877. 1 фр.

Життьва j здоровja льудej на Украjіні. Зложив С. Подолинськиj. 1879. 3 фр.

Соціалисты украинцы въ Австріи. С. Подолинскаго. Женева 1880. 50 с.

Ремесла j хвабрики на Украjіні. С. Подолінського. Женева 1880 2 фр.

Нан-Народольубець. Повість. Женева. 1879. 1 фр.

Хиба ревуть воли, jак jасла повні? Роман з народнього життьва. П. Мирного та І. Білика. 1880. 6 фр.

Кобзарь Т. Гр. Шевченка. (Виданьнья стереотипне). Книжка перша j друга. Женева. 1881. по 1 фр.

---

ГРОМАДСЬКИJ ДРУГ, місьачник літературниj і політичниj, ред. М. Павлик. № 1. Львів 1878. 50 кр.

ГРОМАДСЬКИJ ДРУГ, № 2. 50 кр.

ДЗВІН, галицько-украjінська збірка. Видав М. Павлик. (Замість 3 j 4 № «Громадського Друга»). Львів. 1878. 80 кр.

МОЛОТ, галицько-украjінська збірка. Видав М. Павлик (Замість 5, 6 j 7 №№ «Громадського Друга»). Львів. 1878. 1 г. 20 кр.

Украjінськиj Гетьман Богдан Хмельницькиj і Козаччина, Ів. Левіцького. Заходом М. Павлика. Львів. 1878. 60 кр.

Нова віра на Украjіні. Видав М. Ткаченко. Львів 1878. 8 кр.

Война за волю. Оповіданя Г. Успенского Львів, 1878. 8 кр.

ДРІБНА БІБЛІОТЕКА. Львів. 1879.

Книжка І. Повѣсти Еркмана Шатріана, переклавъ Романъ Розмарин. 15 кр. — II. Література Українська, проскрібована рядом россійським М. Драгоманова, з французського. 10 кр. — III. Відки і jак взъялисьа льуде на землі, Ернста Геккельа, переклав Іван Франко з німецького 10 кр. — IV. Каін, містеріja в трьох дijах, Гордона Баjрона, переклав Іван Франко. 20 кр. — V. Думи j пісні найзнатнijших европejських поетів. Вибрав і видав Іван Франко. 10 кр. — VI. Пчоли. Митра Ів. Писарева, переклав з россійського Василь Польанськиj. 10 кр. — Книжка VII. Власність грунтова і jеjі історіja, Емільа де Льавлье, переклав Іван Франко. 10 кр. — VIII. Довбнья, Емільа Зольа, з французського перевела Ольга Рошкевич, частка I і II; в додатку «Хутірчик», ескіз Емільа Зольа. 20 кр. — IX. Білковина, Томаса Генрі Гекслі, переклав Іван Франко. 10 кр. — 10. Значінье авторітету в вихованьу, Н. А. Доброльубова, переклав з россійського Евгенij Олесніцькиj. — 11. Сільска общчина в Россіji, Емільа де Льавлье, з німецького оброблень Карльа Біхера. 10 кр. — 12. Довбнья. Емільа Зольа, с французського перевела Ольга Рошкевич. Частка III. 15 кр. — 13. Суспільно-політичні сторонництва в Німеччині, Ганса Шельа, з німецького перевели І. М. і І. Ф. 20 кр. — 14. На дні. Повість І. Франка. 25 кр.

---

СЬВІТ. Ілюстрована літературно-політично-наукова часопись. Виходить раз па місьаць. Ві Львові. На рік 4 гульд.

«ВОЛЬНОЕ СЛОВО». Выходитъ въ Женевѣ съ 8 августа 1881 г. еженедѣльно и съ 15 мая 1882 г. два раза въ мѣсяцъ.